

CRIKVA PUSTINJA BUNKER

**ŠPILJA SV. ANTE
U KANALU PRED
ŠIBENIKOM**

CRKVA PUSTINJA BUNKER

Špilja sv. Ante u kanalu pred Šibenikom

MUZEJ GRADA ŠIBENIKA
Šibenik City Museum

Javna ustanova
PRIRODA Šibensko-kninske županije

Public Institution
NATURE of Šibenik-Knin County

TVRTKOVA
KULTURA
ŠIBENIK

**Crkva, pustinja, bunker /
Špilja sv. Ante u kanalu pred Šibenikom**

NAKLADNICI

Muzej grada Šibenika

Javna ustanova Priroda Šibensko-kninske županije

Javna ustanova u kulturi Tvrđava kulture Šibenik

ZA NAKLADNIKE

Željko Krnčević, mr. sc.

Anita Babačić Ajduk, mr. sc.

Gorana Barišić Bačelić

UREDNICI

Emil Podrug

Josip Pavić

AUTORI

Emil Podrug

Josip Pavić

Ivana Prijatelj Pavičić, prof. dr. sc.

Željka Bedić, dr. sc.

Vlasta Vyrubal, dr. sc.

Mario Šlaus, akademik prof. dr. sc.

Sarah McClure, prof. dr. sc.

Željko Krnčević, mr. sc.

RECENZENTI

Kristijan Juran, prof. dr. sc.

Emil Hilje, prof. dr. sc.

CRTEŽI

Jelena Jović

Ivana Prijatelj Pavičić, prof. dr. sc.

Emil Podrug

Mile Rak

FOTOGRAFIJE

Josip Belamarić, prof. dr. sc.

Joso Gracin

Željko Krnčević, mr. sc.

Emil Podrug

Miroslav Škugor

Tomislav Šmider

Siniša Štrkalj

Vlasta Vyrubal, dr. sc.

Dragan Zrnčević

KOREKTURA

Jelena Jović

PRIJEVOD SAŽETKA

NA ENGLISKI JEZIK

Joško Tošić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Ante Filipović Grčić

NAKLADA

500

TISAK

Kerschhoffset, Zagreb

Šibenik, 2023.

ISBN 978-953-6844-79-1 (Muzej grada Šibenika)

ISBN 978-953-56496-6-3 (Javna ustanova Priroda Šibensko-kninske županije)

ISBN 978-953-48635-5-8 (Javna ustanova u kulturi Tvrđava kulture Šibenik)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001171718.

CRKVA PUSTINJA BUNKER

Špilja sv. Ante u kanalu pred Šibenikom

Emil Podrug

Josip Pavić

Ivana Prijatelj Pavičić

Željka Bedić

Vlasta Vyroubal

Mario Šlaus

Sarah McClure

Željko Krnčević

9	1. POVIJEST I KONTEKST KORIŠTENJA ŠPILJE SV. ANTE
	— Emil Podrug, Josip Pavić, Ivana Prijatelj Pavičić
9	UVOD
15	ŠTOVANJE SV. ANTUNA OPATA
16	Ikonografija
18	Sv. Antun na istočnom Jadranu
24	POVIJESNI IZVORI O ŠPILJI SV. ANTE
24	Bilježnički i crkveni izvori
32	Putopisi
34	Izvori nakon početka 20. stoljeća
36	Grafički izvori
44	OPIS LOKALITETA
49	Nekadašnji izgled
55	Lazaret kod špilje
60	SAČUVANI KAMENI ELEMENTI CRKVE
60	Okvir vrata
60	Kamenica
62	Bočni oltar
65	Glavni oltar
72	Dvije glave
77	Predromanički ulomak
80	UPRAVLJANJE I PATRONAT
84	PUSTINJACI
84	Razvoj pustinjaštva
87	Šibenski pustinjaci
94	Pustinjaci špiljske crkve sv. Antuna
98	VOJSKA U ŠPILJI
113	2. ISTRAŽIVANJE GROBOVA ŠPILJE SV. ANTE
	— Emil Podrug, Željka Bedić, Vlasta Vyroubal, Mario Šlaus, Sarah McClure, Željko Krnčević
113	ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA
116	Grobovi
124	DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I PATOLOŠKE PROMJENE NA LJUDSKOM OSTEOLŠKOM MATERIJALU
131	3. UMJESTO ZAKLJUČKA: KRONOLOŠKI SAŽETAK I NEKA OTVORENA PITANJA
	— Emil Podrug, Josip Pavić, Ivana Prijatelj Pavičić
141	4. A CHURCH, DESERT, BUNKER / CAVE OF ST ANTHONY IN THE CHANNEL FACING ŠIBENIK (SUMMARY)
149	5. LITERATURA

1. POVIJEST I KONTEKST KORIŠTENJA ŠPILJE SV. ANTE

Emil Podrug

Josip Pavić

Ivana Prijatelj Pavičić

1. POVIJEST I KONTEKST KORIŠTENJA ŠPILJE SV. ANTE

UVOD

Morski pristup Šibeniku vodi kroz slikoviti Kanal sv. Ante, dužine oko 2,5 km, koji je dio potopljenog ušća rijeke Krke te povezuje Šibensku luku s otvorenim morem (sl. 1; sl. 2). Istočni dio kanala oblikuju gotovo paralelne, visoke, stjenovite obale, dok su mu u zapadnom dijelu obale niske i razvedene pitomim uvalama.¹ Kontinuirani razvoj Šibenika od ranog srednjeg vijeka ostavio je traga i u obližnjem Kanalu sv. Ante, poglavito u vojno-obrambenom smislu. Zbog strateškog položaja i važnosti kanala u nadzoru plovnog pristupa gradu, brojne pozicije na njegovim obalama postale su vojni položaji, što ga je kroz povijest učinilo sastavnim dijelom šibenskog fortifikacijskog sustava. Na istočnom kraju kanala je ulaz u Šibensku luku bio omeđen dvjema kulama (Velikom i Malom), od kojih su danas bolje očuvani ostaci one sjeverne (Velike).² Na njegovom zapadnom kraju je obranu morskog pristupa gradu u 16. stoljeću preuzela Tvrđava sv. Nikole – jedinstveni biser mletačke fortifikacijske arhitekture.³ Najintenzivnije vojno utvrđivanje kanala događa se u 20. stoljeću, kada je duž njegovih obala ukopan velik broj bunkera, rovova i tunela, a mjesta s većom koncentracijom vojnih objekata postaju ograđene zone.

Kada ostavimo po strani njegova iznimna prirodna obilježja i fortifikacijske spomenike, manje je poznato da Kanal sv. Ante predstavlja i pravu malu riznicu sakralne baštine. Sasvim u suprotnosti s vojnom namjenom koja je tijekom stoljeća transformirala

¹ Zbog svojih geomorfoloških karakteristika i bioraznolikosti, Kanal sv. Ante je od 1974. godine zaštićen unutar Značajnog krajobraza Kanal – Luka. Kanal se od 2014. godine nalazi i unutar Ušća Krke, područja uvrštenog u ekološku mrežu Europske unije Natura 2000. Konačno, uvrštenjem Tvrđave sv. Nikole među spomenike svjetske baštine pod zaštitom UNESCO-a 2017. godine, kanal je zaštićen i kao kontaktna zona tvrđave (<https://www.kanal-svetog-ante.com/hr/kanal-sv-ante/o-kanalu>; pristupljeno 17. srpnja 2022.).

² Najveći dio južne (Male) kule vjerojatno je uklonjen početkom 20. stoljeća prilikom izgradnje obližnjeg stambenog objekta (Glavaš, Šprljan 2018).

³ Ćuzela 1992; Ćuzela 2005, 75-92; Žmegač 2009, 48-57; o recentnim istraživanjima tvrđave: Glavaš 2017, 216-221; Glavaš 2020.

Sl. 1. Zapadni ulaz u Kanal sv. Ante s Tvrđavom sv. Nikole (snimak: T. Šmider, 2012.)

Sl. 2. Šibenik, Šibenska luka i Kanal sv. Ante (snimak: E. Podrug, 2022.)

dijelove njegovih obala, pojedine lokacije u kanalu bile su mjesta izražene duhovnosti. Prije gradnje Tvrdave sv. Nikole, zapadni ulaz u kanal markirali su otočići s crkvom i samostanom sv. Nikole te crkvom sv. Andrije.⁴ Bliže istočnom kraju kanala podignuta je kapelica skromnih dimenzija posvećena sv. Križu. Naposljetku, još jedan, po mnogočemu jedinstven sakralni lokalitet nalazi se skriven u stijenama njegove jugoistočne obale – špilja sv. Ante (sl. 3) – čiji je titular s vremenom prešao na čitav kanal.

Špilja sv. Ante je speleološki objekt koji je u srednjem vijeku sakraliziran i adaptiran u crkvu posvećenu sv. Antunu Opatu (Pustinjaku) – svecu kojeg danas u Dalmaciji nalazimo rijetko zastupljenog.⁵ Špilja privlači pažnju posjetitelja već samim svojim izgledom u kojem su skladno prožeti elementi prirodne i kulturne baštine. Pri tome snažan dojam na ulazu najprije izazove prostranost špilje i njezin visoki stjenoviti svod, a potom i prizor dvaju kamenih oltara u polutama špiljskog ambijenta (sl. 7). Osnovni razlog

⁴ Oba lokaliteta na terenu više nisu vidljiva pa podacima o njima raspolažemo samo na temelju povijesnih izvora (Stošić 1941, 12-18; Zelić 1999, 60).

⁵ Kod navođenja imena špilje i kanala u daljnjem tekstu ćemo koristiti na našem području popularni kraći oblik svečeva imena – *Ante* – jer se radi o danas uvriježenim nazivima konkretnih lokaliteta. U svim drugim slučajevima (ime povijesne osobe, titular crkve i dr.) držat ćemo se antroponomastičkog standarda te ćemo svečevo ime navoditi u punom obliku – *Antun*.

Sl. 3. Špilja sv. Ante i istočni kraj Kanala sv. Ante (snimak: E. Podrug, 2020.)

zašto špilja sv. Ante predstavlja intrigantan lokalitet, zahvalan za istraživanje, je njezina duga i kompleksna prošlost tijekom koje su se na jednom mjestu isprepleli elementi sakralne, pustinjačke, lječilišne te naposljetku vojne povijesti.

O špilji je stručno i sveobuhvatno pisao samo šibenski kroničar don Krsto Stošić (1884. – 1944.) u prvoj polovici 20. stoljeća.⁶ Zbog povijesnih okolnosti koje su potom zadesile špilju, ne treba čuditi što je ovaj lokalitet nakon Stošića dugo vremena ostao izvan dosega i klera i svjetovnjaka. Podvrgavanje dijelova kanala pod vojnu upravu u prošlom stoljeću na špilju se negativno odrazilo. Između dva svjetska rata špilja sv. Ante gubi sakralnu namjenu i postaje dio vojne infrastrukture. U unutrašnjosti špilje sagrađen je tada betonski bunker što je uzrokovalo veliku devastaciju crkvenog interijera. Zbog glomaznog bunkera, ni rijetki posjetitelji nisu mogli u potpunosti doživjeti njezin nekadašnji sakralni ambijent. Postupno je, uslijed više od stotinu godina dugog razdoblja zapuštenosti, lokalitet skoro nestao iz memorije Šibenčana.

Inicijative o obnovi špilje sv. Ante u novije su vrijeme rezultirale konkretnim pomacima. Udruga građana Šibenski građanski forum je 2010. godine organizirala volontersku radnu akciju kojom je uklonjen nadzemni dio bunkera (a njegov betonski pod

⁶ Stošić 1927; Stošić 1941, 18-20.

uklonjen je 2016. godine). Uređenjem šetnice duž jugoistočne obale kanala 2013. godine, špilja je ponovo postala lako dostupna posjetiteljima. U organizaciji Javne ustanove Priroda Šibensko-kninske županije, a pod vodstvom Muzeja grada Šibenika, 2013. i 2017. godine su unutar i ispred špilje provedena arheološka sondažna iskopavanja. Uz to, 2015. godine je izrađena konzervatorska studija o stanju lokaliteta, sa smjernicama za njegovu obnovu.⁷ Uslijedilo je sveobuhvatno istraživanje povijesti korištenja špilje sv. Ante čije rezultate donosimo u ovoj knjizi. Cilj nam je ukazati na povijesni značaj te baštinsku kompleksnost i specifičnost ovog izuzetnog lokaliteta i time se pridružiti nastojanjima za obnovom i revitalizacijom špilje i njezinog okoliša koji su u posljednje vrijeme intenzivirani.

Sl. 4. ● Špilja sv. Ante ● Šibenik

Podloge: mapbox.com; Hrvatska osnovna karta, geoportal.dgu.hr

⁷ Elabarat 2015.

ŠTOVANJE SV. ANTUNA OPATA

Sv. Antun Opat ili Pustinjak djelovao je krajem 3. i u prvoj polovici 4. stoljeća u Egiptu i svakako je jedna od najznačajnijih ličnosti ranog kršćanstva. Rođen u bogatoj obitelji, rano je ostao bez roditelja i uskoro razdijelio sve svoje bogatstvo. Nakon što se odrekao svega svjetovnog, otišao je živjeti u egipatsku pustinju, poput mnogih drugih koji su tada, u periodu kasne rimske povijesti, na prostornim i metaforičkim marginama društva tražili odgovore na životne izazove.⁸ Čežnja za izolacijom vodila je Antuna sve dalje i dalje u pustinju i samoću, koju je ometala samo stalna borba s demonima iskušenja koji su ga neprekidno salijetali. Pomalo paradoksalno, taj prvi *usamljenik* (grč. *monakhós*) i njegova *vježba* odnosno *priprema* (grč. *áskēsis*) kao način prakticiranja vjere postali su još tijekom Antunovog izrazito dugog života uzor brojnim sljedbenicima.⁹ Egipat je općenito u to vrijeme središte novih oblika svjetovnog života posvećenog kršćanskoj vjeri – smatra se da je sv. Pavao iz Tebe bio prvi kršćanski pustinjak (grč. *erēmítēs* – „čovjek iz pustinje“), a sv. Pahomije osnivač prve zajednice u kojoj su monasi, tj. redovnici zajedno živjeli, preteče kasnijih samostana.¹⁰

No, u usporedbi s njima i brojnim drugim isposnicima tog doba, sv. Antun se ističe kao zvijezda i ubrzo ga svi navode kao „oca monaštva“. Naime, nedugo nakon njegove smrti u 105. godini, Atanazije, biskup Aleksandrije, napisao je *Život sv. Antuna* (*Vita Antonii*), djelo koje je – prikazujući običnog čovjeka koji je proveo čitav svoj vijek u oskudici i molitvi – izvršilo nemjerljiv utjecaj na širenje kršćanske vjere i oblikovanje njenih različitih aspekata.¹¹ Atanazije to naglašava već u prvom odlomku, u kojem se obraća biskupima u dalekim krajevima i kaže da je naziv „monah“ već prihvaćen.¹² Vrlo brzo prevedena na latinski jezik, iskušenja i borbe sv. Antuna čitana su od Britanije do Mezopotamije, a prenosili su ih i kasniji utjecajni kršćanski autori kao sv. Augustin ili sv. Jeronim.¹³

⁸ Za uvod o počecima monaštva: Brown 2013, 81-84; Caner 2002, 4-12; Leyser 1984, 7-12; Uroda 2019, 11-22; Lonza 2021, 19-23.

⁹ Brown 2013, 81.

¹⁰ Detaljniji pregled ranih pustinjaka i izvora: Harmless 2004.

¹¹ Istraživanja posljednjih desetljeća su pokazala da se Atanazijeva biografija sv. Antuna ponešto razlikuje od stvarnosti i da je napisana ne samo kao prikaz svećevog života, već i kao programski tekst ranog kršćanstva; više o tome: Rubenson 1995, 126-144, 185-191; Harmless 2008, 498-501.

¹² Sveti Atanazije 1985, 18.

¹³ Posebice je zanimljiva emotivna reakcija sv. Augustina na prvo čitanje *Života sv. Antuna*, koji se posramio svog dotadašnjeg života u relativnom blagostanju (Brown 2013, 83).

IKONOGRAFIJA

Antunov život u pustinji, kao i legende koje su nastale u kasnijim razdobljima, kroz stoljeća su inspirirali umjetnike od Michelangela do Dalija. Brojni likovni prikazi obično sadrže ustaljene ikonografske atribute koji ovog pustinjaka čine vrlo prepoznatljivim. Najčešći od njih su redovnički habit, zvono, *tau* križ, svinja i vatra pod nogama (sl. 5). Štovanje se, osim kroz ikonografiju, očituje i kroz lokalne i regionalne etnografske običaje i prakse.¹⁴ U osnovnoj literaturi se znaju pronaći općenite odrednice iz katoličkih enciklopedija i leksikona. Tako je, primjerice, sv. Antun često „otac redovništva“,¹⁵ zvoncem „istjeruje zle duhove“,¹⁶ a svinja je „znak njegove pobjede nad grijehom“.¹⁷

Novija istraživanja pak pokazuju da je razvoj štovanja i posebice ikonografije sv. Antuna Opatata usko povezan s djelovanjem laičkog, a od kraja 13. stoljeća i samostanskog reda sv. Antuna – antonita ili antunovaca.¹⁸ Povijest ovog reda, koji je unutar kratkog perioda akumulirao iznimno veliki ugled, moć i kapital, fascinantna je i kompleksna. Antoniti su svoj ugled i posljedično dinamično širenje svoje mreže hospicija po čitavoj Europi između 13. i 15. stoljeća stekli uglavnom liječenjem tzv. *vatre sv. Antuna*. Ta je sintagma inicijalno označavala gangrenozni tip ergotizma nastao uslijed masovnog trovanja pljesnivom raži, a s vremenom je postala skupni pojam za niz kožnih bolesti poput herpesa ili erizipela.¹⁹ Odjednom iznimno moćni, antoniti paralelno s lječilišnom aktivnošću vrijedno rade na jačanju vlastite asocijacije sa sv. Antunom Opatom s jedne strane, odnosno s općenitom simbolikom izlječenja s druge strane. Tako se već spomenuti uobičajeni ikonografski atributi slavnog pustinjaka mogu vrlo precizno povezati s različitim lječilišnim, ali i ekonomskim aktivnostima antonita, koji time „šire, čak i oblikuju lik svog zaštitnika“.²⁰ Primjerice, svinja koja na likovnim prikazima prati sv. Antuna, označava trenutne privilegije koje ovaj red uživa u gradovima diljem Europe – jedino oni, naime, smiju držati svinje unutar gradskih bedema.²¹ Taj „drevni običaj“ je zabilježen i na našoj obali, u statutu grada Zadra.²² Slična objašnjenja

¹⁴ „Svuda, a osobito u seoskim i stočarskim krajevima, bio je vrlo omiljeni svetac, jer su ga štovali kao zaštitnika stoke od kužnih bolesti. U našem Primorju, u Istri i na otocima, ljudi su ga zvali *sveti Anton od prašćića*.“ (Fučić 1998, 81).

¹⁵ Gorys 2003, 57.

¹⁶ Stojan 2003, 117.

¹⁷ Badurina 2000, 134.

¹⁸ Vidi detaljno u: Fenelli 2011. Ulogu antonita prepoznaju i hrvatski autori: Fučić 1998, 81-82; Škrobonja 2004, 34-35.

¹⁹ Fenelli 2011, 75-81.

²⁰ Fenelli 2011, 124.

²¹ Od 14. stoljeća, većinom iz higijenskih razloga, gradski statuti mahom zabranjuju držanje svinja unutar zidina. Gdje antoniti nisu prisutni izbacuju se sve svinje, a gdje su prisutni daje im se iznimka (Fenelli 2011, 117-118).

²² Kolanović, Križman 1997, 544-545.

Sl. 5. *Iskušnje sv. Antuna Opata*, Juan Boschetus, 16. stoljeće (Riznica splitske katedrale; izvorno iz crkve sv. Jere na splitskom Marjanu. Snimak: J. Belamarić, 2020.)

moгу se pronaći i za druge elemente koji prate likovne prikaze sv. Antuna u srednjem i novom vijeku.²³

Tadašnja povezanost sv. Antuna Opata i svinje najvjerojatnije je bila temeljem gotovo potpune preobrazbe štovanja ovog sveca u kasnijim stoljećima. Izolirani pustinjač, posvećen kušnji i molitvi, postaje pučki svetac, pastir i zaštitnik domaćih životinja. Ergotizam je, naime, krajem srednjeg vijeka gotovo iskorijenjen i red antonita, uslijed niza razloga, ostaje bez velikog dijela moći i društvenog statusa stečenog u ranijim stoljećima. Mnogi samostani se zatvaraju i redovnici gube monopol na oblikovanje svečevog lika i uloge u društvu.²⁴ Još se u *Dekameronu* navodi da sv. Antun (još uvijek preko antonita) štiti ne samo svinje, već i volove, magarce i ovce od bolesti i nesreće.²⁵ Svakako se od kasnog srednjeg vijeka na svečev blagdan, 17. siječnja, vrši blagoslov domaćih životinja.²⁶ Na svetačkim slikama Pustinjača više ne okružuju bolesnici koji traže izlječenje, već svinje, konji, krave.²⁷ Kombinacija svečeve zaštite od tjelesnih bolesti i pokroviteljstva nad svinjama, kroz stoljeća proširena na zaštitu svih domaćih životinja – osobito od bolesti – dovela je do toga da sv. Antun postaje jedan od patrona seoskog života, poprimivši ulogu koja će se zadržati do današnjih dana.

SV. ANTUN NA ISTOČNOM JADRANU

Štovanje sv. Antuna Opata na području istočnog Jadrana iznimno je slojevito i za sada skromno obrađeno u hrvatskoj znanosti. Dodatnu poteškoću pruža postojanje drugog sveca s istim imenom – sv. Antuna Padovanskog – štovanje kojeg jača od 16. i 17. stoljeća i koji ponekad preuzima elemente svog imenjaka iz egipatske pustinje.²⁸ Za prostor istočnog Jadrana indikativni su podaci o toponimiji koje je uglavnom sakupljao i obrađivao Anđelko Badurina.²⁹ Prema njegovim istraživanjima, najveća koncentracija toponima vezanih uz sv. Antuna na našoj obali nalazi se na području Istre i Kvarnera,

²³ Fenelli u svojoj knjizi opsežno obrađuje simbole vezane uz sv. Antuna (Fenelli 2011, 103-127) te „opravdanje“ istih od strane različitih crkvenih autora tijekom protureformacije i u kasnijim stoljećima, kada je čak i u tijelima katoličke crkve propitivana povijesna autentičnost mnogih svetaca (Fenelli 2011, 128-149). Posebice je zanimljiv primjer s početka 17. stoljeća, u tekstu španjolskog isusovca Martina del Ria, koji pokušava pojasniti simbole vezane uz sv. Antuna Opata te za svinju kaže doslovno „zaista ne znam“ (Fenelli 2011, 140).

²⁴ Fenelli 2011, 80-81.

²⁵ Primjer treba uzeti s dozom opreza jer te riječi Boccaccio stavlja u usta glavnom liku ove iznimno ironične priče. Redovnik fra Cipolla, antonit i slatkorječivi prevarant, iskorištava puk („budale“) radi vlastitog probitka (Boccaccio 2018, 287-292).

²⁶ Ova tradicija je od ranog 17. stoljeća prisutna u službenim liturgijskim knjigama katoličke crkve, a sačuvala se do danas, posebice u Italiji i Španjolskoj.

²⁷ Fenelli 2011, 170.

²⁸ Za primjere vidi: Belaj 2007, 62-63 i pripadajuću literaturu.

²⁹ Badurina 2006.

gdje je riječ o jednom od pet ili deset najčešćih svetačkih toponima.³⁰ U okolici Dubrovnika također je nešto učestaliji, no u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji je značajno rjeđi. Ove prostorne odrednice odraz su gospodarskih i društvenih tokova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kada su sjeverni Jadran i Dubrovačka Republika bili snažno povezani s Apeninskim poluotokom. Štovanje sv. Antuna Opata tada je doseglo svoj vrhunac i širi se upravo u dijelove istočnog Jadrana koji su najizloženiji utjecaju zapada.

Izuzev na primjeru Zadra, gdje postoje indicije o djelovanju antonitskog reda,³¹ i Dubrovnika, gdje tamnošnji *antunini* kroz stoljeća poprimaju zapaženu i zasebnu ulogu u političkom i društvenom životu,³² red sv. Antuna ne nalazimo u drugim većim gradovima istočnog Jadrana. Postoji, pak, nekoliko primjera gdje pozicija ovog titulara u prostoru može dati određene sugestije. Zadarski samostan sv. Frane, izgrađen uz ili na mjestu hospicija sv. Antuna Pustinjaka, na samom je rubu poluotoka.³³ Na sličnoj poziciji u odnosu na naselje nalazi se i rapski samostan sv. Antuna. U Dubrovniku se crkva sv. Antuna nalazila na istočnom ulazu u grad, preko puta kompleksa lazareta. Planski osnovan na rubu dubrovačkog posjeda, Mali Ston također je „funkcionirao kao prostor kontumancije“ (karantene), a titular matične crkve je sv. Antun Opat.³⁴ Uz crkvice nedaleko Šibenika (špilja u Kanalu sv. Ante) i Stona (Kobaš) također su postojali lazareti.³⁵ Današnji samostan Uznesenja Marijina na Čiovu, kojem je sv. Antun Opat jedan od titulara, nalazi se na dogled Trogiru. U još nekoliko primjera sv. Antuna Opata pronalazimo na vanjskom rubu grada, uz more ili neposredno van zidina (Poreč, Rovinj, Pag). Takav odabir lokacije, kao i učestala povezanost s lazaretima ili hospicijima, jasno prizivaju lječilišni aspekt sv. Antuna, a dobar dio lokacija također se čini pogodnim i za pustinjački život, barem onakav kakav se krajem srednjeg vijeka smatrao uobičajenim.³⁶

Za nas je posebno zanimljiva iznimna rijetkost ovog svetačkog toponima u neposrednoj okolici Šibenika. Osim u špiljskoj crkvi u kanalu i u samom kanalu, sv. Antun Opat zabilježen je i kao naknadni titular crkve sv. Krševana u šibenskoj jezgri, i to od 15. stoljeća (sl. 6).³⁷ U njoj je sv. Antunu bio posvećen jedan od oltara (prvi put spomenut 1443. godine) s drvenim kipom sveca.³⁸ Ta se crkva spominje i kao sjedište bratovštine

³⁰ Badurina, Tadić 1989, 61-62.

³¹ Kolanović, Križman 1997, 544-545.

³² Detaljno u: Pešorda Vardić 2012.

³³ Vežić 2018, 19.

³⁴ Stojan 2003, 118.

³⁵ Jeremić, Tadić 1938, 104-108.

³⁶ Primjerice, uz dubrovačku crkvu sv. Antuna Opata izgrađen je rekluzorij u kojem je tijekom 15. stoljeća boravilo barem osam rekluzu (Lonza 2021, 174-175, 266).

³⁷ Galović 2018, 103.

³⁸ Prema neobjavljenom i nedatiranom Stošićevom rukopisu naslova *Crkva sv. Grisogona ili Antuna Opata*, drveni kip sv. Antuna Opata „ima misnu košulju, stolu, plašt i srebrnu mitru na glavi“ (rukopis je pohranjen u Muzeju grada Šibenika). Crkva sv. Krševana je 1960-ih prenamijenjena u izložbeni prostor.

Sl. 6. Crkva sv. Krševana u Šibeniku – nekadašnja crkva sv. Antuna Opata i sjedište istoimene bratovštine (snimak: T. Šmider, 2012.)

sv. Antuna Opata, navodno već u 13. stoljeću, koja, čini se, nije ostavila veći trag u životu grada.³⁹ Toponimi najbliži Šibeniku su tek više od 30 km zračne linije udaljena crkva sv. Antuna Opata u Buliću kod Benkovca, te po 40 km udaljeni crkva sv. Antuna Opata u Tkonu na Pašmanu i već spomenuti samostan na Čiovu.⁴⁰

Nekoliko je razloga za relativno manji broj titulara sv. Antuna Opata u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji. Drastična pustošenja, demografske promjene i migracije u periodu osmanske vlasti i nakon nje svakako su imale određenu ulogu. Manje je vjerojatno da je dio titulara Antuna Opata s vremenom zamijenjen sv. Antunom Padovanskim, budući da – govoreći o šibenskoj okolici – njegovo štovanje nije previše izraženo.⁴¹ Dodatna posebnost sjeverne i srednje Dalmacije je u tome što se velik udio lokacija imenovanih po sv. Antunu Opatu nalazi u gradskim središtima (Zadar, Šibenik, Trogir, Split),⁴²

³⁹ Po ponešto nejasnim podacima od Stošića, koje uglavnom doslovno prenosi Petric, bratovština sv. Antuna Opata se 1331. godine izgleda sjedinjuje s bratovštinom sv. Andrije, iako je sačuvala zasebno ime do 18. stoljeća (Petric 1997, 107).

⁴⁰ Podaci su preuzeti iz: Badurina 2006.

⁴¹ Šibeniku najbliži lokaliteti posvećeni sv. Antunu Padovanskom su u naseljima Gaćezezi, Tisno, Rupe, Prgomet, Blizna – svi nekoliko desetaka kilometara udaljeni od Šibenika.

⁴² Kao kuriozitet treba spomenuti otok Pašman s čak četiri crkve ili crkvice sv. Antuna Opata (Pašman, Nevidane, Tkon, Dobropoljana) od ukupno dvadeset jedne koje

za razliku od Istre i Kvarnera, a dijelom i dubrovačke okolice, gdje Pustinjaka osim na rubovima gradova, nalazimo i u desecima ruralnih naselja. Kao što smo već vidjeli, sv. Antun se osobito ukorijenio u seoskim krajevima („sveti Antun od prašćića“), gdje je i njegova svetkovina 17. siječnja bila važan kalendarski orijentir za poljoprivredne aktivnosti („Sveti Antun Opat, vazmi motiku i poj/hodi kopat“ na Hvaru i Visu).⁴³ Razlika je očito u intenzitetu društvenih i trgovačkih veza s drugom stranom Jadrana: dok sv. Antuna Opata u zaleđu Dalmacije (gospodarski orijentiranom podjednako prema obali kao i prema unutrašnjosti) gotovo i ne nalazimo, u dalmatinskim gradovima i na obali, pa tako i u Šibeniku, postojanje lokacija s njegovim titularom možemo razmatrati kroz prizmu kontinuiranih kontakata s urbanim centrima na zapadu.

Badurina navodi u biskupijama sjeverne i srednje Dalmacije (Badurina 2006). Prema istom autoru, ostali titulari koje nismo već spomenuli nalaze se ili su se nalazili (od sjevera prema jugu) u Ninu, Salima, poljičkim selima Jesenice, Naklice i Kostanje, zatim u bračkim mjestima Škrip i Praznice, hvarskim selima Bogomolje i Vrisnik, u gradu Visu te u Kotezima kod Vrgorca.

⁴³ Božanić 2018, 100; vidi i: Sijerković 2001, 66.

Sl. 7. Unutrašnjost špilje: pogled na oltare (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

POVIJESNI IZVORI O ŠPILJI SV. ANTE

Povijesni izvori za istraživanje špilje sv. Ante u kanalu pred Šibenskom lukom su raznoliki: od bilježničkih i crkvenih spisa, preko slikovnih prikaza (karata, veduta, fotografija i dr.), do dokumenata pohranjenih u arhivima konzervatorskih i vojnih institucija. Kompilaciju velikog broja podataka o crkvi sv. Antuna iz izvora donio je don Krsto Stošić,⁴⁴ kojemu je fokus bio na dokumentima iz arhivske građe šibenskih komunalnih bilježnika te šibenskog kaptola i drugih crkvenih i samostanskih arhiva.⁴⁵ Uz dopunu Stošićevih arhivskih crtica, u daljnjem tekstu donosimo i brojne druge podatke iz izvora o špilji.

BILJEŽNIČKI I CRKVENI IZVORI

- 25. veljače 1415.: Juraj Rašković oporučno je ostavio crkvi sv. Antuna pred šibenskom lukom osam libara (sl. 8). Da je legat izvršen potvrđuje Nikola, opat samostana sv. Nikole.⁴⁶
- 19. studenog 1434.: najraniji zabilježeni pustinjač u kontekstu špilje sv. Ante je Matej Gojčinić iz Petrovog polja – u sačuvanoj ispravi izrijekom je navedeno da on boravi na lokaciji Sv. Antuna (sl. 52).⁴⁷

⁴⁴ Stošić 1941, 18-20.

⁴⁵ Veći dio arhivskih crtica koje je o špilji donio Stošić smo u bilješkama u ovom poglavlju potkrijepili izvornim tekstovima i današnjim arhivskim oznakama dokumenta (koje često ne odgovaraju starim oznakama kakve su navedene kod Stošića). Nekolicini podataka nismo ušli u trag u pretraživanju građe Državnog arhiva u Šibeniku, Državnog arhiva u Zadru i Biskupijskog arhiva Šibenik, te nam za njih Stošić ostaje jedini, posredni izvor (arhivske reference na te spise stoga donosimo uz napomenu „izvor prema Stošiću“). Veliku zahvalnost za pomoć u pronalaženju, transkripciji i tumačenju arhivskog gradiva dugujemo Kristijanu Juranu. Također smo za susretljivost i kolegijalnost prilikom pretraživanja arhiva zahvalni Nataši Mučalo i Sinevi Juras iz Državnog arhiva u Šibeniku te don Olegu Petroviću iz Biskupijskog arhiva Šibenik.

⁴⁶ „Cum olim Georgius Rascovich de Sibirico tenebatur dare ecclesie sancti Antonii ante portum Sibenici libris octo denariorum prout aparet in suo vltimo testamento. Et ideo reuerendus in Christo pater dominus frater Nicolaus abbas monasterii sancti Nicolai ante portum Sibenici sponte fuit contentus et confessus se habuisse et recepisse dictas octo libras denariorum“ (Hrvatska – Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.] (dalje: HR-DAŠI, BŠ), Mihovil pok. Ivana (1414. – 1435.), kut. 3/II, sv. 3.II.b, fol. 39r-v). Dopunjujemo Stošićev navod ovog izvora s nekoliko ispravaka: prezime donatora je Rašković umjesto Ratković; iznos je u librama umjesto u dukatima; Stošiću također nije bila interesantna poveznica s opatom samostana sv. Nikole (Stošić 1941, 19).

⁴⁷ „Matheus Goycinich de Petropoli heremita habitator ad locum sancti Antonii (...) dedit cessit transtulit et donauit fratri Michaeli filio Helie fabri de ordine minorum eius nepoti (...) quoddam hedificium de lignamine quod ipse donator habet super quodam terreno Gregorii Vidinich de Sibenico posito sub castro in Goriza“ (HR-DAŠI, BŠ, Bartolomeus

- 24. prosinca 1453.: Cvitan Bogdanić, pustinjač crkve sv. Antuna koja pripada šibenskom samostanu sv. Nikole, imenuje Stjepana, opata splitskog samostana sv. Stjepana, za svog opunomoćenika (sl. 46).⁴⁸
- 18. veljače 1457.: Ivan Tobolović oporučno ostavlja pet libara za gradnju stanova za pustinjačke Sv. Antuna.⁴⁹
- 17. travnja 1471.: Petar pok. Cvitana crkvi sv. Antuna oporučno ostavlja dio svog imetka.⁵⁰
- 29. listopada 1478.: ugovor između prokuratora⁵¹ šibenskog lazareta Jakova Napla-
vića i zidara Martina Pavlinovića o gradnji lazareta na lokaciji Sv. Antun u kanalu
šibenske luke (sl. 31). Navedeni su i neki detalji građevine, primjerice dimenzije
zidova i pojedini elementi opreme lazareta (vrata, prozori, zahodi, peći i dr.).⁵²
- 1527.: Pavao Jurjević, stanovnik šibenskog Doca, ostavlja i prepušta na uživanje
kćeri Janji posjed iznad opatije sv. Nikole, u Zablaću, preko puta Sv. Antuna.⁵³

Arnulfus (1434. – 1435.), kut. 8, sv. 7.I.b, fol. 18r). Pederin njegovo prezime pogrešno prepisuje kao Gojarnić (Pederin 1991, 830).

⁴⁸ „Ciuitanus Bocdanich heremita s. Antonii portus Sibenici quae ecclesia est menbrum monasterii sancti Nicolai Sibenicense (...) constituit et ordinavit venerabilem virum dominum dom Stephanum abbatem sancti Stephani“ (Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, fond HR-DAZD-16: Općina/Komuna Split (1341. – 1797.), kut. 10, sv. 24, fol. 101r).

⁴⁹ „Ser Iohanes Tobolouich nobilis Sibenici (...) legauit soluendis in fabrica domorum heremitarum sancti Antonii de portu Sibenici libris quinque paruorum“ (HR-DAŠI, BŠ, Karatus Vitale (1451. – 1470.), kut. 16/II, sv. a, fol. 110v).

⁵⁰ „Ibique magister Petrus quondam Ciuitani faber (...) Quarta vero et vltima pars voluit et ordinavit quod expendant in aliquo bono opere ecclesiae sancti Antonii in portu Sibenicensis“ (HR-DAŠI, BŠ, Grgur pok. Lovrinca de Dominicis (1470. – 1494.), kut. 21/IV, sv. E, fol. 14v, 15r). Petrovom imenu Stošić dodaje Kovač (velikim početnim slovom), smatrajući da je *faber* prevedeni oblik oporučiteljevog prezimena (Stošić 1941, 19). Petar je, međutim, bio po zanimanju kovač, što riječ *faber* u pravilu označava.

⁵¹ Prokurator je pravna funkcija (unutar javne ili crkvene domene) koja označava zastupnika ili opunomoćenika. U praksi je često riječ o voditelju određenih objekata ili poslova. Prokuratora u ovom tekstu namjerno razlikujemo od pojma upravitelj, pod kojim označavamo stvarnog vlasnika nekog posjeda.

⁵² „Ibique ser Iacobus Naplauich vti procurator loci lazareti Sibenici dicto procuratorio nomine talem conuentionem fecit cum magistro Martino Paulinovich muratore de Sibenico ibi presente et stipulanti pro fabricis lazareti fiendis ad locum sancti Antonii in faucibus portus Sibenici. Videlicet quod dictus magister Martinus facere promisit passus triginta boni et laudabilis muri in dicto loco sancti Antonii (...) et insuper facere promisit caminos et loca communia (?) seu latrinas. Item ponere debeat in opere omnes portas, fenestris et gurnas necessarias sibi datas seu dandas per dictos procuratores de lapidibus albis laboratis in fabrica dictorum murorum passuum triginta. Qui procuratores etiam dare debent suis expensis nappas et tuffos necessarias et necessarios pro caminis et latrinis supradicti“ (HR-DAŠI, BŠ, Antun Campologno (1440. – 1483.), kut. 11/VII, sv. B, fol. 67r; Stošić 1941, 20).

⁵³ „Ibique Paulus Iurieuch habitator in borcis Sibenici (...) Item reliquit et dimisit pro auantagio Agnie filie sue tria gognaia pastini supra abbatia in loco dicto Zablaćie in

- 24. veljače 1552.: Jeronim Trombeta iz Splita, trenutno pustinjač špiljske crkve sv. Antuna, oporučno određuje da se izradi kamenica s vodom veličine 25 šibenskih modija i postavi na morsku obalu pod špiljom. Svećenik Matej Tiškovac zadužen je za prodaju dijela njegovih dobara koje je imao u špilji i u gradu Šibeniku, s tim da se prihod podijeli siromašnima (sl. 53).⁵⁴
- 1562.: u jednom od popisa prihoda i rashoda opatije sv. Nikole naveden je trošak od dvije lire za misu u špilji sv. Ante.⁵⁵
- 12. lipnja 1601.: Frančeskina, supruga Lazara Slinešića, oporučno ostavlja crkvi sv. Antuna prihode za dvije pjevane mise.⁵⁶
- 6. svibnja 1602.: Nikoleta Pellegrini oporučno ostavlja jedan dukat crkvi sv. Antuna.⁵⁷
- 26. i 27. studenog 1615.: u svojoj oporuci zadarski plemić i svećenik Jeronim Dettrico, pustinjač crkve sv. Antuna, ostavlja Gospinu sliku, uz uvjet da u crkvi bude pokopan (sl. 9).⁵⁸

contrata sancti Antonii iuxta bona Grigorii Rucich a sirocho“ (HR-DAŠI, BŠ, Guerini Tranquilo (1514. – 1553.), kut. 29/I, sv. 32c, 111r).

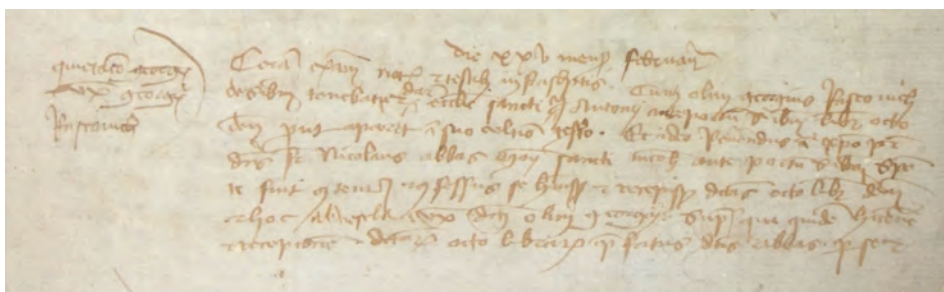
⁵⁴ „Ibique Hieronimus Trombeta, ut dixit, de Spaletto modo heremita in speluncha ecclesie diui Antonii parui (?) *vltra turres huius portus Sibenici (...) construat vna pilla lapidea ab aqua capacitatis modiorum viginti quinque mensura Sibenici, ponenda et quam poni voluit ad litus maris sub speluncha predictae ecclesie sancti Antonii extra turres predictas (...) Item voluit quod per dominum presbiterum Matheum Tischouaz eius patrem spiritualem vendantur omnia et singula bona que ipse testator habere dixit in dicta speluncha siue alibi in hac civitate, et totum retractum siue pecunias dictorum bonorum per dictum presbiterum Matheum dispensari pauperibus et miseris personis*“ (HR-DAŠI, BŠ, Kornelij Bonini (1533. – 1569.), kut. 36/VI, sv. a, 99v-100r). Količina od 25 šibenskih modija iznosila je između 1073 i 1341 litre (Kolanović 1994, 197-199).

⁵⁵ „*per far dir la messa nella grotta di s. Antonio L 2*“ (Italija – Archivio di Stato di Venezia (dalje: IT-ASVe), fond 0450: Soprintendenti alle decime del clero, pezzo 38, fasc. Sebenico 1562: al 63 (Abbatia de S. Nicolo di Sebenico), sine fol.). Podatak dugujemo dobrohotnosti don Zdenka Dundovića.

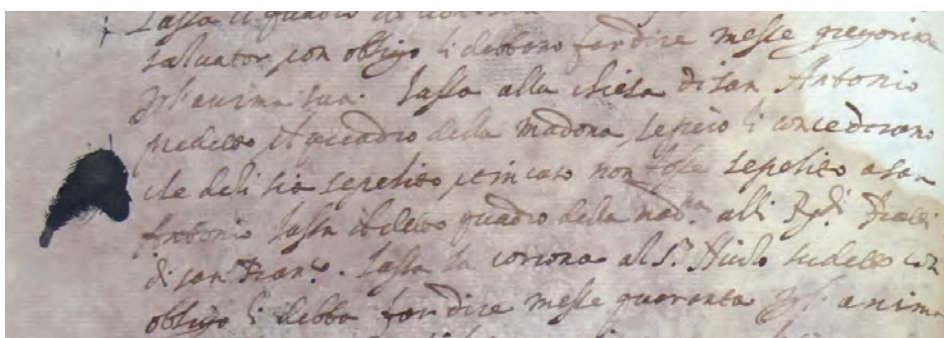
⁵⁶ „*Ritrouandosi madona Francischina figliuola del quondam messer Zuanne Burogna et consorte di messer Lazaro Slinessich, per gratia dell'omnipotente signor Iddio sana di mente et di corpo (...) Item lascia siano cantate due messe nel detto tempo nella speloncha, ouer chiesa di s. Antonio posta dredo le torrette nel canal di questa Città per l'anima sua*“ (HR-DAŠI, BŠ, Jerolim Ferro (1601. – 1611.), kut. 54, sv. 1, fol. 2v; Stošić 1941, 19).

⁵⁷ „*Doue giacendo in letto madona Nicolota figliuola di messer Michiel Pellegrini, et moglie del sudetto Ferro (...) A santo Antonio frà le torrette ducato uno*“ (HR-DAŠI, BŠ, Sebastijan Matijaca (1594. – 1615.), kut. 52/II, fol. 63r; Stošić 1941, 19). U odnosu na Stošićev zapis, korigirali smo ime i prezime oporučiteljice.

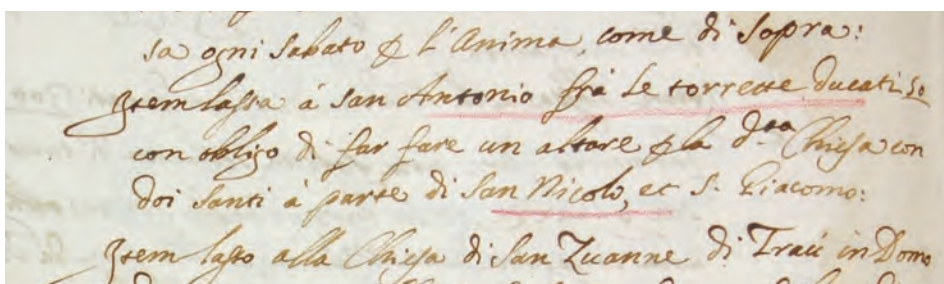
⁵⁸ (26. studenog) „*Doue giacendo in letto il padre Gieronimo Detrico eremita di san Antonio fra le grotte amalato di corpo*“. (27. studenog) „*Doue giacendo in letto il sudetto padre Gieronimo eremita sano di mente (...) Lassa alla chiesa di san Antonio predetto et quadro della madona seperò li concederano che deli sia sepolito et in caso non fosse sepolito a san Antonio lassa il detto quadro della madona alli reuerendi fratti di san Francesco*.“ (HR-DAŠI, BŠ, Josip Teodosio (1616. – 1641.), kut. 58,

Sl. 8. Detalj oporuke Jurja Raškovića od 25. veljače 1415. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Mihovil pok. Ivana (1414. – 1435.), kut. 3/II, sv. 3.II.b, fol. 39r)

Sl. 9. Detalj oporuke Jeronima Detrica od 27. studenog 1615. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Josip Teodosio (1616. – 1641.), kut. 58, fol. 10v)

Sl. 10. Detalj oporuke Nikole Buronje od 16. srpnja 1649. (Državni arhiv u Šibeniku, fond: Miscellanea, kut. I, br. 31, fol. 2v)

- 26. lipnja 1622.: Nikola Monticello oporučno ostavlja crkvi sv. Antuna tri lire.⁵⁹
- 7. kolovoza 1623.: Marina Kopešić u oporuci ostavlja crkvi sv. Antuna planitu (misno ruho) i antependij (ukrasni zastor za oltar).⁶⁰
- 10. svibnja 1629.: šibenski bombardijer (topnik) Antun Durini oporučno poklanja crkvi sv. Antuna tri kvartuča ulja. Na sljedećoj stranici oporuke, Durini ponovo spominje crkvu sv. Antuna kojoj ostavlja i četiri lire godišnje za svečevu svetkovinu 17. siječnja, uz napomenu da će u njoj biti pokopan.⁶¹
- 14. svibnja 1638.: fra Pavao je pokopan u šibenskoj katedrali, a naznačeno je da je bio pustinjač Sv. Antuna.⁶²

fol. 9v, 10r-v). Osnovne podatke iz Detricove oporuke prenosi Miagostovich (Miagostovich 1898, 120) kojega potom kao izvor koristi Stošić (Stošić 1941, 20). Pri tome Miagostovich donosi samo podatke iz oporuke koja je datirana dvama datumima (26. i 27. studenog 1615.), ne spominjući je li Detricova želja o pokopu u špilji sv. Ante naposljetku ostvarena (u slučaju da se to ne dogodi, Detricu u oporuci navodi da Gospina slika treba biti poklonjena samostanu sv. Frane). Stošić, pak, priču o Detricu datira njegovim pokopom u špilji 28. studenog 1615. (uz napomenu da je u špilji i umro), ne navodeći pritom dodatni izvor tih podataka (vidi i: Stošić 1927, 3). Možemo pretpostaviti da taj podatak potječe iz Matične knjige umrlih gradskog župnog ureda – *Liber mortuorum* 1615. – 1626., u kojoj je s tim nadnevkom zapisano: „*Geronimo Detrico Eremita, sepolta a san Antonio nel canal.*“ (dostupno na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99X-LFDZ?i=6&wc=9R2C-GPB%3A391644801%2C392327301%2C392331701&cc=2040054>; pristupljeno 28. veljače 2022.).

⁵⁹ „*Doue giacendo in letto il reuerendo signor don Nicolo Monticello (...) ha uoluto per questo ultimo suo testamento, et ultima sua uolontà disporre, et ordinare di beni suoi, sicome per il presente testamento ordena et dispone (...) alla capella de santo Antonio nella grotta fra le torrette lire 3.*“ (HR-DAŠI, BŠ, Marko Semonić (1589. – 1631.), kut. 50/V, sv. 1, fol. 73r; Stošić 1941, 19).

⁶⁰ „*moglie del signor Piero Copessich ho deliberato di far l'ultimo mio testamento (...) Lasso per una pianetta, et un antialtar tanta ferandina colorada che sia dana dalli miei heredi alla chiesa de santo Antonio nel canal di questo porto, et questo con comodità d'essi mei heredi, ma che sii essequito alla più longa nel tempo d'anni sie*“ (HR-DAŠI, BŠ, Marko Semonić (1589. – 1631.), kut. 50/V, sv. 1, fol. 87v; Stošić 1941, 19). Antependij (*antialtar*) je frontalna površina stipesa oltara koja može biti od različitih materijala – od ukrasnog zastora do kamene ploče. Antependij koji daruje M. Kopešić je zastor od bojane tkanine ferandine.

⁶¹ „*Doue personalmente costituito il signor Antonio Durini bombardier in questa città ritrouandosi sano per gratia di Dio di mente, corpo, et intelletto per questo suo ultimo nuncupato testamento (...) Alla chiesa de sant'Antonio essistente nella grotta in canal tre quartuzzi d'oglio (...) et in uno anniuersario de lire quatro all'anno ogni festa de santo Antonio, che uien alli 17. gennaro in quella chiesa doue sarà sepolito esso testador*“ (HR-DAŠI, BŠ, Marko Semonić (1589. – 1631.), kut. 50/V, sv. 1, fol. 147r-v; Stošić 1941, 19). Kvartuč (*quartuccio, quartuzzo*) je stara šibenska mjera za tekućinu. Činio je 1/2 šibenskog bokala (*boccale*), odnosno 1/84 službene državne mjere – mletačkog barila (*barille di Venezia*). Herkov donosi izračun da kvartuč odgovara 0,7665 litre (Herkov 2019, 400-401). Treba napomenuti da kod drugog spomena crkve sv. Antuna (kad ju Durini navodi kao mjesto gdje će biti pokopan) ipak ne možemo biti sigurni odnosi li se to na onu u kanalu ili na onu u gradu.

⁶² „*Frater Paulus Heremita s. Antonii*“ (Matična knjiga umrlih gradskog župnog ureda

- 4. siječnja 1642.: mesar Crivellaro traži neki prsten od popa Petra za kojeg se također navodi da je bio pustinjač na ovom lokalitetu.⁶³
- 1642.: biskup Luigi Marcello je odredio da će karmelićanin Domenico de Castro (kojemu je povjerio misije po čitavoj biskupiji) i njegovi pratioci biti smješteni u hospicij kod špilje sv. Ante.⁶⁴
- Kolovoz ili rujna 1646.: u jednom je dokumentu titular Sv. Antun naveden kao prostorna oznaka za dio kanala gdje se planira gradnja manjeg utvrđenja.⁶⁵ Pozicija opisana „na najvišem isturenju sa strane Sv. Antuna“ je brdo Lobor, najviša točka uz kanal, udaljena svega 300 m od špilje.⁶⁶ Pod „stranom Sv. Antuna“ misli se na čitav poluotok jugoistočno od kanala, ili barem onaj njegov dio koji gleda prema Šibeniku.⁶⁷
- 16. srpnja 1649.: Nikola Buronja pok. Ivana oporučno ostavlja 50 dukata za izradu oltara sa sv. Nikolom i sv. Jakovom u crkvi sv. Antuna (sl. 10).⁶⁸

– *Liber mortuorum* 1626. – 1647.; dostupno na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99X-LJ9P?i=181&wc=9R2C-GPB%3A391644801%2C392327301%2C392331701&cc=2040054>; pristupljeno 28. veljače 2022.; Stošić 1941, 20).

⁶³ „*Pre Piero romito di s. Antonio*“ (Stošić 1941, 20; izvor prema Stošiću: „Općin. arhiv, sv. 17, neuređen“).

⁶⁴ Podatak prenosi biskup Antun Josip Fosco u jednoj od svojih kolumni o biografijama šibenskih biskupa koje je objavljivao u biskupijskom listu *Folium dioecesanum* (Fosco 1891, 91). Kako pritom nisu navedeni citat izvornog teksta ni referenca na arhivski spis, ovaj spomen hospicija kod špilje sv. Ante imamo jedino u obliku kako ga je Fosco prepričao: „*Marcello Luigi Veneto (...) nel 1642 affida al P. Domenico de Castro dell' Ordine dei Carmelitani le Missioni per tutta la Diocesi, accordando a lui ed ai suoi compagni, quale dimora, l'Ospizio presso la Grotta di Sant'Antonio Abate nel Canale*“. Vidi i: Barbarić 2001, 135, 155.

⁶⁵ „*dalla parte di S. Antonio, sopra quella eminenza più alta*“. Dokument pod nazivom *Memoriale di quello si deve fare a Sib'co* (Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, fond HR-DAZD-1: Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, kut. 16, fol. 117r-118r) potpisuje Ferdinando Scotto, zapovjednik obrane Šibenika 1646. godine. Datum nije naznačen, no kako se Tvrdava sv. Ivana još uvijek navodi kao nedovršena, spis je očito nastao između 1. kolovoza i 27. rujna 1646. godine, kada su se uz gradnju tvrđave vršili i brojni drugi radovi na novom obrambenom perimetru Šibenika. O knezu Scottu vidi: Pavić 2019, 30-33.

⁶⁶ Mletački i šibenski dužnosnici i vojni inženjeri nekoliko su puta predlagali utvrđivanje brda Lobor/Labor (Žmegač 2009, 57). Najkonkretniji plan napravio je Alessandro Magli 1646. ili 1647. godine (Pavić 2019, 42-46), no čini se da do gradnje utvrđenja nikada nije došlo.

⁶⁷ Takav način imenovanja prostora nije bio neuobičajen – npr. pod *parte illa Sancti Martini* podrazumijevalo se područje od crkvice sv. Martina preko puta Šibenika, sve do sjeverozapadne granice distrikta (Krnčević, Lambaša 2019, 256).

⁶⁸ „*Testamento ordinato, et sotto scritto dal signor Nicolo Burogna del quondam signor Zuanne (...) Item lassa à san Antonio frà le torrette ducati 50 con obbligo di far fare un altare per la detta chiesa con doi santi à parte di san Nicolo, et s. Giacomo*“ (HR-DAŠI, fond: Miscellanea, kut. I, br. 31, fol. 2v). Stošić smatra da oltar nije napravljen „radi nereda, koji je nastao nakon velike kuge“ 1649. godine (Stošić 1941, 19).

- 24. studenog 1663.: Juraj Papalić crkvi sv. Antuna oporučno ostavlja deset dukata.⁶⁹
- 1678.: prema zapisu o kanonskoj vizitaciji, crkva sv. Antuna uživa prihod od dva-ju vinograda, a o prihodima vode računa Šimun Dračević i knez Soppe Papalić.⁷⁰
- 12. prosinca 1682.: u sljedećoj kanonskoj vizitaciji crkve sv. Antuna spominje se oltar (bez navođenja titulara), zatim pustinjač Ivan Ivancić iz Istre te ponovo knez Soppe kao prokurator.⁷¹
- Kolovoz 1710. i siječanj 1711.: pustinjač čije ime nije zabilježeno platio je 1710. godine samostanu sv. Dominika 15 lira za šest misa koje će biti održane u crkvi sv. Antuna; iduće godine plaća još devet lira za ostatak misa od prošlog srpnja, te dodatnih šest lira za četiri mise.⁷²
- 5. prosinca 1726.: iz oporuke don Martina Madonića: „Novac od 150 lira, koji imam dobiti od crkve sv. Antuna Opata u kanalu, potrošen za novi oltar na zahtjev gosp. kneza Jurja Soppea, poklanjam istoj crkvi, ali se ima učiniti kalež s mojim inicijalima D. M. M.“⁷³

⁶⁹ „*Doue personalmente costituito il signor Zorzi Papali sopradetto giacente a letto indisposto del corpo (...) A santo Antonio fra le torette, et a santa Croce di Borgo ducatti dieci per ciascheduna per una uolta tantum*“ (HR-DAŠI, BŠ, Jeronim Capogrosso (1659. – 1697.), kut. 81/VII, Testamenti, fol. 49v; Stošić 1941, 19).

⁷⁰ Pred titularom je inicijalno bilo zapisano „crkva“ (*ecclesiam*), što je potom prekriziženo te je iznad toga dopisano „špilja“ (*grottam*): „*Visitauit ecclesiam grottam s. Antonii in portu Sibenicensi (...) habet duas vineas redditu (...) sunt penes DD. Simonem Dracevich et conte Soppe Papali*“ (Hrvatska – Biskupijski arhiv u Šibeniku (dalje: HR-BAŠ), fond HR-BAŠ-18/2: Šibenska biskupija, Kanonske vizitacije 1481./1980., Ivan Dominik Calligari, 1676. – 1722., kut. 5, sine fol.). Vizitacije iz ranijih stoljeća ne spominju crkvu u špilji, možda zbog toga što biskupi po kanonskom pravu ne obavljaju vizitacije na redovničkim posjedima i crkvama, izuzev u posebnim slučajevima (Berljak et al. 1996, 201, 313). U prilog tome ide i pretpostavka da je crkva u špilji bila dijelom posjeda benediktinskog samostana sv. Nikole kraj Šibenika, koja se razrađuje u poglavlju *Upravljanje i patronat*.

⁷¹ „*Visitauit ecclesiam s. Antonii Abbatis et altare in Canal. Est eremita Io: Iuancich de Istria. Conte Soppe illum posuit tanquam procurator*“ (HR-BAŠ-18/2: Šibenska biskupija, Kanonske vizitacije 1481./1980., Ivan Dominik Calligari, 1676. – 1722., kut. 5, sine fol.).

⁷² „*Ricevuto dal romito di s. Antonio delle torrette a 6 (?) conto delle messe celebrate nel romitorio sudetto lire quindici – 15 (...) Ricevuto dal romito per resto delle messe celebrate a s. Antonio ancor questo passato luglio lire noue – 9; Ricevuto dal medemo per quattro messe celebrate questo stesso mese à s. Antonio alle torrette come sopra – 6*“ (Hrvatska – Arhiv Hrvatske dominikanske provincije, fond: Knjige prihoda, rashoda i računa, kut. ŠBK2, sv. 1, fol. 101r, 103r; Stošić 1941, 20). Pustinjačove uplate su zabilježene u jednom od svezaka spisa s prihodima i rashodima nekadašnjeg šibenskog samostana sv. Dominika, naslovljenom *Prihodi 1697. – 1721.* (za iste podatke Stošić, pak, kao izvor navodi: „Knjiga samost. prihoda 1697–1732“). Nakon što je samostan teško stradao u bombardiranju Šibenika 1943. godine, njegov arhiv je prebačen u Hrvatsku dominikansku provinciju u Zagrebu. Na uvidu u arhivsku građu zahvaljujemo fr. Zvonku Džankiću i fr. Domagoju Augustinu Polanščaku. O samostanu i crkvi sv. Dominika u Šibeniku: Glavaš 2014.

⁷³ „*Considerando io pre Martin Maddonich q. Zuanne (...) hò uoluto far scriuere il*

- 24. veljače 1779.: iz oporuke kneza Jacinta Soppe Papalića (sl. 47): „Kad umrem, moje tijelo ima biti bezodvlačno pokopano u crkvi sv. Ante opata u šib. Kanalu (nad kojom moja obitelj ima pravo patronata), bez ikakve pompe u sprovodu, i to na jedan sat po noći, uz prosto sudjelovanje župnika i dvaju svećenika i klerika od bratovštine sv. Popudbine, u kojoj sam bratim, te uz pratnju gradskih siromaha.“⁷⁴
- 1880. – 1881.: crkva sv. Antuna tema je nekoliko isprava crkvinarstva župe sv. Jakova u kojima se spominje donacija iz oporuke Laure Soppe Papalić, kao i neki popravci u crkvi. Ovi spisi svjedočanstvo su i prelaska patronata nad špiljom sv. Ante s obitelji Soppe Papalić na obitelj Draganić Vrančić.⁷⁵
- 3. travnja 1905.: u spisu koji bilježi posljednju poznatu vizitaciju špilje u fondu kanonskih vizitacija u Biskupijskom arhivu Šibenik navedeni su samo titular crkve i datum.⁷⁶

presente mio testamento (...) Il credito, che deuo hauer dalla chiesa di s. Antonio Abbate in questo canale, circa lire cento, e cinquanta, che spesi nell'altar fatto di nouo ad istanza del signor conte Zorzi Soppe; hauendo batutto quello hò riceputo lascio al detto luogo pio, acciò facino un calice, e sopra quello in pintuo (?) il mio nome D. M. M.“ (HR-DAŠI, BŠ, Juraj Morelli (1701. – 1741.), kut. 87/XVII, fol. 230r; prijevod prema: Stošić 1941, 19).

⁷⁴ „Considerando io Giacinto Soppe Papali figliolo del quondam conte Giovanni non esser in questo mondo cosa più certa della morte (...) raccomandando l'anima mia al signor Iddio rissolvo ordinar le cose mie col presente testamento (...) Il mio cadavere (morindo in Sebenico) dovrà immancabilmente esser sepolto nella chiesa di sant'Antonio Abbate in questo canale, della quale la mia famiglia tiene il gius patronato, senz'alcuna formalità di funerale, alle ore una della notte, col semplice intervento del parroco, di due sacerdoti, e d'un chierico, della scolla del viatico ove son fratello, e de poveri della città.“ (HR-DAŠI, BŠ, Juraj Botti (1776. – 1807.), kut. 105/XI, fol. 366r; prijevod prema: Stošić 1941, 19).

⁷⁵ Ovim podacima raspoložemo posredno, kako ih je prepričao Stošić: „Baštinići p. Laure Soppe Papalić, ž. Frane Draganić Vrančić, predaju 1880. crkvinarstvu njezin legat od 110 for. u korist pećine sv. Antuna. Spis o predaji bio je potpisan od Kasandre Fontana Valsalina iz Šibenika, Amalije Mander iz Vrlike, Elize Rendić-Miočević iz Splita, Erminije Feste iz Dubrovnika, Ante Draganića iz Trebinja, Fausta Draganića iz Knina i Venčeslava iz Innsbrucka. Ali je legat bio vezan s kućom Laure u Vodicama, koju je držao Ivan Čorić, a nije platio dug za 15 godina. Ipak je to učinio 1881. Sad naredi biskup, da se izgovori 15 misa za prošle godine. Josip Bioni sveć. sakupio je za pećinu 92 for. i 50 soldi (od toga je dala katedrala 25, a biskup A. J. Fosco 10), pa je crkvica bila popravljena s troškom od 103 for. Od ostavštine dano 11 for., a ostalo je određeno kao legat za pjev. misu na svečev blagdan, ako dopusti vrijeme, s troškom od 4.50 for. Ali kad je glavnica narasla, kupljene su državne obveznice od 169 for. s godišnjim kamatama od 7 for. Slomom Austrije obveznice su potpuno propale. Franjo Draganić Vrančić iz Šepurine javio je bisk. kuriji 12. 2. 1881. da je crkveno ruho, koje je nabavila obitelj Soppe Papalić za sv. Antuna, sagnjilo od vlage, a inače da se je on brinuo više godina za mise u špilji ili u gradu.“ (Stošić 1941, 19-20; izvor prema Stošiću: „Iz spisa crkvinarstva katedrale“).

⁷⁶ HR-BAŠ-18/2, Šibenska biskupija, Kanonske vizitacije 1481./1980., Vinko Pulišić, 1904. – 1909., kut. 20, sine fol.

Time zaključujemo pregled spomena špilje sv. Ante u bilježničkim i crkvenim arhivskim dokumentima koji su nastali tijekom pet stoljeća korištenja špilje kao crkve i eremitorija. U dokumentima koji spominju crkvu sv. Antuna prevladavaju oporuke, dok su ostale vrste dokumenata manje zastupljene (ugovori, parnice, popisi prihoda/rashoda i dr.). U oporukama je crkva sv. Antuna često dio većeg popisa sakralnih objekata koje oporučitelji daruju.⁷⁷ Možda je to jedan od razloga zbog kojeg se u arhivskim dokumentima uglavnom spominju svote skromne vrijednosti. Ime sveca titulara najčešće je navedeno u punom obliku, na latinskom jeziku u ranijim stoljećima (*Sanctus Antonius*, pri čemu je prva riječ nekad zapisana kao kratica), a kasnije na talijanskom jeziku (*Santo Antonio*). Nakon titulara je gotovo redovito dodavan kratki opis njezine lokacije, pri čemu se u ispravama koristi velik raspon sintagmi kao što su „između kula“, „u ovom kanalu“, „u kanalu ove luke“, „u špilji u kanalu“, „u uskom prolazu prema šibenskoj luci“, „pred šibenskom lukom“, „u stijenama“ i dr.⁷⁸

PUTOPISI

Zasebnu kategoriju izvora čine putopisi. Prvi putopis u kojem je spomenuta špilja sv. Ante je *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa iz 1774. godine. Prirodoslovac Fortis se, međutim, ne osvrće na sakralni aspekt lokaliteta već iznosi dojam o izgledu samog speleološkog objekta, navodeći da „ima svod načinjen od dvaju komada brda što su se u padu sudarila“.⁷⁹

Austrijski car Franjo I. u svom rukopisnom putnom dnevniku iz 1818. godine detaljno bilježi topografiju Šibenika i okolice. Piše da se na lijevoj obali Kanala sv. Ante (gledano iz Šibenika), visoko nad morem nalazi špilja u stijeni, sa zidom u kojem su vrata i prozor. Navodi da je u špilji kapela posvećena sv. Antunu (naziva ju „putnom kapelom“ – *Wegkapelle*), a da je prije u njoj bio pustinjač.⁸⁰

⁷⁷ Praksa vjernika da za spas svoje duše (*pro anima*) oporučnim legatima daruju crkve, samostane, hospitale i druge crkvene ustanove i građevine postaje uobičajena od razvijenog srednjeg vijeka (Ladić 2018, 154).

⁷⁸ Kao najčešće korištena izdvaja se sintagma „između kula“ (*fra le torette*), što se odnosi na dvije kule koje su se nalazile na rtovima istočnog kraja kanala, odnosno na ulazu u Šibensku luku. Ova se oznaka ne može uzeti doslovno (jer se špilja ne nalazi u prostoru između dviju kula) već predstavlja pojednostavljeni opis lokacije špilje gledajući iz smjera grada i znači da se špilja nalazi (otprilike) u onom dijelu obale kanala koji se vidi u pozadini između kula.

⁷⁹ „*Fra questi deesi annoverare la Grotta di S. Antonio, la di cui volta è formata dall'angolo di due pezzi di monte, che cadendo cozzarono insieme*“ (Fortis 1974, 188; prijevod prema: Fortis 1984, 101). Fortisov posjet špilji sv. Ante vjerojatno treba pripisati njegovom druženju s Jacintom Soppeom Papalićem tijekom istraživanja okolice Šibenika. Jacint je bio član patronatske obitelji crkve sv. Antuna te je prema špilji imao naročitu naklonost što jasno proizlazi iz njegove oporuke (vidi bilješku 74). Fortis ga izdvaja kao jednog od svojih šibenskih prijatelja i domaćina „kojega rese blaga udvornost i znanje veoma korisno putniku“ (Fortis 1974, 166; prijevod prema: Fortis 1984, 86-87).

⁸⁰ „*In jenen links ist gegen das Meer zu eine Höhle im Felsen, darin eine Mauer, in dieser*

Sl. 11. Pročelni zid špilje sv. Ante i okoliš na početku 20. stoljeća (Band 1910, 28)

Nadalje, Ivan Kukuljević Sakcinski 1873. godine, prilikom opisa plovidbe brodom iz Šibenika kroz kanal, kratko spominje kapelu i grobište obitelji Vrančić u špilji koju, pak, naziva po susjednom uzvišenju Loboru.⁸¹

Općenito se može reći da putopisi rijetko spominju špilju sv. Ante, i to tek s jednom do dvije rečenice. Tako je i u putopisu po Dalmaciji Moriza Banda *Dalmatien das Land der Sonne – Eine Wanderfahrt an der Adria* iz 1910. godine. Ovo djelo, međutim, predstavlja značajan izvor zbog činjenice da je ilustrirano najranijom poznatom fotografijom pročelja špilje i neposrednog okoliša (sl. 11) koju je s broda snimio poručnik austrougarske mornarice Ottokar Uhliř.⁸²

IZVORI NAKON POČETKA 20. STOLJEĆA

Izvori o špilji nastali nakon početka 20. stoljeća svjedoče najprije propadanju crkve sv. Antuna zbog nekorištenja, a potom i dokidanju njezine sakralne namjene uslijed prisvojenja i devastacije lokaliteta od strane vojnih vlasti.

Špilju je 1912. godine obišao povjesničar, arheolog i konzervator don Luka Jelić, o čemu je u Arheološkom muzeju u Splitu sačuvano nekoliko stranica bilješki i crteža te jedna fotografija.⁸³

Prvi konkretniji opis špilje objavio je don Krsto Stošić – osnivač šibenskog muzeja i konzervator za područje Šibenika i okolice – u listu *Narodna straža* 1927. godine.⁸⁴ Potom, nakon što je 1930-ih detaljno pregledao spise šibenskih bilježnika, crkava i samostana, Stošić u svojoj knjizi *Sela šibenskog kotara* 1941. godine posvećuje špilji

eine Tür und ein Fenster ziemlich hoch ober dem Meer. Darin war ein Einsiedler und ist eine Kapelle, S. Antonio genannt, eine kleine Wegkapelle, steht am Meer, dann fangen die Bergrücken an auf beiden.“ (Pederin 1983, 190).

⁸¹ „Vozeći se po šibeničkom kanalu, koj se može zatvoriti lancem, dočim ulaz tvrdja sv. Nikole čuva, dodjismo i do špilje Lobora, gdje stoji kapela i grobište porodice Vrančićeve, kod koje sam u Šibeniku nekoliko ugodnih trenutaka proživio.“ (Kukuljević Sakcinski 1873, 50).

⁸² Band 1910, 28. Možemo pretpostaviti da je fotografija nastala 1909. godine tijekom Bandovog putovanja Dalmacijom.

⁸³ Jelić je obavljao službu konzervatora umjetničkih i povijesnih starina za sjevernu Dalmaciju. Špilju sv. Ante je posjetio 4. kolovoza 1912. godine u društvu poznatog austrijskog povjesničara umjetnosti Hansa Folnesicsa. U svojim bilješkama vezanim za taj posjet (koje su pohranjene u kutiji IX njegove ostavštine u Arheološkom muzeju u Splitu), Jelić je uglavnom fokusiran na dvije kamene glave koje je u špilji našao. Njegov opis glava popraćen je fotografijom na kojoj su glave postavljene na tlo ispred desnog ulaza u špilju (sl. 12). O samom lokalitetu zapisao je nekoliko natuknica uz skicu tlocrta špilje i kamenice (sl. 27) u malom notesu naslovljenom *Šibensko područje 1911-13* (Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića, IX. Sibenicensia, kut. 1, sv. 1. Šibenik polje (Morinje, Turanj, Sv. Silvestar, Klobučac, Mandalina, Špilja sv. Ante)). O kamenim glavama vidi detaljnije u poglavlju *Dvije glave* te u: Prijatelj Pavičić 2021.

⁸⁴ Stošić 1927.

Sl. 12. Fotografija iz 1912. godine: dio pročelnog zida s desnim bočnim otvorom za vrata; na tlu su dvije kamene glave (Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića, IX. Sibenicensia, kut. 1, sv. 1. Šibenik polje (Morinje, Turanj, Sv. Silvestar, Klobučac, Mandalina, Spilja sv. Ante))

sv. Ante veći tekst s vrijednim zbirom podataka iz arhivskih izvora.⁸⁵ Taj je Stošićev rad značajan i zbog korisnih informacija koje ne potječu iz pisanih izvora već im je ili osobno svjedočio ili ih je doznao od drugih: primjerice, podaci o obnovi glavnog oltara učinjenoj 1907. godine i o umjetninama s prikazima sv. Nikole koje su nekad činile dio opreme špiljske crkve.⁸⁶

Iz arhive nekadašnjeg Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Kažimir Pribilović prenosi podatak da je tijekom 1927. i 1928. godine Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca postavila obalne baterije u kanalu pred Šibenikom, među kojima je naveden položaj kod špilje sv. Ante (nazvan *Eremitaž*).⁸⁷

U sljedeću, 1929. godinu datirana je korespondencija između don Krste Stošića, šibenskog biskupa fra Jerolima Milete i splitskih konzervatora don Frane Bulića i Ljube Karamana koji apelima vojnoj komandi u Šibeniku bezuspješno pokušavaju zaustaviti vojne građevinske zahvate i devastaciju špilje sv. Ante.⁸⁸

O funkciji špilje kao vojnog objekta ponešto doznajemo iz dviju studija stanja ratne mornarice te obrane obalnog i otočnog područja Kraljevine Jugoslavije koje je 1934. i 1941. godine izradio glavni stožer mornarice Kraljevine Italije na temelju obavještajnih podataka.⁸⁹

GRAFIČKI IZVORI

Nakon pregleda pisanih izvora, kao zasebnu grupu povijesnih izvora treba izdvojiti one grafičke, odnosno više novovjekovnih prikaza šibenskog područja na kojima je zabilježena lokacija Sv. Antuna u kanalu.⁹⁰ Prvi put je pronalazimo na nedavno detaljno obrađenoj karti srednje Dalmacije nastaloj u prvom desetljeću 16. stoljeća (sl. 13; sl. 49).⁹¹ Jedini imenovani lokalitet u šibenskom zaljevu i kanalu je upravo *lagrote*, tj. špilja. Dodatnu zanimljivost predstavlja način njenog ucrtavanja, jer špilja bez sumnje ima najveću percepciju dubine među svim lokacijama na karti. Na ovom prikazu nije ucrtan pročelni zid špilje koji se redovito pojavljuje na kasnijim kartama.

⁸⁵ Stošić 1941, 18-20.

⁸⁶ Detaljnije o tome donosimo u poglavlju *Nekadašnji izgled*.

⁸⁷ Pribilović 1980, 342.

⁸⁸ Očuvani dio korespondencije sastoji se od sedam dopisa pohranjenih u arhivu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske – Konzervatorskog odjela u Splitu (spisi br. 57/1929. i 130/1929.) i jednog dopisa iz rukopisne ostavštine don Krste Stošića pohranjene u Muzeju grada Šibenika.

⁸⁹ Maristat 1934, 95; Maristat 1941, 17. Detaljnije o vojnoj fazi povijesti špilje sv. Ante donosimo u poglavlju *Vojska u špilji*.

⁹⁰ Pod *grafički izvor* smatramo svaki kartografski dokument koji je nastao prije razvoja topografskih i katastarskih izmjera i karata, i to do sredine 19. stoljeća, odnosno približno do kraja predmodernog razdoblja u Dalmaciji.

⁹¹ Juran et al. 2019, 126-127.

Slijedi grupa grafičkih izvora nastalih neposredno pred, odnosno tijekom Ciparskog rata (1570. – 1573.) između Venecije i Osmanskog Carstva. Čine je veduta Šibenika iz 1568. godine te dvije karte šibenskog distrikta i zaleđa iz 1570. i 1571. godine. U sva tri izvora ucrtana je i označena špilja u Kanalu sv. Ante.⁹² Najprecizniji prikaz sadrži veduta *Il fidellissimo Sibenicho*, u kojoj je na desnoj (jugoistočnoj) strani kanala, nedaleko jedne od obalnih kula, ucrtana zgrada bez krova na obali (sl. 14; sl. 51). Od obale se pruža kratki uspon prema špilji koja ima zidano pročelje u kojem se mogu uočiti jedna vrata. Na karti distrikta iz 1570. godine (*Sito particolare dil contado di Sebenico, Parte di Dalmazia, in Sebenico MDLXX*), manje mjerilo uzrokovalo je ispuštanje detalja, no prikazana situacija je slična – u zaleđu zgrade na obali ucrtan je polukružni oblik koji označava pročelje špilje te u njemu dva otvora jedan iznad drugoga, za vrata i za prozor (sl. 28). Nasuprot njima, na posljednjoj i znatno manje preciznoj karti iz 1571. godine (*Sebenico et contado città nella Dalmatia confinate con Zarra d'li Ill'mi S'ri Ven'ni al presente da Turchi molestado: 1571*) gube se svi detalji u prikazu kanala koji povezuje Šibenik s otvorenim morem. Ipak, na krajnjem dijelu desnog (jugoistočnog) poluotoka koji zatvara kanal, neposredno uz jedini ucrtani brijeg, autor karte označio je špilju upisavši S. Antonio (sl. 15). Ova tri izvora, a posebice veduta *Il fidellissimo Sibenicho*, kasnije će biti kopirana od brojnih autora i izdavača koji su neizbježno bili slabije upoznati s lokalnom topografijom, te ne donose nove podatke o špilji ili ih čak ispuštaju.⁹³ Intrigantnu iznimku predstavlja veduta Šibenika koju je izradio Giuseppe Rosaccio, a objavljena je 1598. godine u izolaru *Viaggio da Venetia a Costantinopoli* (sl. 30; sl. 50).⁹⁴ Temeljen očito na

⁹² Donedavno su se sva tri spomenuta grafička izvora – u literaturi dobro poznata i višekratno objavljivana – pripisivala šibenskom bakrorescu i grafičaru Martinu Koluniću Roti (Pelc 1997; Slukan Altić 2007). Recentno je, međutim, na stranicama digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu atribucija jedne od njih – karte *Il fidellissimo Sibenicho* (sl. 14; sl. 51) – promijenjena i pripisana Domenicu Zenoiu (<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=573624>; pristupljeno 1. kolovoza 2022.). Ta informacija očito je temeljena na ediciji koju je 1568. objavio Ferrando Bertelli, koju autori nisu imali prilike vidjeti. U očekivanju znanstvene rasprave, za sva tri izvora koristit ćemo njihove originalne naslove, bez atribucije.

⁹³ Jedna od poznatijih kopija je *Sibinium, Ptolemeo Sicum vulgo Sibenicho Dalmatie opp.*; autora Fransa Hogenberga i Georga Brauna, bakrorez objavljen u jednom od svezaka izdanja *Civitates orbis terrarum* (Antwerpen, Köln; 1572. – 1618.); primjerak ove karte nalazi se i u Muzeju grada Šibenika pod inventarnim brojem MGS-KPO 2526.

⁹⁴ Primjerak izolara iz 1606. godine nalazi se u Muzeju grada Šibenika. Ponegdje se u literaturi može naći da je prvo izdanje Rosacciovih karata tiskano 1574. godine (primjerice: Čvrljak 1993, 271), no isto nije pronađeno čak ni uz sve otvaranje i digitalizaciju europskih arhiva u posljednja dva desetljeća; većina autora drži se 1598. godine (Pavić 2000, 173-174; Pavić 2013, 211-213; Selva 2015, 151-154; Faričić et al. 2020, 42). Karte su uglavnom ostale pripisane autoru izolara Rosacciju, iako se čini da je njihov autor tiskar ovih izdanja Giacomo Franco, koji ih je uostalom i objavio godinu dana prije prvog izdanja izolara (Pavić 2013, 211; Selva 2015, 152).

Sl. 13. Detalj karte nepoznatog autora s početka 16. stoljeća (Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, br. 1663)

Sl. 14. Detalj vedute *Il fidelissimo Sibenico*, 1568. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa, GZGS 1907 zen 1)

Sl. 15. Detalj karte *Sebenico et contado citta nella Dalmatia confinate con Zarra d'li Ill'mi S'ri Ven'ni al presente da Turchi molestado: 1571, 1571*. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, RVI-8°-90)

Sl. 16. Detalj karte nepoznatog autora, 1647. (Biblioteca Comunale di Treviso, ms. 1155, tav. 12 = BCTv, fondo cartografico, mappa n. 201)

Sl. 17. Detalj karte *Piazza di sebenico battutto dal Armi ottomane comandatte dal Bassa della Bossina et descruatto dal vallore del Illustrissimo et Eccellentissimo Signore Louardo Foscolo Procuratore Provveditore Generale in Dalmatia Albania li 22 maggio 1648*, autora Girolama Benaglija, 1648. (Biblioteca Nazionale Marciana, It.VII.200 (10050), Tav. 28)

Sl. 18. Detalj karte *The harbor of Sebenico, ec. in Dalmatia* Williama Heathera, 1802. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa, S-JZ-XIX-25 (5))

ranije spomenutoj veduti iz 1568. godine, Rosacciov prikaz istom kadru dodaje nekoliko detalja po kojima je jasno da je napravljen nekoliko godina ili čak desetljeće-dva kasnije od svog uzora.⁹⁵ Špilja sv. Ante ovdje je prikazana zazidana, s vratima i prozorom na pročelnom zidu. Gornji rub vrata lučno je oblikovan, a okrugli prozor mogao bi označavati rozetu.⁹⁶ Niže od špilje se na obali kanala nalazi građevina bez krova.

Nova važna faza grafičkih prikaza špilje i Kanala sv. Ante nastupa početkom Kandijskog rata (1645. – 1669.), kada za obrambene potrebe Venecije nastaje niz karata koje prikazuju različite dijelove istočnog Jadrana. Najranija od njih, a koja prikazuje i područje kanala, čuva se u Trevisu te prikazuje fortifikacijski sustav Šibenika nakon bitke 1647. godine.⁹⁷ Ovaj prikaz posebno je zanimljiv budući da uopće ne donosi špilju, već je na obali kanala ucrtana građevina – crkva s križem okrenuta prema sjeveroistoku, naslovljena *S. Antonio*, a od nje se prema obali spušta stepenište (sl. 16). Nije potpuno jasno zbog čega autor donosi vrlo preciznu prostornu situaciju za koju smo sigurni da nije postojala. Sasvim je moguće da je tu došlo do zabune te da je autor zapravo zamijenio zgradu na obali sa svetištem sv. Antuna i zbog toga na vrhu zgrade dodao križ, a špilju nije ni prikazao.⁹⁸ Druga karta iste bitke za Šibenik, koju potpisuje Girolamo Benaglio 1648. godine,⁹⁹ prikazuje špilju na način sličan kao i veduta *Il fidelissimo Sibenicho* – uz obalu kanala nalazi se zgrada, od koje se uzdiže stepenište prema jasno naznačenoj špilji (sl. 17). U kontrastu sa svim drugim kartama, špilja je označena titularom *S(a)n Heronimo*, što je najvjerojatnije posljedica Benagliove zabune između dva poznata pustinjačka titulara. Treći prikaz, napravljen u ožujku 1647. godine, prijedlog je mletačkog vojnog inženjera Alessandra Maglija u utvrđivanju brda Lobor, najviše točke uz kanal koja se nalazi vrlo blizu špilje (sl. 29).¹⁰⁰ Na Maglijevoj karti špilja je vrlo jasno prikazana kao

⁹⁵ Primjerice, Rosacciova veduta Šibenika na krajnjem lijevom rubu prikazuje okruglu kulu, za koju znamo da nije postojala 1575. godine, budući da je tada ovaj segment bedema završavao ravnim zidom koji je sezao u more (Novak 1964, 139-140).

⁹⁶ Ovaj grafički izvor poprilično jasno razlikuje okrugle i kvadratne otvore, kao i druge tipove otvora (lučne otvore, monofore, kruništa, mašikule...). Rozete, odnosno okrugli otvori, ucrtani su na katedrali sv. Jakova, na crkvama sv. Nikole (na tvrđavi), sv. Grgura, sv. Dominika i sv. Frane, dok ih na sv. Nediljici i na sv. Julijanu nema. Stoga smatramo da je podatak o okruglom prozoru (rozeti?) na pročelnom zidu špilje vjerodostojan.

⁹⁷ Tosato 2014, 153.

⁹⁸ Budući da autor karte nije poznat, ne možemo zaključiti ni je li zapravo bio u Šibeniku, tj. je li karta originalna ili je (dijelom?) kopirana sa starijeg predloška.

⁹⁹ Karta je objavljena u: Novak 1972, T. XIV.; original u kojeg smo imali uvid nalazi se u knjižnici Marciana u Veneciji pod signaturom It.VII.200 (10050), Tav. 28. Girolamo Benaglio bio je sin mletačkog vojnog inženjera Vincenza (Madunić 2012, 170).

¹⁰⁰ Karta naziva *Pianta di un forte da costruirsi lungo il canale di Sebenico sul monte Labor* priložena je uz pismo od 21. ožujka 1647., a nalazi se u venecijanskom arhivu (IT-ASVe, fond 0040: Senato, Dispacci, Rettori, Dalmazia, f. 52, dis. 2, neg. 7556 micro, foto 11).

Sl. 19. Litografija *Fort. St. Nicolo* Johanna Högelmlüllera, 1847. (Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik, Sibenicensia, KCG2/2019/GZ)

Sl. 20. Detalj litografije *Panorama della Costa e delle Isole di Dalmazia nei viaggi dei Piroscafi del Lloyd Austriaco* Bartolomea Linassija, 1851. (Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik, Rara, KCK1/2020/KZ)

zazidana, s vratima po sredini pročelnog zida, iznad kojih je ucrtan prozor. Uz obalu kanala, nedaleko špilje, nalazi se zgrada koju ucrtavaju i brojni drugi prikazi, a pored cijelog sklopa upisano je uobičajeno *S. Antonio*.

Početkom 18. stoljeća vedutu Šibenika (*Veduta di Sebenico d'avviso dalla parte d'Affrico*) izrađuje Giuseppe Juster.¹⁰¹ Ona donosi dva omanja, ali ipak nova detalja: nedaleko od zgrade uz obalu kanala i obližnjeg natpisa *S. Antonio* počinje stepenište koje, umjesto prema špilji i crkvi, vodi na plato poluotoka; uz to, zazidana fasada špilje se ovdje jedva raspoznaje, ali dovoljno da se zamijete dva otvora koja nisu prizemna, već se nalaze na visini.

Posljednji objavljeni prikazi u ovom pregledu nastali su do sredine 19. stoljeća. William Heather 1802. godine u Londonu objavljuje pomorske karte najvažnijih luka istočnog Jadrana među kojima je i Šibenik, a na desnoj (jugoistočnoj) obali kanala ucrtana je zgrada uz koju piše *Remito* (sl. 18).¹⁰² Tri godine kasnije, obranu Šibenika opsežno opisuje vojni inženjer Maximilian de Traux. U njegovom tekstu nema spomena špilje sv. Ante, ali na crtežu je ona ipak označena kao *Grotta di S. Antonio*.¹⁰³ U dobro znanoj zbirci litografija Johanna Högel müllera *Erinnerung an Dalmatien*, objavljenoj 1847. godine, jedna je naslovljena *Fort. St. Nicolo*, a osim tvrđave, na lijevoj strani prikazana je i desna polovica pročelnog zida crkve s ucrtanim vratima i prozorom (sl. 19).¹⁰⁴ Ova serija litografija obično iskrivljava perspektivu kako bi postigla dinamičniju kompoziciju, tako da prikazana vizura u stvarnosti ne postoji. Konačno, 1851. godine objavljena je još jedna litografija – *Panorama della Costa e delle Isole di Dalmazia nei viaggi dei Piroscafi del Lloyd Austriaco*, autora Bartolomea Linassija.¹⁰⁵ Segment na kojem su Šibenik i okolica donosi i pročelni zid crkve sv. Antuna, s vratima u sredini te tri ili četiri dodatna otvora među kojima je teško raspoznati radi li se isključivo o prozorima ili su na nižim razinama manja vrata (sl. 20).

¹⁰¹ Justerova veduta iz 1708. godine nalazi se u Ratnom arhivu u Beču pod signaturom G I a 6–5, fol. XII, a objavljena je u: Žmegač 2009, 92, 210.

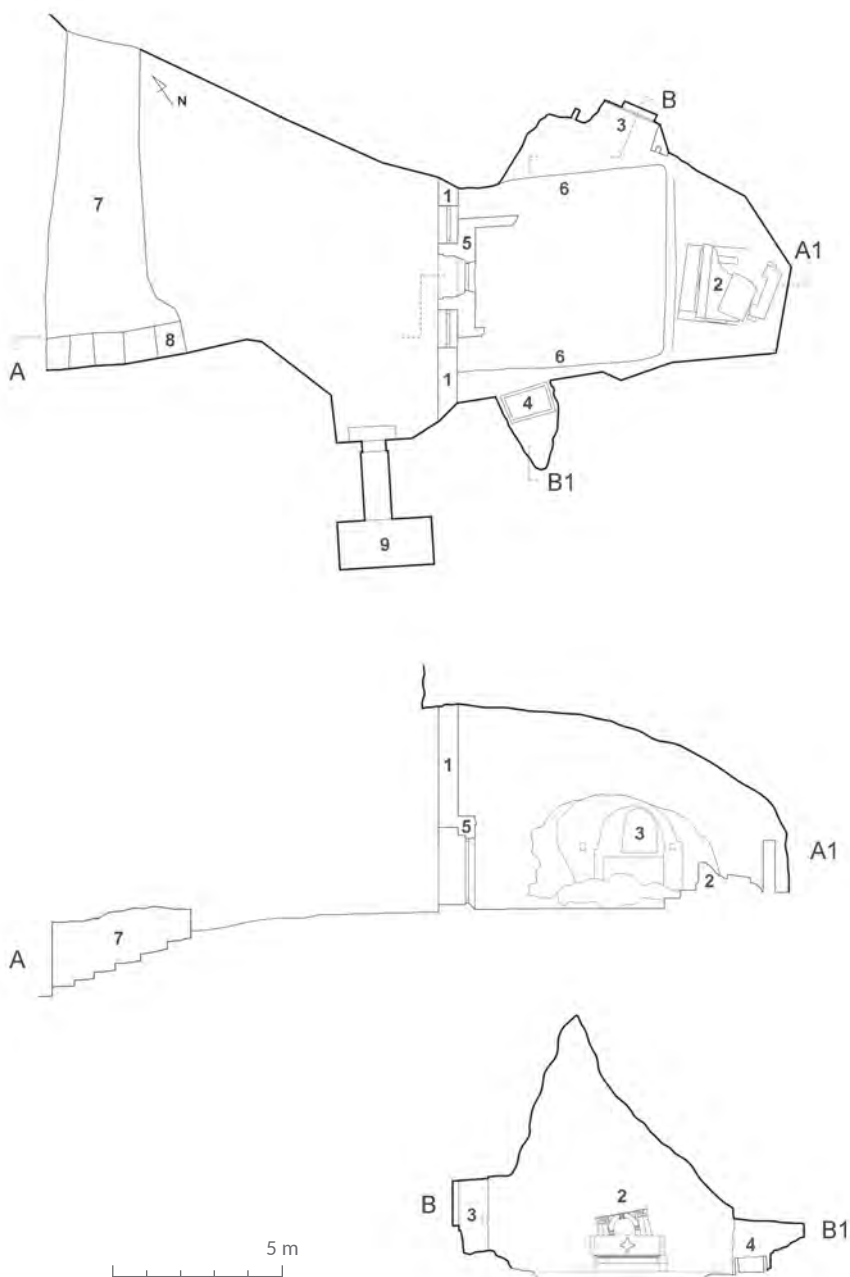
¹⁰² Cijeli album dostupan je u digitalnoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, a karta *The harbor of Sebenico, ec. in Dalmatia* na poveznici: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=11556> (pristupljeno 17. srpnja 2022.).

¹⁰³ De Trauxov tekst *Festungen Dalmatiens und Albaniens nebst vorliegenden Inseln, und Beschreibung* iz 1805. godine dostupan je na stranicama digitalne zbirke karata Narodne biblioteke Srbije: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_C6214159316A731D72DB75161E1D8507#page/S/mode/1up (pristupljeno 4. kolovoza 2022.). O ovom inženjeru i njegovom djelovanju vidi u: Žmegač 2016.

¹⁰⁴ Mapa njegovih litografskih crteža u novije je vrijeme izdana faksimilno (Högel müller 2009).

¹⁰⁵ Za reprodukciju detalja na sl. 20 koristili smo primjerak pohranjen u Gradskoj knjižnici „Juraj Šižgorić“ Šibenik. Virtualni pregled čitave Linassijeve litografije, inače duge čak 11,85 m i široke 17 cm, moguć je za primjerak pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=22531> (pristupljeno 31. kolovoza 2022.).

Do sada poznati grafički izvori, bez obzira što im crkva sv. Antuna u kanalu nije od primarnog interesa, istu ipak ustaljeno prikazuju, i to uglavnom kao jednu od rijetkih imenovanih lokacija na širem prostoru jugozapadno od Šibenika. Možemo pretpostaviti nekoliko razloga tome. Novovjekovne karte često su, ako ne i uglavnom, služile vojno-strateškim potrebama, što vidimo i iz perioda u kojima su nastajale. Detaljno prikazati ključno prometno „usko grlo“ prema najnapučenijem gradu mletačke Dalmacije zasigurno je bila želja naručitelja i izrađivača. Zbog toga je kanal prema Šibeniku na kartama prikazivan detaljnije nego, primjerice, obala Dalmacije od kanala prema sjeverozapadu, gdje su vojno i prometno manje bitna naselja poput Vodica i Tribunja često izmiješana ili ispuštena. Jedan od razloga zbog čega bi autor mogao uvrstiti lokaciju na kartu svakako bi mogla biti njena atraktivnost i neuobičajenost, što crkva u špilji, koju svaki putnik u kanalu jasno zamijeti, svakako jest. Konačno, sakralni objekti znaju biti prikazani ne samo kao prostorni, već i kao kulturni, odnosno identitetski orijentiri u krajoliku.

Sl. 21. Gore: tlocrt špilje sv. Ante i terase ispred špilje; u sredini: uzdužni presjek i pogled na bočni oltar; dolje: poprečni presjek i pogled na glavni oltar. 1) pročelni zid crkve; 2) glavni oltar; 3) bočni oltar; 4) kamenica; 5) frontalni dio bunkera; 6) rub ukopa bunkera u tlo špilje; 7) ogradni zid terase; 8) vrh stepeništa prema terasi; 9) recentna prostorija izdubljena u matičnoj stijeni (crtež: M. Rak; podloga: Geodetska mjerenja d.o.o.).

OPIS LOKALITETA

Špilja sv. Ante je smještena u liticama jugoistočne obale Kanala sv. Ante (sl. 3; sl. 4; sl. 24).¹⁰⁶ Ispred špilje je zemljana terasa dimenzija oko 9 x 8,5 m koja je vrlo blago nagnuta prema sjeverozapadnoj strani gdje je omeđuju dva kamena zida spojena pod pravim kutom (sl. 21; sl. 25). Pristup od morske obale do terase i špilje na oko 11-12 m nadmorske visine omogućen je uskom stazom formiranom usijecanjem matične stijene, kamenim podzidima i (na strmijim dijelovima) kamenim stepenicama. Špilja se sastoji od jedne prostrane dvorane s velikim otvorom prema sjeverozapadu koji je, zbog adaptacije u sakralni objekt – crkvu, zatvoren zidom (sl. 22; sl. 23). Duga je 10,5 m, a najviša (9,6 m) i najšira (8 m) je pri sredini. U tlocrtu ima nepravilni oblik (sl. 21), a u presjeku su joj stijenke položene u oblik trokuta. Pročelni zid je ujedno jedini zid crkve: u visini doseže maksimalno 6 m, a u širini maksimalno 6,3 m (sl. 22). Ostali dio interijera je omeđen prirodnom matičnom stijenom koja je na nekoliko mjesta klesana. Gornja polovica pročelnog zida ima uglavnom pravilne redove kamenih blokova koji su bili prekriveni slojem žbuke (veći dio žbuke je otpao); izuzetak je desni rub gdje je slog kamenja neuredniji i sadrži umetnute komade opeka. Pri vrhu zida je otvor nepravilnog oblika. U donjoj polovici zida kameni slog je očuvan uz bočne rubove i u donjem dijelu ispod prozora. No, veći dio donje polovice pročelnog zida pruža sasvim drugačiju sliku: kameni slog je na tom mjestu uklonjen, otvori za vrata i prozore su načinjeni u opeci i betonu, a iznad njih je postavljena željezna traverza. Među kamenim blokovima koji su umetnuti u zid neposredno iznad traverze uočava se nekoliko ulomaka nekadašnjeg kamenog okvira ukrašenog gotičkim štapom koji su iskorišteni kao spoliji. Ove izmjene u pročelnom zidu vezane su uz gradnju betonskog bunkera u špilji 1929. godine. Bunker tlocrtnih dimenzija 4,5 x 3,5 m i visine 2,85 m bio je naslonjen na pročelni zid i do nedavno je popunjavao središnji dio špilje (sl. 56). Nakon uklanjanja većeg dijela ove betonske konstrukcije (2010. i 2016.), *in situ* je ostavljen samo njegov prednji zid u punoj visini (sl. 21: 5; sl. 23).

Prenamjena špilje iz sakralnog u vojni objekt u 20. stoljeću doprinijela je propadanju dijelova crkvenog interijera – dvaju oltara – koji su danas u lošem stanju (sl. 7; sl. 21: 2, 3). Glavni oltar postavljen je na stepenicu u dnu špilje nasuprot ulaza (sl. 26; sl. 33). Njegov donji dio pokazuje manja oštećenja na bočnim stranama, a gornji dio oltara je potpuno urušen i s vremenom se pretvorio u gomilu kamenih elemenata (sl. 39). Drugi, bočni oltar nalazi se lijevo od ulaza (sl. 37): stražnjim je dijelom (uključujući i

¹⁰⁶ Špilja sv. Ante nalazi se unutar zemljišne čestice 5276/68 k. o. Donje Polje. Koordinate ulaza u špilju: N = 43°43'37,07", E = 15°52'27,23"; odnosno E = 449584.25, N = 4843190.75 (HTRMS96/TM). Speleološka oznaka špilje je 03 0137.

Sl. 22. Pročelni zid crkve (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

Sl. 23. Unutrašnjost špilje, pročelni zid i ostatak bunkera (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

Sl. 24. Pogled na lokalitet: špilja sv. Ante, staza do terase
i današnje pristanište (snimak: E. Podrug, 2020.)

Sl. 25. Terasa ispred špilje i stjenoviti okoliš (snimak: E. Podrug, 2020.)

Sl. 26. Unutrašnjost špilje: pogled na glavni oltar (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

udubljenja za oltarnu sliku i menzu) uklesan u prirodnu nišu matične stijene, dok mu je prednji dio zidan od kamena i morta; stipes i menza su uklonjeni. Desno od ulaza, u manjoj niši matične stijene postavljena je kamenica – velika četvrtasta posuda izdubljena u kamenom bloku (sl. 21: 4; sl. 35; sl. 36). U kamenici uvijek ima vode od kišnice koja se cijedi niz stijenku špilje. Na njezinom prednjem obodu uklesan je natpis na latinskom jeziku koji završava godinom 1454. (MCCCCLIII).¹⁰⁷ Izvorni pod crkve od nepravilnih lomljenih kamenih ploča danas je očuvan samo uz rubove špilje: sa strana i iza glavnog oltara, zatim u uskim površinama između dvaju oltara te između glavnog oltara i kamenice. U sredini špilje, na mjestu nekadašnjeg bunkera, kamenih ploča nema, a razina poda je spuštена za 40-50 cm – toliko je betonski pod bunkera bio ukopan u zemljano tlo špilje (sl. 21: 6; sl. 56: 2). Vojnim građevinskim adaptacijama iz prošlog stoljeća pripada i mala prostorija izdubljena u litici na jugozapadnoj strani terase: tlocrt prostorije ima oblik slova T, a njezine stijenke su potpuno obložene betonom i žbukom (sl. 21: 9; sl. 22: desno).

NEKADAŠNJI IZGLED

Ponešto informacija o tome kako je špilja sv. Ante izgledala prije njezine vojne faze, koja je donijela znatne izmjene unutrašnjosti i pročelnog zida, omogućuju dosad poznati slikovni i opisni prikazi. Gotovo sav slikovni materijal (povijesni grafički prikazi i fotografije) nudi pogled na špilju izvana, dok su nam o izgledu unutrašnjosti crkve dostupni podaci tek za prvu trećinu 20. stoljeća, i to iz publiciranih radova don Krste Stošića¹⁰⁸ te iz rukopisne ostavštine don Luke Jelića iz 1912. godine.¹⁰⁹ Obojica navode da je pod u špilji bio popločan,¹¹⁰ a danas očuvani segmenti popločenja pokazuju da su korištene kamene ploče nepravilnog oblika. Za oba oltara Stošić piše da su i prije vojnog prisvojenja špilje bili u lošem stanju. Za bočni oltar navodi da je smješten u prirodnoj niši koja je „obzidana kamenjem, a na jednom je uklesan križ. Tu je negda bio oltarić, ali odavna nema sv. slike“.¹¹¹ Za glavni oltar piše da je „bez kipa i slike i ponešto razbijen“¹¹² te da je to „lijepi oltarić sa dva mramorna stupa. Pri dnu jednoga stajao je natpis: Amadeo Ballerini restaurò 1907. per l'ordine e spese d. sign. Tereza

¹⁰⁷ Detaljnije o elementima interijera crkve sv. Antuna donosimo u poglavlju *Sačuvani kameni elementi crkve*.

¹⁰⁸ Stošić 1927; Stošić 1941, 18-20.

¹⁰⁹ Vidi bilješku 83.

¹¹⁰ Jelićeva napomena da je tlo popločano nalazi se ispod skice tlocrta (sl. 27). Petnaest godina kasnije, žaleći zbog lošeg stanja špiljske crkve sv. Antuna, Stošić navodi da je *pločnik raznesen* (Stošić 1927, 3).

¹¹¹ Stošić 1941, 18.

¹¹² Stošić 1927, 3.

Baricich (?)¹¹³ U špilji su se do 1912. godine nalazile dvije kamene glave, od kojih je jedna danas očuvana u Muzeju grada Šibenika.¹¹⁴ Nadalje, Stošić piše i da su se u špilji nekad nalazili slika sv. Nikole koju je obnovio „Ballerini slikar diletant (...)” koju je vidio oko 1910. Dr L. Jelić, a danas je nema“ te „mali lik sv. Nikole, koji je prenesen za talij. okupacije¹¹⁵ u tvrđavu sv. Nikole, a g. 1881. bio je ogrnut plaštem i imao par srebrnih zavjeta.”¹¹⁶ Kratko spominje i kip sv. Antuna kojemu se na svečev blagdan stavljala srebrna mitra.¹¹⁷ Još nekoliko crtica o nekadašnjoj opremi oltara i liturgijskom priboru špiljske crkve sv. Antuna nalazimo u oporukama: 1615. godine ovoj se crkvi poklanja Gospina slika,¹¹⁸ 1623. godine planita i antependij,¹¹⁹ a 1726. godine se za crkvu u ime duga izrađuje kalež.¹²⁰

Na najranijoj fotografiji špilje sv. Ante, objavljenoj 1910. godine, vidi se da je prije vojnih preinaka pročelni zid u donjoj polovici imao tri otvora različitih dimenzija, no zbog ogradnog zida terase ih ne vidimo u punoj visini (sl. 11). Usporedbom s Jelićevom skicom tlocrta (sl. 27) i njegovom fotografijom iz 1912. godine (sl. 12) te s fotografijom objavljenom uz obavještajne podatke talijanske mornarice (sl. 60),¹²¹ može se zaključiti da je lijevi otvor bio prozor (i zbog toga ga Jelić nije naznačio na tlocrtu), a srednji i desni otvori su bili dvojna vrata. Glavni ulaz u sredini bio je nešto viši i dvostruko širi od desnog ulaza kojeg u punoj visini vidimo na Jelićevoj fotografiji (sl. 12). Kameni okvir glavnog ulaza bio je ukrašen rubnom profilacijom zvanom gotički štap.¹²² Postojanje dvojna vrata u pročelnom zidu treba vezati uz Stošićev podatak o podjeli prostora špilje na dva dijela: „Pored glavnih vrata ima i druga koja vode u mali prostor, rastavljen zidom od opeka od unutarnjega.”¹²³ Položaj tog pregradnog zida naznačen je na Jelićevoj skici ravnom linijom koja počinje u pročelnom zidu između dvojna vrata i završava u dnu špilje

¹¹³ Stošić 1941, 18. Da je glavni oltar obnovljen 1907. godine, naznačio je i Jelić na skici tlocrta bilješkom „*restaurato 1907*“ (sl. 27).

¹¹⁴ O tome detaljnije u poglavlju *Dvije glave*.

¹¹⁵ Odnosi se na talijansku okupaciju 1918. – 1921. godine.

¹¹⁶ Stošić 1941, 18-19.

¹¹⁷ Stošić ne spominje izrijekom da se radi o kipu, no to se može zaključiti po njegovom opisu da se svecu u špilji na dan sv. Antuna stavljala srebrna mitra koja je kasnije postavljena na drveni kip istog sveca u gradskoj crkvi sv. Antuna, odnosno sv. Krševana (Stošić 1927, 3). Nijednom od dva spomenuta kipa sv. Antuna Opatu, koji su se nekad nalazili u njegova dva šibenska svetišta, danas se ne može ući u trag.

¹¹⁸ Vidi bilješku 58.

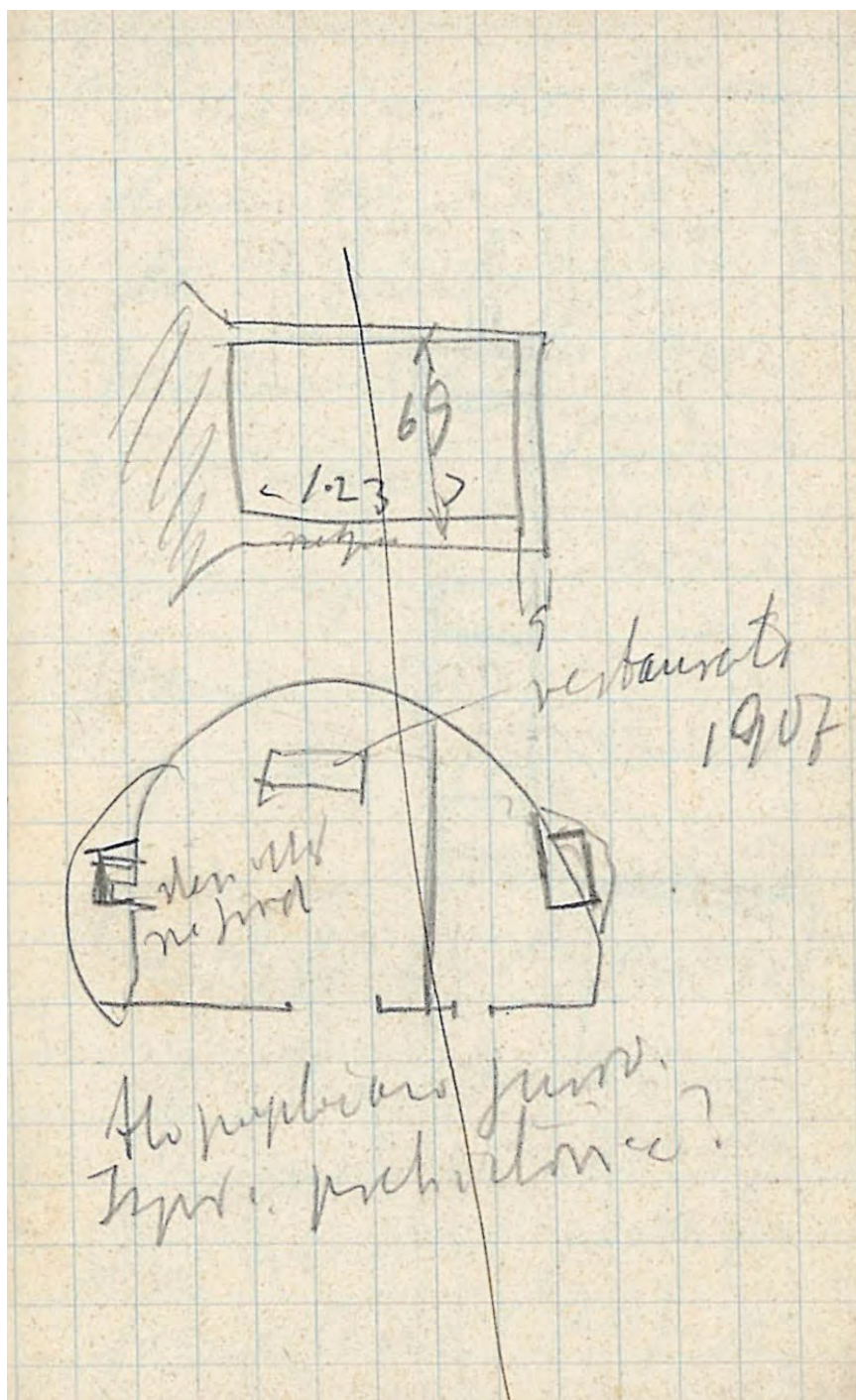
¹¹⁹ Vidi bilješku 60.

¹²⁰ Vidi bilješku 73.

¹²¹ Fotografija je objavljena 1934. godine (Maristat 1934, 95), no nastala je više godina prije toga, odnosno prije izmjene izgleda pročelja koju je vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obavila 1929. godine (o tome detaljnije u poglavlju *Vojska u špilji*).

¹²² O tome detaljnije u poglavlju *Okvir vrata*.

¹²³ Stošić 1941, 18.

Sl. 27. Skice tlocrta kamenice i špilje sv. Ante u bilježnici Luke Jelića (Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića, IX. Šibenicensia, kut. 1, sv. 1. Šibenik polje (Morinje, Turanj, Sv. Silvestar, Klobučac, Mandalina, Spilja sv. Ante))

Sl. 28. Detalj karte *Sito particolare dil contado di Sebenico, Parte in Dalmazia, in Sebenico MDLXX, 1570.* (Muzej grada Šibenika, Kartografska zbirka, MGŠ-KPO 3100; snimak: D. Zrnčević, 2022.)

desno od glavnog oltara (sl. 27). Ovako izdvojena uska prostorija, u kojoj se od danas sačuvanih elemenata nalazila jedino kamenica s vodom, zauzimala je manje od trećine tlocrtne površine špilje. Korištenje nešto manjih kamenih blokova i nepravilniji slog vidljiv uz dovratnik (u usporedbi s ostatkom zida dalje desno) ukazuje da su desna vrata naknadna preinaka u pročelnom zidu (sl. 12), što potvrđuju i podaci iz nekoliko izvora. Naime, gotovo stoljeće ranije od Uhlirove fotografije, car Franjo I. 1818. godine navodi da pročelje špilje ima jedna vrata i jedan prozor.¹²⁴ Sudeći po prikazu dijela pročelnog zida na litografiji Johanna Högelmuüllera iz 1847. godine, prozor se tada nalazio desno od vrata (sl. 19).¹²⁵ Izmjene u izgledu zida – otvaranje desnog ulaza (na mjestu nekadašnjeg prozora), a vjerojatno i novog prozora lijevo od središnjeg ulaza – treba, dakle, vidjeti između 1847. i 1910. godine.

¹²⁴ Pederin 1983, 190. Vidi bilješku 80.

¹²⁵ Högelmuüllerovala litografija nudi poprilično detaljan prikaz desne polovice pročelnog zida špilje s vratima i prozorom. Premda se na ovoj slici uočava više nereálnih elemenata (od lociranja špilje prenisko – na samu obalu, do nepostojećeg kuta pogleda na Tvrđavu sv. Nikole, između rtova koji su međusobno postavljeni preblizu), za pitanje izgleda pročelja špilje je možemo smatrati vjerodostojnom zbog velikog mjerila kojim je prikazano u prednjem planu slike.

Sl. 29. Detalj karte *Pianta di un forte da costruirsi lungo il canale di Sebenico sul monte Labor* Alessandra Maglija, 1647. (Archivio di Stato di Venezia, fond 0040: Senato, Dispacci, Rettori, Dalmazia, f. 52, dis. 2, neg. 7556 micro, foto 11)

Nadalje, raniji grafički prikazi omogućuju da u raspravi o promjenama izgleda pročelja špilje sv. Ante možemo ići još dalje u prošlost. Od 16. do 19. stoljeća grafike, na kojima je pri sredini Kanala sv. Ante naznačena špilja, donose različite detalje na njezinom pročelnom zidu. Tamo gdje je isti jasno prikazan, naznačeni detalji variraju od zida s jednim (sl. 14) do čak četiri ili pet (sl. 20) otvora za vrata i prozore. Procjena vjerodostojnosti grafičkih izvora nezahvalan je zadatak budući da je potrebno odrediti koji od brojnih crteža prikazuje realno stanje, nasuprot drugih koji donose shematizirani prikaz situacije, a broj otvora na pročelju može biti proizvoljna odluka autora crteža. Pri tome smo ipak skloni dati prioritet prije svega Maglijevom prikazu iz 1647. (sl. 29), a potom karti iz 1570. godine (sl. 28) te Rosacciovoj veduti iz 1598. godine (sl. 30). Prvi prikaz nastao je za vojne potrebe, s ciljem dodatnog utvrđenja cijelog kanala, a recentna istraživanja pokazala su da su planovi vojnih inženjera iz prvih godina Kandijskog rata uglavnom iznimno točni.¹²⁶ Prikazi Šibenika iz druge

¹²⁶ Vrlo kompleksna fazna gradnja Tvrdave sv. Ivana iznad Šibenika razriješena je upravo temeljem nekoliko sačuvanih planova i nacрта nastalih između 1646. i 1649. godine (Glavaš, Pavić 2016, 93, 96-101).

Sl. 30. Detalj vedute Šibenika Giuseppea Rosaccija, 1598. (Muzej grada Šibenika, Kartografska zbirka, MGS-3357)

polovice 16. stoljeća pokazali su se, pak, pouzdanima u nizu detalja te ih stoga možemo smatrati dobrim izvorima za rekonstrukciju promjena izgleda pročelja. Sudeći po njima, zid koji danas zatvara špilju nije prvi pročelni zid crkve sv. Antuna. Na to nas navode dvije premise: prvo – prozor crkve je ucrtan visoko i centriran je iznad vrata, te drugo – danas na pročelju, kao ni na najstarijim poznatim fotografijama špilje, takvog otvora nema, a nema ni zazidanog otvora ni ikakvih drugih naznaka da je na tom mjestu ikad bio. Osim toga, prema Rosacciovoj veduti, vrata pročelja krajem 16. stoljeća završavaju nadvratnikom u obliku luka (ili šiljastog luka?), a prozor ima oblik kruga, zbog čega se može pretpostaviti i da se radi o rozeti.¹²⁷ Podsjećamo da se na najranijem prikazu špilje – karti izrađenoj početkom tog stoljeća (sl. 13) – ne prepoznaje ikakva zidana struktura, već je špilja oblikovana spletom nekoliko linija što, čini se, za cilj ima prikazati dubinu špiljskog prostora.¹²⁸ Stoga bi gradnju ranijeg

¹²⁷ Vidi bilješku 96.

¹²⁸ Nekoliko je razloga za vjerovati podacima s ove karte: istraživači navode da je šibenskom području na njoj „posvećeno najviše pažnje“, da je autor „u pogledu detaljnosti šibenskog kraja“ precizniji nego rođeni šibenčani Martin Kolunić Rota i Natale Bonifacio (Božo Bonifačić) na svojim kartama šibenskog distrikta, te da

pročelja crkve trebalo smjestiti između oko 1510. i 1568. godine. Gradnju današnjeg zida, pak, trenutno ne možemo preciznije datirati, već jedino smjestiti unutar širokog vremenskog okvira između polovice 17. stoljeća (Maglijevog prikaza) i polovice 19. stoljeća (Högelmüllerovog prikaza).

LAZARET KOD ŠPILJE

U rekonstrukciji nekadašnjeg izgleda prostora špilje sv. Ante, treba obratiti pažnju i na njezin neposredni okoliš gdje se, sudeći po povijesnim izvorima, nalazio lazaret koji danas više nije očuvan.¹²⁹ Taj se objekt prvi put spominje u ugovoru sklopljenom 29. listopada 1478. godine između prokuratora šibenskog lazareta Jakova Naplavića i zidara Martina Pavlinovića o gradnji lazareta na lokaciji Sv. Antun u kanalu koji vodi prema šibenskoj luci.¹³⁰ Ugovoreno je da će zgrada od 30 hvata (*passorum*) „dobrog i hvalevrijednog“ zida biti dovršena do kraja lipnja sljedeće godine.¹³¹ Osim zidova, Pavlinović se unutar ugovorene cifre od deset libri po hvatu obavezuje izraditi i neke dijelove opreme lazareta: peći, zahode, sva vrata, prozore i žlijebove za odvod vode. Pavlinović i lazaret zajedno se spominju u još tri isprave – potvrde o isplatama različitih iznosa za gradnju. Par tjedana prije isteka roka, Pavlinović 11. lipnja 1479. potvrđuje primitak nešto više od 126 libara, potom 7. siječnja 1480. primitak nešto više od 33 libra, te finalno 26. ožujka 1494. godine primitak ukupno više od 104 libre za, kako navodi, 41 hvat podignutog lazareta.¹³² Prokurator lazareta u prve dvije potvrde je Pavao Petrević, a u posljednjoj

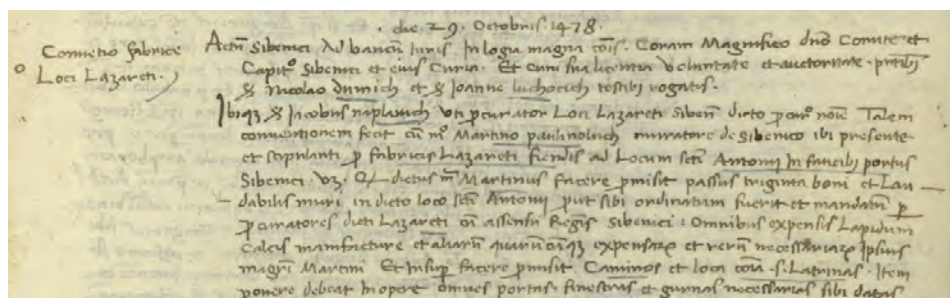
„je posebno istaknuo sadržaje koji su važni za šibenski prostor koji mu je bio u žarištu interesa“ (Juran et al. 2019, 98-99, 109). Autor se potrudio prikazati dubinu špilje – da je postojao pročelni zid, za očekivati je da bi isti bio prikazan s ulaznim vratima, slično brojnim drugim vratima koji su ucrtani na fortifikacijskim, civilnim i sakralnim objektima.

¹²⁹ O šibenskim hospitalima i lazaretima: Ladić 2018.

¹³⁰ Vidi bilješku 52.

¹³¹ Za staru mjeru za dužinu – *passus* – koristimo Stošićev prijevod – hvat; Herkov nudi nekoliko drugih rješenja: sežanj, sežaj, paš, koračaj. Šibenski *passus* se dijelio na dvije šibenske palice (*brazzonaria*), odnosno četiri šibenska lakta (*bracchia*), odnosno sedam mletačkih stopa (*pedes*). Prema Herkovu, nakon uvođenja mletačkih mjera, šibenski *passus* iznosi 2,43398 m (Herkov 2019, 393-395). Međutim, tada je također u uporabi i mletački hvat (*passo di Venezia*) dužine 1,738 metara (Herkov 1977, 168-169) koji je, štoviše, bio favoriziran od lokalnih i državnih vlasti (Kolanović 1994, 189-191). S obzirom da ne znamo je li se u ovom slučaju radi o šibenskom ili mletačkom hvatu, možemo reći da je ugovorena gradnja ili oko 73 m ili oko 52 m zida lazareta. U oba slučaja takva dužina zida bila bi prevelika u odnosu na raspoloživu površinu uz morsku obalu u podnožju špilje. Možda se ovdje radi o zbirnom podatku koji uključuje dužinu, širinu i visinu građevine.

¹³² HR-DAŠI, BŠ, Antun Campoligno (1440. – 1483.), kut. 11/VII, sv. B, fol. 112v. Budući da su potvrde iz 1480. i 1494. stisnuto dopisane na istu stranicu s potvrdom iz 1479. godine, nedvojbeno se odnose na gradnju istog lazareta. U ova tri spisa se

Sl. 31. Detalj ugovora o gradnji lazareta od 29. listopada 1478. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DASI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Antun Campoligno (1440. – 1483.), kut. 11/VII, sv. B, fol. 67r)

Jeronim Simeonić. Gradnja lazareta se, dakle, odužila na petnaestak godina, pri čemu je projekt djelomično povećan te je zbirni podatak o obuhvatu gradnje na kraju iznosio 41 hvat, što bi preračunato iznosilo ili oko 100 m (ako je u pitanju šibenski hvat) ili oko 71 m (mletački hvat).¹³³

Lazaret se gradi tijekom mandata biskupa Luke Tolentića, svećenika i papinskog diplomata koji gotovo uopće nije boravio u Šibeniku.¹³⁴ Tolentiću je papa Siksto IV. već 1476., a svakako od 1480. godine dodijelio i prihode samostana sv. Nikole.¹³⁵ Biskupijom u njegovoj odsutnosti upravlja kanonik i generalni vikar Juraj Šižgorić, glasoviti humanistički pjesnik, dok je u ispravi spomenuti Jakov Naplavić, uz to što upravlja lazaretom (ili lazaretima), možda i zastupnik-opunomoćenik (*procurator*) drugih osobnih biskupovih posjeda, bilo vezanih uz biskupiju, bilo uz samostan, ili čak i objedinjenih.¹³⁶ Naplavić se općenito smatra dijelom tadašnjeg šibenskog kulturnog kruga – upravo sa Šižgorićem skuplja narodne poslovice, prevodi ih i objavljuje, a njegov koautor ga u kasnijem poznatom djelu *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku* navodi kao „učenog i rječitog muža“.¹³⁷ Nasljednik Naplavića na mjestu prokuratora lazareta, Pavao Petrović, 18. rujna 1480. godine u ime biskupa Tolentića preuzima posjed opatije sv. Nikole iz ruku kanonika Šižgorića.¹³⁸ Izvođač radova gradnje i opremanja lazareta, zidar (u ispravama iz 1479., 1480. i 1494. klesar – *lapicida*) Martin Pavlinović također je bio istaknuti pri-

lazaretu više ne navodi lokacija, no nemamo razloga sumnjati da je riječ o objektu kod špilje sv. Ante iz ugovora 1478. godine.

¹³³ Treba zabilježiti i da je 1479. godine šibenski distrikt pogodila epidemija kuge (Grmek 1976, 527; Stošić 1941, 74; Ladić 2021a, 42, 64).

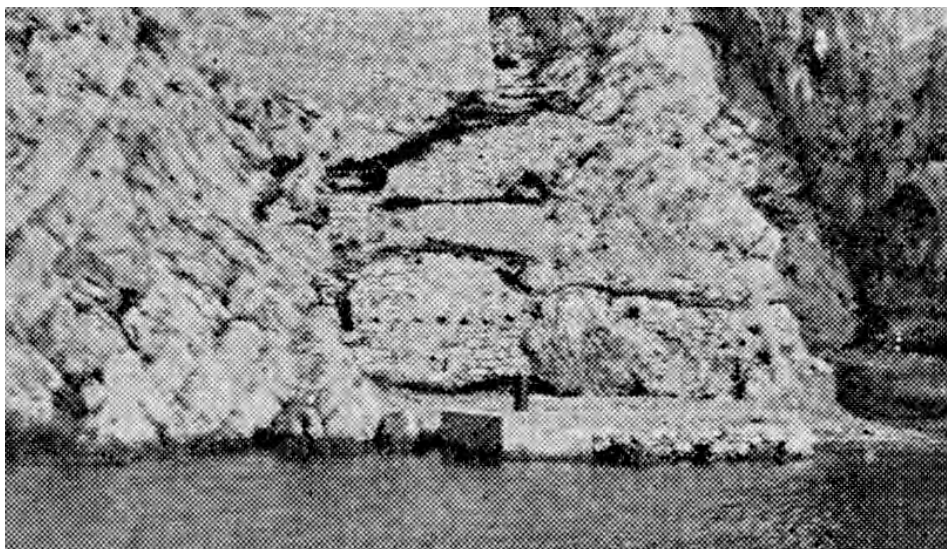
¹³⁴ Neralić 2016, 72-73.

¹³⁵ Stošić 1941, 14.

¹³⁶ Naplavić je još sredinom 15. stoljeća prokurator gradnje katedrale, u doba biskupovanja starijeg Jurja Šižgorića, pjesnikovog strica (Pederin 1995, 251).

¹³⁷ Šižgorić 1981, 52-55; vidi i: Čvrljak 1986, 178; Špoljarić 2021, 81.

¹³⁸ Prema Stošiću: „Pavao Petrović u ime biskupa prima bulu, Šižgorić mu daje poljubac mira, prsten i beret, zatim ga vodi u opatijsku crkvu sv. Nikole u gradu, gdje

Sl. 32. Ostatak zida građevine uz obalu u podnožju špilje na početku 20. stoljeća
(detalj fotografije sl. 11; Band 1910, 28)

padnik „šibenskih graditeljskih i klesarskih krugova iz vremena kada je u njima vodeću ulogu imao Juraj Dalmatinac“.¹³⁹

Zgradu lazareta vrlo vjerojatno možemo identificirati sa samostojećom građevinom koja je na većem broju karata i veduta prikazana u podnožju špilje sv. Ante (sl. 14; sl. 16; sl. 17; sl. 20; sl. 28; sl. 29; sl. 30). Skromni ostaci građevine uz пристаниšte pod špiljom bili su vidljivi još početkom 20. stoljeća – na fotografiji objavljenoj 1910. godine vidi se veći segment jednog zida s nizom utora za grede, što govori da se radilo o građevini na kat (sl. 32).

Lokacija lazareta u kanalu odgovara uobičajenom standardu smještanja takvih objekata na sigurnoj udaljenosti od grada, duž pristupnih puteva. U slučaju lazareta kod špilje sv. Ante treba računati da je na odabir lokacije dodatno utjecao i lječilišni aspekt samog titulara obližnjeg sakralnog objekta – svetog Antuna Opata. To je potvrđeno i u nekim drugim dalmatinskim gradovima gdje se uočava prostorno preklapanje njegovih svetišta i lazareta ili hospitala.¹⁴⁰

se Pavao prihvatio stolnjaka na oltaru i svojom rukom zazvonio zvono, u znak da prima realni posjed nadarja.“ (Stošić 1941, 14). Budući da je plemić Pavao Petrović/Petrević u isto vrijeme djelovao kao prokurator lazareta i kao opunomoćenik biskupa u primanju posjeda samostana sv. Nikole, pretpostavili smo da je njegov prethodnik Naplavić obnašao iste funkcije, s obzirom na njegovu još intenzivniju povezanost s obitelji Šižgorić.

¹³⁹ Hilje 2013, 144-145.

¹⁴⁰ Vidi poglavlje *Štovanje sv. Antuna Opata*.

Utjecajna imena u ispravama vezanima uz podizanje lazareta stvaraju dojam da je riječ o projektu važnom za Šibenik, no trajanje gradnje od 15 godina i manjak spomena u kasnijim arhivskim izvorima sugeriraju da je ipak riječ o lokaciji koja je bila korištena samo tijekom velikih epidemija zaraznih bolesti.¹⁴¹ Na grafikama iz 1568. i 1570. godine građevina smještena uz obalu ispod špilje sv. Ante nema krov i doima se zapušteno (sl. 14; sl. 28) pa je izgledno da lazaret tada već neko vrijeme nije bio u funkciji. Međutim, objekt uz špilju se u pisanim izvorima ponovo spominje 1642. godine, i to kao mjesto smještaja koje biskup Marcello dodjeljuje karmelićaninu Domenicu de Castru i njegovim pratiocima dok im traju misije koje obavljaju po čitavoj biskupiji.¹⁴² I na grafičkim prikazima tog vremena objekt se čini obnovljen, odnosno prikazan je s punim krovom (sl. 16; sl. 17; sl. 29). Sudeći po tome, lazaret je s vremenom (ili po potrebi) poprimio funkciju gostinca (hospicija) kakvi su tijekom srednjeg i novog vijeka nudili prihvat i skrb socijalno ugroženim pripadnicima društva – kako bolesnicima i beskućnicima, tako i putnicima (naročito hodočascima).¹⁴³

¹⁴¹ U kasnom srednjem i novom vijeku, van gradskih bedema izgrađeno je nekoliko lazareta koji su funkcionirali u vremenima najtežih zaraza kada bi kapaciteti gradskih hospicija postali nedovoljni. Bilježimo ih na poluotoku Mandalini, na Paklini te na otocima Zlarinu i Lupcu (Sirovica 1995, 198, 199; Ladić 2018, 159, 161).

¹⁴² Vidi bilješku 64.

¹⁴³ Neralić 2007, 275.

Sl. 33. Glavni oltar (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

SAČUVANI KAMENI ELEMENTI CRKVE

OKVIR VRATA

Jedini dosad pronađeni dekorativni element pročelja špiljske crkve sv. Antuna je tzv. gotički štap (baston, bastonat) – profil poluoblog presjeka duž unutrašnjeg ruba kamenog okvira vrata. Okvir je uklonjen prilikom gradnje bunkera kada je donja polovica pročelnog zida probijena i potom popunjena betonom, ciglom i željezom. Neki ulomci polomljenog okvira s gotičkim štapom umetnuti su tada kao spoliji iznad željezne traverze, a tri su ulomka odbačena u špilju (sl. 34). Štap na njima je izveden u plitkom reljefu. Profilacija nije dovedena do dna okvira već je počinjala oko 20 cm iznad praga ulaza. Sudeći po Jelićevoj fotografiji (sl. 12), ovdje nije riječ o okviru bočnih vrata, već su gotičkim štapom bili ukrašeni nadvratnik i dovratnik glavnih vrata. Ne možemo isključiti ni mogućnost da je na isti način mogao biti oblikovan i okvir prozora koji se nalazio lijevo od glavnog ulaza.

Gotički štap imao je vrlo širok vremenski raspon korištenja: pojavljuje se sporadično tijekom 14. stoljeća, naročito je korišten u arhitekturi gotike 15. stoljeća i renesanse 16. stoljeća, no često ga nalazimo i na baroknim pa i na kasnijim građevinama.¹⁴⁴ Samim time ovaj ornamentalni detalj ne pomaže u pokušaju datacije današnjeg zida čiju smo gradnju, usporedbom grafičkih prikaza i drugih izvora o špilji, smjestili okvirno između polovice 17. i polovice 19. stoljeća.

KAMENICA

U špilji sv. Ante nalazi se četvrtasta kamenica dimenzija 140 x 85 x 75 cm, čiji je obod širok 9 cm. Izdubljena je u jednom kamenom bloku i postavljena u prirodnu nišu desno od ulaza (sl. 21: 4). Nakon kiše, niz veći dio stijenke špilje se cijedi voda, a najveća količina prirodno se nakuplja upravo na mjestu gdje je postavljena kamenica. Kako bi se ta okolnost optimalno iskoristila, u stijenu poviše kamenice su uklesane vodilice koje funkcioniraju kao lijevak za cijednicu, a uz kamenicu je dodana mala zakošena ploha od zaglađene žbuke koja je položena na zidanu strukturu (sl. 35). Zbog stalne vlage i zaklonjenosti špilje od izravnog sunčevog svjetla, u kamenici ima vode kroz čitavu godinu, a povremeno se višak vode prelijeva na pod špilje. Dio špilje s kamenicom je do između dva svjetska rata bio zidom od opeka odvojen u zasebnu prostoriju u koju se ulazilo kroz manja vrata na pročelnom zidu.¹⁴⁵

Na dijelu oboda na dužoj strani kamenice, okrenutoj prema unutrašnjosti špilje, uklesan je natpis na latinskom jeziku čije značenje je ostalo nepoznato: MERS NE

¹⁴⁴ Fisković 1952, 135; Živanović 1988, 141, 143, 144; Šprljan 1996, 26-27.

¹⁴⁵ Vidi poglavlje *Nekadašnji izgled*. Nije poznato kada je pregradni zid od opeke izgrađen.

Sl. 34. Ulomci okvira vrata ukrašenog gotičkim štapom (snimak: E. Podrug, 2021.)

MERS HOTO PIMO MCCCCLIII + (sl. 36).¹⁴⁶ Usprkos grubo klesanim slovima, natpis je vrlo dobro sačuvan, izuzev manjeg srednjeg segmenta. Prve tri riječi, kao i riječ (?) *pimo*, izvedene su relativno jasno i u pravilnim razmacima, dok su slova H O T O nešto raširenija što bi moglo označavati kraticu ili više njih. Godina je blago stisnuta i malim dijelom je prešla na kraću stranu oboda. Natpis naizgled nema ligatura ili sitnih oznaka koje bi upućivale na skraćenice u tekstu.¹⁴⁷ Čini se da su sva slova nastala u istom trenutku, istom „rukom“, što čvrsto smješta klesanje natpisa u 1454. godinu.¹⁴⁸

Ostatak natpisa ostavljamo nerazjašnjenim. Nismo pronašli analogni ili slični citat iz Biblije, kojeg bi jamačno ranije zapazio i don Krsto Stošić. Mogućnost da se autor izrazio na lokalnom narječju, na narječju svog rodnog kraja (ukoliko to nije šibenski) ili pak da općenito nije dobro poznao latinski jezik, dodatno otežava čitanje. Dva puta

¹⁴⁶ Stošić u svom prvom tekstu o špilji navodi da se vide „neka slova bez značenja i godina MCCCCLIII (1453).“ (Stošić 1927), dok u drugom točno razrješava „nejasan“ natpis, osim što godinu navodi kao „MCCCCLI...“ (Stošić 1941, 19). Prateći razmake i ostatke oštećenih slova, držimo da se na kraju natpisa ipak nalazi 1454. godina.

¹⁴⁷ Primjerice, razmatrana opcija za jedan segment teksta bila je *horto opimo* („plodnom vrtu“), no nepostojanje bilo kojih manjih oznaka uz slova čini potvrdu bilo koje teze gotovo nemogućom. Za primjere u paleografiji vidi: Cappelli 1999, 216, 226, 255.

¹⁴⁸ Na ovaj zaključak upućuje isti način klesanja slova M na četiri mjesta duž natpisa. Napominjemo da se datacija natpisa ne mora nužno odnositi i na vrijeme izrade i/ili postavljanja kamenice u špilju.

Sl. 35. Kamenica s ožbukanom plohom i uklesanim vodilicama za sakupljanje vode cijednice
(snimak: S. Štrkalj, 2022.)

ponovljeno *mers* očito upućuje na uranjanje ili potapanje, što bi moglo značiti da je kamenica u ovom posvećenom prostoru, osim kao pitka voda za pustinjake i posjetitelje špilje, služila i kao krstionica.¹⁴⁹

BOČNI OLTAR

Bočni oltar u špilji sv. Ante nalazi se lijevo od ulaza, u prirodnoj udubini stijene (sl. 7; sl. 21: 3; sl. 37; sl. 38). Zasigurno se radi o najranijem od očuvanih kamenih dijelova crkve. Danas, međutim, vidimo tek ostatke bočnog oltara pa je teško preciznije govoriti o njegovom izvornom izgledu i mijenama koje je prolazio dok je bio u upotrebi. Nije nam poznato kada je došlo do devastacije ovog oltara. Stošić već 1927. godine piše da je „pobočni oltarić u živcu bez slike“,¹⁵⁰ te nešto kasnije: „U pećini je s lijeve strane udubina (niša) obzidana kamenjem, a na jednom je uklesan križ. Tu je negda bio oltarić, ali odavna nema sv. slike.“¹⁵¹

Stražnji dio oltara je izdubljen u litici, tj. matičnoj stijeni, dok je prednji dio zidan od kamenih blokova te dijelom ožbukana. Zidana/ožbukana fronta oltara doseže do 250 cm

¹⁴⁹ Zahvalni smo Tomislavu Galoviću na ovoj sugestiji.

¹⁵⁰ Stošić 1927, 2.

¹⁵¹ Stošić 1941, 18.

Sl. 36. Obod kamenice s natpisom (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

visine, odnosno 380 cm širine. Srednji dio oltara je uvučen i na gornjoj strani oblikovan polukružno tako da podsjeća na polušiljasti bačvasti svod. U njemu je u stijeni isklesana plitka, lučno završena niša u kojoj je vjerojatno bila manja oltarna slika. Niša ima visinu 110 cm, dubinu 2-5 cm i širinu 85-90 cm. Ispod njezinog donjeg ruba je utor dužine 135 cm, visine 5-8 cm, također izdubljen u litici, u koji je bila uglavljena oltarna menza koja danas nedostaje. Prostor ispod menze je također devastiran, a prema sačuvanim ostacima može se zaključiti da je donji dio (stipes) oltara bio zidan od kamena te da mu se pristupalo stepenicom. Prema opisu donesenom u konzervatorskom elaboratu o špilji sv. Ante, niša za oltarnu palu ima „oblikovnu formu apside srednjovjekovne crkve,“ a za srednji vijek su tipična i mala pravokutna udubljenja za svetohranilišta, kakva su dva postavljena pri sredini visine oltara, sa strana niše.¹⁵² Priklonit ćemo se ponuđenoj okvirnoj dataciji bočnog oltara koju trenutno, zbog loše očuvanosti, nije moguće preciznije odrediti.¹⁵³

Po pitanju opreme bočnog oltara, posegnut ćemo za dvama podacima iz oporuka. Oporukom Marine Kopešić (1623.) špilja dobiva antependij (zastor predoltarnik)

¹⁵² Elaborat 2015.

¹⁵³ S ciljem postizanja preciznije datacije, nedavno je nekoliko uzoraka žbuke iz fuga bočnog oltara analizirano radiokarbonski, no bez uspjeha. Žbuka iz špilje sv. Ante nije se pokazala pogodnim materijalom za ovu metodu radiometrijskog datiranja vjerojatno zbog vlažnih uvjeta u špilji koji dovode do produženog vremena sušenja i stvrdnjavanja materijala (Sironić et al. 2021).

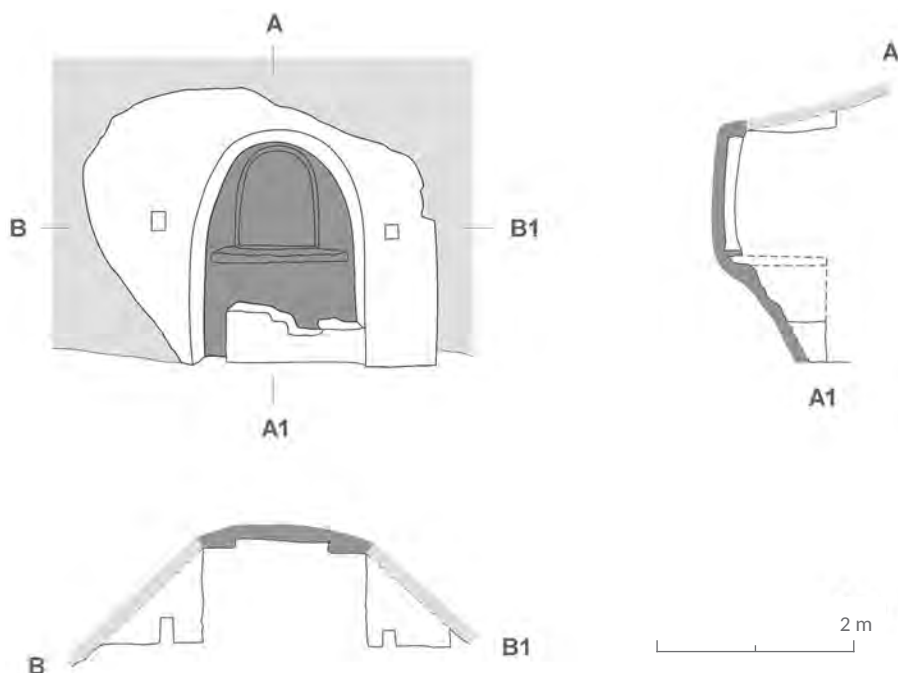
Sl. 37. Bočni oltar (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

i planitu (misno ruho) od bojane ferandine.¹⁵⁴ Samom činjenicom da je oporuka ranija od ponuđene datacije glavnog oltara (u sljedećem poglavlju), možemo pretpostaviti da je spomenuti antependij bio namijenjen za ukras bočnog oltara. Naime, uz određeni oprez, smatramo da je današnji bočni oltar tada bio jedini, tj. originalni oltar u špilji te da se na mjestu kasnijeg glavnog oltara nije nalazio neki raniji. Tome u prilog navodimo da biskupska vizitacija iz 1682. godine spominje samo jedan oltar.¹⁵⁵ Nadalje, prema oporuci Jeronima Detrica, u špilji sv. Ante je od ranog 17. stoljeća vjerojatno bila Gospina slika.¹⁵⁶ Pri tome moramo postaviti pitanje kome je bočni oltar bio posvećen te koja se slika nalazila u njegovoj niši – neka nepoznata slika sv. Antuna Opata (s obzirom na titular crkve) ili Detricov poklon, slika Blažene Djevice Marije? Na to trenutno nije moguće ponuditi pouzdan odgovor jer nije poznato gdje je oprema

¹⁵⁴ Vidi bilješku 60. Ferandina je „lagana *tkanina* čija je potka od vunениh, a osnova od svilenih niti. Za osnovne niti k tome se najčešće upotrebljavala svila slabije kvalitete.“ (Banić 2016a, 304, bilj. 1. Vidi i: Banić 2016b).

¹⁵⁵ Vidi bilješku 71. Potreba za novim oltarom možda se može nazrijeti i 1649. godine, kada Nikola Buronja oporučno ostavlja 50 dukata za gradnju novog oltara koji, čini se, ipak nije izrađen (vidi bilješku 68).

¹⁵⁶ Vidi bilješku 58.

Sl. 38. Bočni oltar: nacrt i presjeci. Sjenčano sivo: prirodna površina matične stijene; sjenčano tamnosivo: obrađena pritesana površina matične stijene (crtež: E. Podrug, M. Rak).

ovog oltara naposljetku završila. Na području Šibenika dosad nije utvrđena nijedna samostalna slika sv. Antuna Opata iz razdoblja kada je oltar funkcionirao, dakle od (barem) 15. do početka 20. stoljeća. Nadalje, ni od dosad poznatih slika Bogorodice iz razdoblja 16. – 17. stoljeća na području Šibenika,¹⁵⁷ nijedna se ne može izravno dovesti u vezu sa špiljom sv. Ante. Kao primjer slike kakva bi proporcijama odgovarala niši bočnog oltara, možemo navesti *Gospu s djetetom* autora Bernardina Ricciardija, izrađenu 1560. – 1570. godine.¹⁵⁸

GLAVNI OLTAR

Glavni oltar špiljske crkve sv. Antuna Opata nalazi se u dnu špilje, nasuprot ulaznih vrata (sl. 7; sl. 21: 2; sl. 26; sl. 33). Oltar je danas u ruševnom stanju, slomljen na više dijelova koji su do recentnog sortiranja činili poveću gomilu kamenih blokova (sl. 39). Njegovo je loše stanje zabilježeno već i prije vojnog prisvajanja špilje: Stošić 1927. godine bilježi

¹⁵⁷ Usp. Šitina 2020.

¹⁵⁸ Kalauz et al. 1998, 120, 131; Šitina 2017, 203-205; Šitina 2020, 425, kat. br. 8. Slika je u privatnom vlasništvu u Šibeniku.

da je „glavni oltar bez kipa i slike i ponešto razbijen.“¹⁵⁹ Na daljnje propadanje i urušavanje oltara svakako je utjecala i promjena namjene špilje u vojno skladište oružja.

U prosincu 2020. godine obavljeno je sortiranje ulomaka zatečenih u urušenju oltara pri čemu su blokovi s profilacijom izdvojeni i dokumentirani. Na temelju toga, zaključujemo da je većina dijelova ovog baroknog oltara sačuvana te se može predložiti idejna rekonstrukcija njegova izvornog izgleda (sl. 40). Prema kategorizaciji baroknih oltara koju je razradio Daniel Premierl, primjerak iz špilje pripada oltarima s retablom tipa edikule proširene za par pilastara s upisanim lukom.¹⁶⁰

Retabl oltara danas je zavaljen na stijenku špilje iza stipesa, bez segmentnog zabata i grede. Isklesan je od monolitnog bijelog vapnenca te je tek u manjoj mjeri oštećen prilikom pada čitavog gornjeg dijela oltara. Na retablu dominiraju bočni pilastri i polupilastri različito stupnjevanog plasticiteta. U gornjem dijelu je isklesano njihovo profilirano gređe (trabeacija) s plitkim obratima. Arhitrav je u središnjoj zoni retabla prekinut pravokutnim poljem u koje je upisana niša za skulpturu. Friz arhitrava teče kontinuirano, ima niski vijenac i dotiče ga tjeme luka niše. Vanjski, krajnji nosači izdižu se iz uspravljenih voluta pa je riječ, zapravo, o volutnim pilastrima nad kojima se naziru toskanski kapiteli. Unutarnji pilastri s jednostavno profiliranim toskanskim polukapitelima, isklesanima poput gređa, flankiraju lučno zasvođenu nišu. Polukružna polukalota gornjeg dijela niše, zatim trokutasti prostori iznad luka koji uokviruje nišu te pojedine grede unutar trabeacije iznad bočnih pilastara retabla obojani su zelenom bojom.

Ravno klesani pilastri koji uokviruju nišu, a u gornjem dijelu nose profilirano gređe, razlikuju se oblikom od nosača-rubnika isklesanih na bočnim rubovima retabla koji su plastično modelirani. Donju polovicu nosača-rubnika sačinjavaju velike, visoke, pužasto oblikovane krilne volute koje se efektno ističu unutar cjelovite kompozicije retabla. Gornje polovice osebujnih nosača-rubnika su trbušasto oblikovane strukture prekrivene cementnim mortom. Iz njih se izdižu plastični oblici, a završavaju zadebljanjem volutnog oblika na koje se naslanja gornje gređe. Izvorna forma ovog dijela oltara je zbog pokrovnog cementnog morta danas nečitka.¹⁶¹

Među urušenim kamenim blokovima izdvaja se profilirani ostatak segmentnog luka atike. Riječ je o polukružnom profilu, odsječku zabata, koji je nekoć stajao s lijeve strane atike. Taj se fragment proporcijama uklapa u ostale dislocirane dijelove nekadašnjeg profiliranog gornjeg dijela trabeacije. U urušenju oltara unutar stipesa pronađena

¹⁵⁹ Stošić 1927, 3.

¹⁶⁰ Premierl 2009, 26-28. Kao komparaciju za nekadašnji izvorni izgled oltara upućujemo na vrlo sličan primjer baroknog oltara sv. Antuna Opata (na kojem je sačuvana izvorna skulptura u niši) iz istoimene crkve na lokalitetu Colli Euganei pokraj Padove: <https://www.colliuganei.it/chiese/chiesetta-sant-antonio-abate/> (pristupljeno 16. lipnja 2022.).

¹⁶¹ Prekrivanje dijela oltara cementnim mortom pripisuje se radovima restauracije koje je 1907. godine obavio Amadeo Ballerini (vidi bilješku 113). Ovaj je

Sl. 39. Urušenje glavnog oltara (snimak: E. Podrug, 2013.)

je i izvorna kamena arhitravna greda koja se nekoć naslanjala na gornji dio kamenog monolitnog retabla, razlomljena u tri veća komada. Zahvaljujući sačuvanim dijelovima, dakle, znamo da je edikula izvorno bila zaključena prekinutim segmentnim zabatom koji se uzdizao s obrata gređa. Gređe se obrće u osi središnjih pilastara te se u zoni niše za skulpturu vraća u istu ravninu.

Dva mramorna stupa koje, opisujući ovaj oltar, spominje don Krsto Stošić¹⁶² danas nisu očuvana, stoga potpuna rekonstrukcija izgleda oltara trenutno nije moguća.

Oltarna menza je očuvana u dva dislocirana dijela. Prigodom recentnog istraživanja dijelova oltara, u svom sekundarnom položaju unutar gomile blokova urušenih u stipes, pronađena je kamena baza za skulpturu koja se nekoć nalazila u niši. Na njezinoj

restauratorski zahvat opisan kao neznačajki i loše izveden (Elaborat 2015). Možda istom zahvatu treba pripisati i bojanje dijelova oltara zelenom bojom. Nedavno je s desnog nosača-rubnika na maloj površini skinut pokrovni cementni mort te je ispod njega otkrivena uklesana voluta (na tom podatku zahvaljujemo restauratoru Mati Pavinu). Nadamo se skoroj restauraciji oltara koja bi trebala omogućiti čitanje izvornog izgleda cjelovitih nosača-rubnika te utvrditi eventualne tragove izvorne polikromije oltara.

¹⁶² Stošić 1927, 3; Stošić 1941, 18.

prednjoj strani u reljefu je izvedena barokna kartuša tipa *Rollwerk*.¹⁶³ Na ornamentu baze sačuvani su tragovi zelene boje (sl. 40; sl. 41).

Gotovo u cijelosti sačuvan je stipes oltara, čije je prizmatično tijelo sagrađeno od zidane kamene građe. Njegova prednja strana je pokrivena antependijem (predol-tarnikom) od sivog mramora prošaranog bijelim pjegama. Antependij je podijeljen na tri veća pravokutna polja, a uokviruju ga s lijeve i desne strane dvije pravokutne leze-ne. Na središnjem pravokutnom polju isklesan je u plitkom reljefu izbočeni kvadratični oblik zaobljenih, konkavnih stranica. Dužina antependija jednaka je dužini menze. Is-pod stipesa je smješteno profilirano kameno postolje/stilobat koje se donjom stranom naslanja na kamenu stepenicu. Stepenica je u svom gornjem dijelu profilirana. Danas je dobrim dijelom razbijena te se više njezinih fragmenata nalazi dislocirano. Kamena stepenica leži na popločanom podu crkve.¹⁶⁴

U nedavno provedenom istraživanju ostataka oltara, u unutrašnjosti stipesa pro-nađeno je pravokutno udubljenje zidanih stranica, nalik onima za smještaj relikvija, što je bilo uobičajeno u doba baroka. Zanimljivo je spomenuti da je među ulomcima stipesa nađen kameni blok s predromaničkim ukrasom (o tome detaljnije u poglavlju *Predroma-nički ulomak*).

Jedna arhivska crtica, kao i podaci koje je doznao Stošić, sugeriraju da je glavni oltar mogao biti posvećen sv. Nikoli. Najprije je iz oporuke šibenskog trgovca Nikole Buronje 1649. godine vidljivo da tada postoji plan o izgradnji novog oltara za špilju sv. Ante koji bi bio posvećen sv. Nikoli i sv. Jakovu.¹⁶⁵ Nadalje, Stošić najprije spominje ob-novljenu sliku sv. Nikole,¹⁶⁶ a zatim i da je „neko vrijeme u pećini je bio mali lik sv. Nikole, koji je prenesen za talij. okupacije u tvrđavu sv. Nikole, a g. 1881. bio je ogrnut plaštem i imao par srebrnih zavjeta“.¹⁶⁷ Sudbina obiju umjetnina iz špilje koje su prikazivale sv. Nikolu danas nije poznata.¹⁶⁸

¹⁶³ Riječ je o ornamentu koji Nijemci nazivaju *Rollwerk*, a Englezi *strapwork*, odnosno *scrollwork*. Plitki ornament ovog tipa kartuše čini kombinacija volutnih, uvijenih, krivuljnih motiva i palmeta. Središnje ovalno polje okružuju *strapwork* smotuljci od kojih se središnji uvijaju prema vani, a gornji i donji prema unutra, ispunjeni motivom palmete. Ukras kartuše tipa *Rollwerk* javlja se kao motiv na namještaju i drvenim oltarima iz 17. stoljeća (Premierl 2009, 49-50).

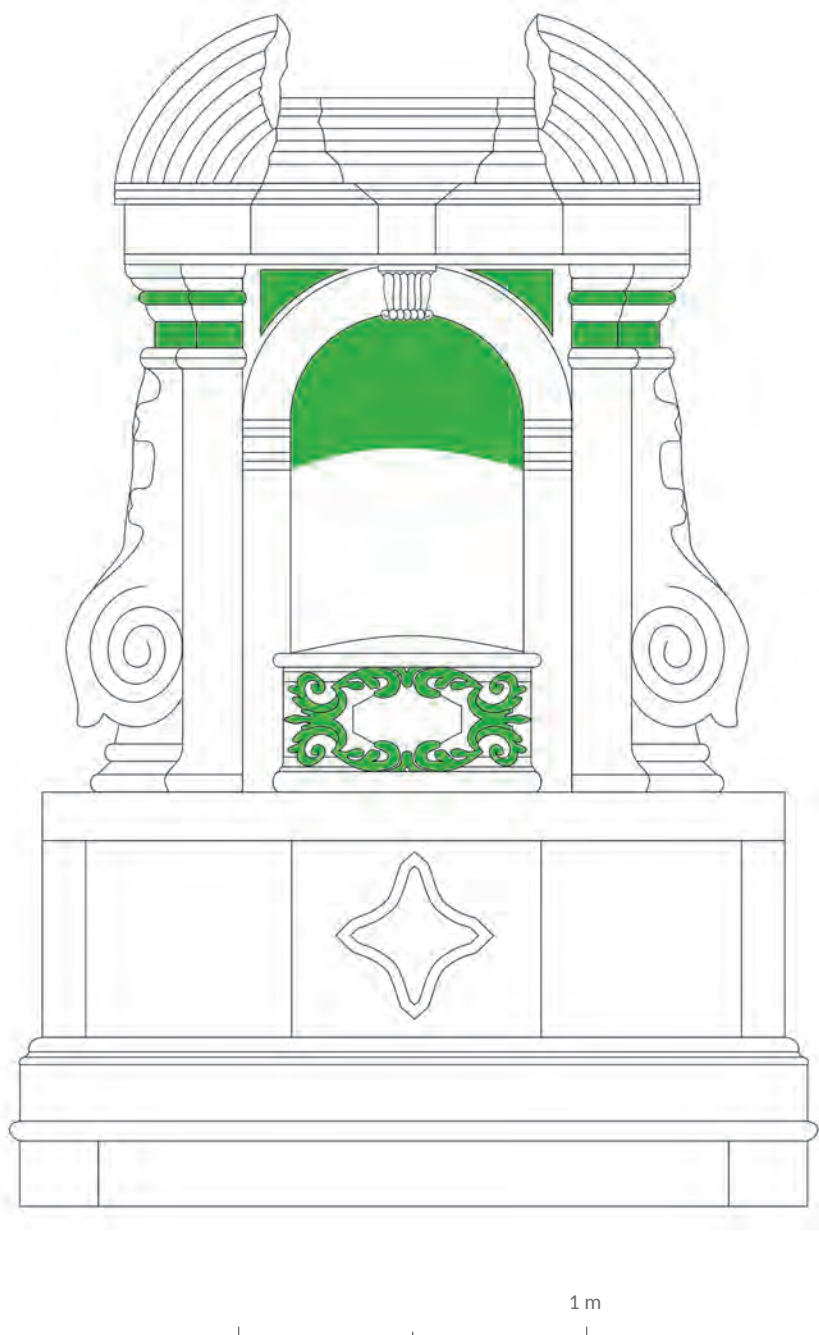
¹⁶⁴ Dimenzije očuvanih dijelova glavnog oltara su sljedeće: retabl: visina 178 cm, širina 188 cm; niša za skulpturu: visina 157 cm, širina 60 cm; baza za skulpturu: visina 45 cm, širina 89 cm, dubina 24 cm; segmentni luk atike: visina 53 cm, s gredom 65 cm; stipes s antependijem: visina 59 cm, širina 212 cm, dubina 135 cm; stepenica: visina 19 cm; postolje/stilobat: visina 25 cm.

¹⁶⁵ Vidi bilješku 68. Stošić je smatrao da ta oporučna odredba nije izvršena zbog velike kuge koja se dogodila iste godine.

¹⁶⁶ O postojanju slike Stošić je saznao od don Luke Jelića koji ju je vidio „oko 1910.“ Kad Stošić piše o špilji, te slike u njoj više nema (Stošić 1941, 18).

¹⁶⁷ Stošić 1941, 18-19; vidi i: Stošić 1927, 3. Sintagma „mali lik“ odnosi se na malu skulpturu.

¹⁶⁸ Nisu navedene u popisu umjetnina zbirke Šibenske biskupije, kao ni u popisu

Sl. 40. Glavni oltar – prijedlog idejne rekonstrukcije na temelju očuvanih dijelova
(crtež: I. Prijatelj Pavičić, M. Rak)

U sakralnoj zbirci Šibenske biskupije, izloženoj u Interpretacijskom centru katedrale sv. Jakova *Civitas sacra*, nalazi se drvena polikromirana skulptura sv. Nikole biskupa, datirana u kraj 15. stoljeća. Iz tog je razdoblja u šibenskom kraju sačuvano vrlo malo drvenih skulptura, tako da je teško donositi zaključke o njezinom autoru. Sudeći po stilu, mogla bi biti djelo lokalnog drvorezbara. Premda njezino porijeklo nije poznato,¹⁶⁹ izdvajamo je na ovom mjestu jer bi dimenzijama mogla pristajati proporcijama niše kakvu imamo na našem glavnom oltaru (visina skulpture je 137 cm, širina 56 cm, dubina 38 cm). Ipak, zasad nema temelja za povezati je s nekadašnjom kapelom na Tvrdavi sv. Nikole, u koju je nakon Prvoga svjetskog rata prenesen kip iz špilje.

Već smo spomenuli da je u vrijeme biskupske vizitacije 1682. godine bočni oltar bio jedini oltar u špilji. Za preciznije datiranje podizanja glavnog oltara važni su podaci iz oporuke svećenika Martina Madonića iz 1726. godine. Madonić, naime, navodi da iznos od 150 lira koji treba dobiti od crkve sv. Antuna Opata, a koji je potrošen za podizanje novog oltara na zahtjev šibenskog plemića Jurja Soppea, poklanja istoj crkvi te da se za taj oltar ima izraditi kalež s njegovim inicijalima. Može se, dakle, preliminarno odrediti da je oltar mogao nastati nešto ranije od 1726. godine, no pitanje precizne datacije ostaje otvoreno.

Problematično je i pitanje identifikacije altarista – autora glavnog oltara. Ovakav tip oltara je u venecijanskoj mramornoj altaristici popularizirao arhitekt Baldassare Longhena (1598. – 1682.).¹⁷⁰ U dalmatinskoj baroknoj altaristici 17. i 18. stoljeća sačuvano je nekoliko primjera oltara s retablom s krilnim volutama, npr. glavni oltar župne crkve u Klisu i glavni oltar u crkvi sv. Ivana u Šibeniku. Kao najbližeg drvenog predstavnika dodajemo glavni oltar šibenske crkve sv. Barbare, datiran 1608. – 1610., na kojem nalazimo slične volutne krilne nosače.¹⁷¹

fundusa šibenskog muzeja koji je prije bombardiranja grada u Drugom svjetskom ratu (kad je muzej teško oštećen) izradio Stošić. Popisi su pohranjeni u Muzeju grada Šibenika. Na uvidu u Stošićevu rukopisnu građu zahvaljujemo kolegama Marini Lambaša i Brunu Brakusu.

¹⁶⁹ Za ovu je skulpturu zabilježeno da je u zbirku dospjela po završetku Drugoga svjetskog rata te da je bila na restauratorskom zahvatu u Restauratorskoj radionici Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu, u vrijeme ravnatelja Cvita Fiskovića. Na informacijama zahvaljujemo kolegama iz Interpretacijskog centra katedrale sv. Jakova *Civitas sacra* i šibenskom fotografu Valentinu Dražiću-Celiću.

¹⁷⁰ Longhenin otac Melchisedec je ovakav tip koljenasto lomljenih, uspravljenih, flankirajućih voluta prvi put primijenio 1604. godine na mramornom oltaru za venecijansku crkvu San Giorgio dei Greci. Baldassare ih je koristio najprije u dekoraciji venecijanskih nadgrobnih spomenika. Na polju altaristike motiv uspravljenih pilastara uvodi 1661. – 1672. na oltaru u venecijanskoj crkvi San Nicolò dei Tolentini. Od godine 1680. nadalje usvojili su ih i koristili ne samo venecijanski altaristi, nego i oni s područja goričko-gradišćanske grofovije (Šourek 2015, 38-39).

¹⁷¹ Tomić 1993, 67; Tomić 1995, 168, 170, 171; Premerl 2009, kat. 34, 183-185.

Sl. 41. Postament za skulpturu glavnog oltara (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

Relativno strogi oblici oltara iz špilje sv. Ante, bez razvedenih stranica stipesa ili pokrenutije atike, idu u prilog dataciji u ranije 18. stoljeće, kada je još bila živa tradicija Baldassarrea Longhene.

Budući da je vjerojatno većim dijelom izrađen od lokalnog vapnenca, postoji mogućnost da je oltar u špilji sv. Ante djelo nekog od u Dalmaciju doseljenih baroknih talijanskih altarista ili nekog vještog domaćeg klesara.

S obzirom na uobičajene mehanizme narudžbe u Šibeniku u 18. stoljeću, ne čini se nevjerojatnim da su naručitelji (obitelj Soppe Papalić?) mogli povjeriti posao nekom stranom altaristu-graditelju koji je tada živio u Dalmaciji. U razdoblju u koje je oltar okvirno datiran, zabilježena je nekolicina inozemnih majstora koji su po Dalmaciji radili srodne mramorne oltare. Primjerice, mletački altarist Marco Toressini (1668. – nakon 1731.) koji je tijekom prvih desetljeća 18. stoljeća radio tipološki srodne polikromirane mramorne oltare ukrašene bočnim volutama.¹⁷² Među nešto kasnijim srodnim šibenskim oltarima valja ukazati na oltar sv. Antuna Padovanskog u crkvi sv. Frane (nacionalnom svetištu sv. Nikole Tavelića), na kojem je između 1748. i 1750. godine radio mletački majstor Domenico, sin altarista Giuseppea (Iseppo) Fadiga.¹⁷³

¹⁷² Toressiniju su pripisani, između ostalog, oltari u dominikanskoj crkvi u Bolu te u Novoj crkvi u Šibeniku (Prijatelj Pavičić, Čoralić 2004; Tomić 2014, 138-139; Goja 2015, 66-68, 74).

¹⁷³ Stošić 1930, 29; Tomić 1995, 150-151.

Naravno, treba predložiti i mogućnost angažiranja lokalnih protomajstora koji u to vrijeme djeluju u Šibeniku i okolici – primjerice, protomajstora Ivana Skoku (Scocco, Skok) koji se u prvoj polovici 18. stoljeća profilirao u najaktivnijeg šibenskog graditelja. Njegovo oblikovanje dekorativnih elemenata preslice na pročelju Gospe Vrpoljačke, kao i onih na nadvratniku portala župne crkve sv. Frane Asiškog u Betini, uvelike podsjecaju na ornament kamenog postolja za skulpturu koje se nekoć nalazilo na glavnom oltaru u špilji sv. Ante.¹⁷⁴

Ipak, bez preciznijih arhivskih podataka teško je samo temeljem komparativne analize sa sličnim dalmatinskim oltarima inozemnih i domaćih altarista iz prve polovine 18. stoljeća identificirati autora baroknog oltara iz špilje sv. Ante.

Glavni oltar je u odnosu na prostor špilje bio monumentalniji i dominantniji. Visina gornjeg dijela oltara (od vrha stipesa naviješća) iznosila je oko 272 cm, zbog čega je samim vrhom ulazio u stjenoviti strop špilje. Stijena je zbog toga morala biti usječena nekoliko centimetara. U kontrastu s njegovom monumentalnošću stoji jednostavnost oblikovanja, korištenje vapnenca i manjak složenijih ukrasa. Živost cjelini davali su mramorni dijelovi (očuvani antependij i neočuvani stupovi) te vjerojatno i polikromija. Možemo naslutiti da su se naručitelji odlučili na jednostavniji tip oltara zbog skromnog ambijenta špiljske crkve, a možda i zbog njezinog pustinjačkog predznaka.

DVIJE GLAVE

U špilji sv. Ante su se do kolovoza 1912. godine nalazile dvije kamene glave – jedna ženska, jedna muška. Kratko ih spominje Stošić,¹⁷⁵ a više pozornosti im u svojim bilješkama posvećuje Jelić koji ih i skicira i fotografira (sl. 12; sl. 42; sl. 44).¹⁷⁶ Prema podacima zabilježenima u inventaru Muzeja grada Šibenika, Jelić je tada iz špilje odnio obje glave. Nekoliko godina nakon njegove smrti, 1926. godine ih je tek osnovanom šibenskom muzeju predao njegov učenik Franjo Škarpa.¹⁷⁷ Danas je očuvana samo jedna od njih (muška), dok je druga glava sedamdesetih godina prošlog stoljeća ukradena iz muzejskog lapidarija.

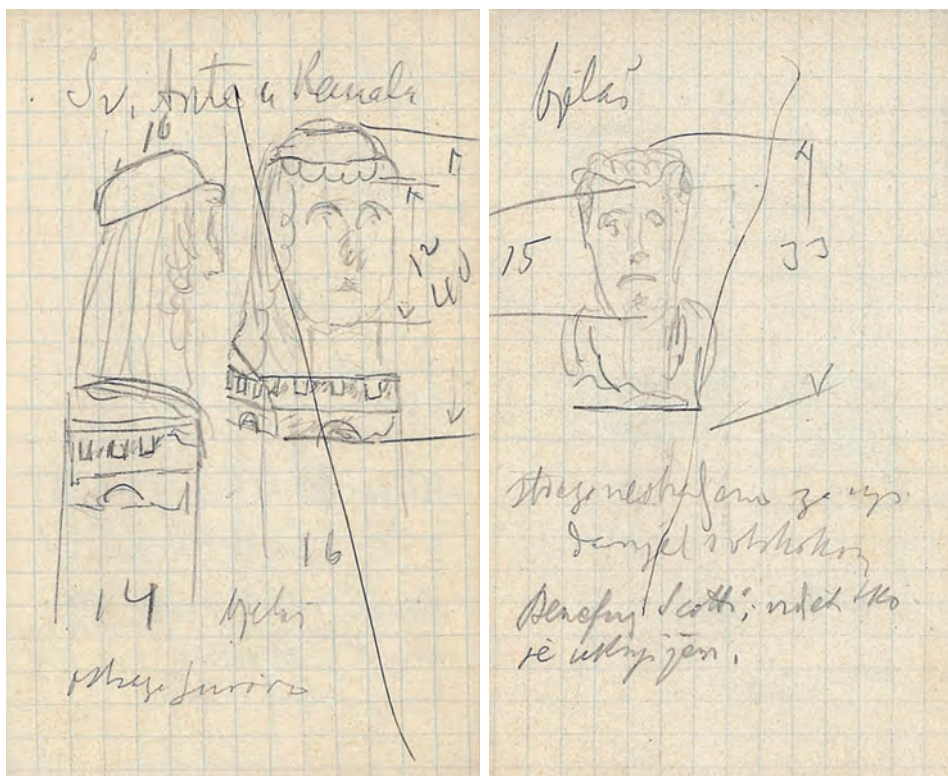
Muška glava (sl. 43) je u muzejskom inventaru opisana na sljedeći način: „Kratko ošišana kovrčava kosa prekriva polovinu čela mladog muškarca, čija je glava uzdignuta

¹⁷⁴ Stošić 1941, 72; Prijatelj 1952; Prijatelj 1982, 693; Horvat-Levaj 2015, 391-393.

¹⁷⁵ Stošić 1941, 19.

¹⁷⁶ Vidi bilješku 83. Tekst koji slijedi je skraćena verzija nedavno objavljenog rada o kamenim glavama iz špilje sv. Ante (Prijatelj Pavičić 2021).

¹⁷⁷ Kamene glave su u Muzeju grada Šibenika inventirane pod brojevima MGŠ-KPO 687 (ženska) i MGŠ-KPO 688 (muška). Na uvidu u inventarnu knjigu i Zbirku lapida Kulturno-povijesnog odjela šibenskog muzeja zahvaljujemo kolegici Marini Lambaša.

Sl. 42. Crteži kamenih glava u bilježnici Luke Jelića (Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića, IX. Šibenicensia, kut. 1, sv. 1. Šibenik polje (Morinje, Turanj, Sv. Silvestar, Klobučac, Mandalina, Spilja sv. Ante))

prema gore. Ispod kose proviruje desna ušna školjka. Na licu, koje se prema dolje proširuje ističu se ispod kose jako naglašeni očni lukovi. Pogled očiju upravljen je prema gore. Nos je oštećen. Ispod malene brade ističe se podbradak i jaki vrat. Materijal: vapnenac. Veličina: 33 x 18 cm.“ Pri dnu muškarčeva vrata u kamenom bloku isklesan je nepravilni kružni obrub (ispod vrata isprekidan), poput ovratnika. Lako je moguće da je to obrub nekakvog plašta (redovničkog habita?). Neobična je forma kamenog bloka iz kojeg je glava isklesana. Kipar je sumarno obradio gornju površinu glave i gornji dio njezina tjemena koje „izvire“, izdvaja se iz kamenog bloka.

S obzirom na stilske i tipološke sličnosti muškarčeve glave s djelima Jurja Dalmatinca,¹⁷⁸ postavlja se pitanje može li se izrada glave pripisati Jurju ili njegovoj radionici. Među brojnim Jurjevim likovima i fizionomijskim tipovima na apsidama šibenske katedrale nalazi se nekoliko muških i dječjih glava koje se mogu s njom usporediti po načinu

¹⁷⁸ Detaljnu analizu glava sa šibenske katedrale vidi u: Ivančević 2001; literaturu o ovoj temi vidi u: Marković 2010, 213-221.

oblikovanja glave ili kose, ili prema fizionomijskim sličnostima. Na prvom mjestu riječ je o glavama mladih muškaraca kratke valovite kose, čija lubanja ima pravilan ovalni oblik, vrat im je snažan, čelo dugo, a supraorbitalne kosti istaknute. Tim je glavama na sličan način isklesan čeonni greben, ili korijen nosa, ili je slično oblikovana kratka valovita kosa, ili su, pak, slično isklesane uske poluotvorene usnice i izbočena brada. Svoju relevantnost ima i Jelićevo mišljenje da je muška glava iz špilje sv. Ante djelo „imitatora Jurja Dalmatinca.“

Za drugu, danas izgubljenu glavu, odnosno žensko poprsje, u muzejskom inventaru je navedeno: „Na četvrtastom postolju koje je ukrašeno ornamentom zubaca nalazi se glava žene. Duga kovrčava kosa spušta se do ramena uokvirujući lijepo lice. Lukovi obrva su jedva naglašeni. Usta su savijena u luku prema dole, dok su nos i brada oštećeni. Materijal: vapnenac. Veličina: 37 x 18 x 17 cm.“ O njezinom izgledu svjedoče i jednostavni Jelićevi crteži koji je prikazuju frontalno i iz desnog profila (sl. 42), te crno-bijela fotografija u njegovoj dokumentaciji u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 44). Može se zaključiti da je glava na četvrtastom postolju prikazivala mlađu žensku osobu, ovalnog lica, gotovo dječjih fizionomijskih crta, duge kovrčave kose navrh koje se nalazi kapa.

Jelić, koji ju je imao prilike uživo vidjeti zajedno s austrijskim povjesničarom umjetnosti Hansom Folnesicsem, zapisao je da je riječ o djelu „alešijevske izradbe“ iz sredine 15. stoljeća. Ako je suditi prema fotografiji, izgubljena ženska glava fizionomijom i obradom kose podsjeća na djela Andrije Alešija, no ne slažemo se s Jelićevom datacijom u sredinu 15. stoljeća. Kako je izloženo u nedavno objavljenom prilogu,¹⁷⁹ iz tog razdoblja sačuvano je nekoliko djela Alešija i njegove radionice koja se stilski razlikuju od ove glave. Aleši je u Trogiru radio na krstionici od 1460. do 1467. godine¹⁸⁰ i, potom, na kapeli sv. Ivana Trogirskog u katedrali od 1468. godine.¹⁸¹ Pozornost treba obratiti na motiv dentela – dio bogatog ukrasnog repertoara portala trogirске krstionice – koji se pripisuje Andriji Alešiju. Nadalje, naša ženska glava fizionomijom i obradom kose podsjeća na glavu prvog od trojice anđela koje je Aleši isklesao na reljefu Krštenja Kristova na luneti portala na pročelju trogirске katedralne krstionice (riječ je o anđelu koji je smješten sasvim uz lijevi rub ove kamene oltarne pale). Nedavno je, pak, istaknuto kako je ova tročlana skupina anđela jurjevskog podrijetla.¹⁸² Na temelju sličnosti s glavom anđela na reljefu Krštenja na luneti portala trogirске krstionice i s glavom anđela iz zbirke Radman, izgubljeno žensko poprsje iz špilje sv. Ante moglo bi se datirati nakon razdoblja Alešijeva angažmana u Rabu.

¹⁷⁹ Prijatelj Pavičić 2021.

¹⁸⁰ Marković 2013; Babić 2016, 323-327 (s cjelovitim popisom literature do 2016. godine).

¹⁸¹ Babić 2016, 328-338 (s cjelovitim popisom literature do 2016. godine).

¹⁸² Marković 2016.

Sl. 43. Kamena muška glava (Muzej grada Šibenika, Zbirka lapida Kulturno-povijesnog odjela, MGS-KPO 688; snimak: Ž. Krnčević, 2021.)

Sl. 44. Snimak kamenih glava iz 1912. godine (detalj fotografije sl. 12; Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića, IX. Sibenicensia, kut. 1, sv. 1. Šibenik polje (Morinje, Turanj, Sv. Silvestar, Klobučac, Mandalina, Špilja sv. Ante))

Zbog lomova kamena koji se naslućuju na spoju s ramenima, Jelićevu zamisao da je kip desnom stranom bio prislonjen uza zid trebalo bi dovesti u pitanje. S druge strane, zbog motiva dentela koji teče uokolo podnožja skulpture, čini nam se kako Jelićevo promišljanje da je skulptura nekoć stajala na korskoj (ili oltarnoj) pregradi treba ostaviti otvorenim.

Na temelju navedenog, kamene glave koje je u špilji sv. Ante početkom 20. stoljeća zatekao don Luka Jelić, mogu se datirati oko 1460. – 1480. godine. Možemo pretpostaviti da izvorno nisu pripadale ovoj crkvi, već da su ovdje dospjele sekundarno. Na pitanja njihove izvorne lokacije (ili lokacija) i identifikacije prikazanih osoba, trenutno nije moguće odgovoriti. Jelić i Stošić u tom kontekstu ne bilježe ikakve podatke. Obje glave, pak, otvaraju nova pitanja u vezi s Jurjevom i Alešijevom djelatnosti na šibenskom području. Preostaje nam jedino nadati se skorom pronalasku arhivske građe koja bi upućivala na prisutnost Jurja Dalmatinca, odnosno Andrije Alešija i njegovih radionica na nekim dosad neistraženim šibenskim lokacijama s kojima bi se mogla povezati muška glava i izgubljeno žensko poprsje.

PREDROMANIČKI ULOMAK

Prilikom pregleda ostataka baroknog oltara u špilji sv. Ante, 5. studenog 2020. godine, pronađen je vrlo dobro očuvan ulomak ranosrednjovjekovnog pluteja oltarne ograde, dimenzija 32 x 22 x 14 cm (sl. 45), koji je bio ugrađen u bočnu stranu oltara.¹⁸³ Ukrašen je predromaničkim reljefnim motivom – nizom učvorenih troprutih kružnica u koje su umetnute virovite rozete s kružićem u središtu. Jedna kružnica je gotovo potpuno sačuvana, desno od nje se nalazi nešto manje od pola druge kružnice, dok se poveznica s lijevom kružnicom jedva nazire. U prazninama s gornje lijeve i gornje desne strane sačuvane kružnice raspoznaju se trokutasti ukrasi, najvjerojatnije stilizirani cvjetovi ljiljana. Međuprostori između kružnica i rubne letve pluteja nisu ispunjeni.

Virovita rozeta relativno je čest ukras na plutejima tog razdoblja,¹⁸⁴ te je nalazimo diljem istočne obale Jadrana.¹⁸⁵ Najsličniji u literaturi objavljeni fragmenti dolaze iz Biograda¹⁸⁶ i s Bribirske glavice,¹⁸⁷ a vrlo su slični i oni iz Kašića,¹⁸⁸ Rižinica¹⁸⁹ i Vrpolja kod Knina¹⁹⁰ na kojima je rozeta uokvirena tankom kružnicom. Slijedom svih spomenutih analogija, ulomak iz špilje možemo vrlo pouzdano proglasiti radom tzv. *Klesarske radionice kneza Trpimira* i smjestiti ga u vremensko razdoblje koje se podudara s vladavinom istog kneza od 840. do 864. godine, odnosno u sredinu 9. stoljeća.¹⁹¹

Kako su najraniji arheološki nalazi u špilji sv. Ante trenutno grobovi iz kraja 13. i/ili iz 14. stoljeća, ulomak pluteja očito nije izvorno bio vezan uz špilju već je naknadno donesen i ugrađen u barokni oltar iz prve polovice 18. stoljeća (bilo svjesno – kao određena vrsta posvete – ili, pak, kao obični građevinski materijal). Njegova originalna lokacija ostaje zagonetka, tim više što su nalazi kamene plastike iz sredine 9. stoljeća, pa čak i iz cijelog predromaničkog razdoblja, u neposrednoj okolini Šibenika iznimno rijetki.¹⁹² Potencijalno najbliži lokalitet svakako je samostan sv. Nikole koji se nalazio

¹⁸³ Točna pozicija ulomka u oltaru nije poznata jer je nađen među blokovima urušenim uz bočnu stranicu stipesa oltara. Budući da su bočne strane oltara bile ožbukane, ulomak vjerojatno nije bio vidljiv ni prije urušenja.

¹⁸⁴ Josipović 2013, 115-116; Jakšić 2015, 303-306.

¹⁸⁵ O virovitim ukrasima zasebno vidi u: Miliša 2016, 35-51.

¹⁸⁶ Josipović 2013, 230-231; Marasović 2009, 439-440.

¹⁸⁷ Josipović 2013, 247; Marasović 2009, 472.

¹⁸⁸ Josipović 2013, 292-293; Delonga 1988, 53, 71-72.

¹⁸⁹ Jakšić 2015, 305; Marasović 2011, 205.

¹⁹⁰ Josipović 2013, 624-625; Jakšić 2015, 305; Marasović 2009, 496.

¹⁹¹ Prema Ivanu Josipoviću (kojem smo zahvalni na ovom komentaru), način klesanja rozete također potvrđuje pripadnost ovoj klesarskoj radionici. Više o *Klesarskoj radionici kneza Trpimira*, s kartom koja prikazuje prostorni raspored nalazišta u Dalmaciji: Jakšić 2015, 295-314; vidi i: Josipović 2013, 103-144.

¹⁹² Najbolji pregled srednjovjekovne arheološke topografije donosi: Krnčević 1998, 23-87; vidi i: Gunjača 1976, 46-52.

Sl. 45. Ulomak pluteja oltarne ograde iz 9. stoljeća (snimak: E. Podrug, 2020.)

na mjestu današnje istoimene tvrđave.¹⁹³ No, prvi spomen nekog samostana sv. Nikole na našoj obali je iz 1096. godine, više od dva stoljeća nakon klesarske radionice kojoj ulomak pripada. Pri tome nije sigurno radi li se upravo o ovom samostanu, o kojem izvori precizno govore tek od sredine 13. stoljeća.¹⁹⁴ Na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku početkom 20. stoljeća zabilježen je i fotografiran nalaz (danas izgubljenog) predromaničkog ulomka ukrašenog trostrukim pletenicama.¹⁹⁵ Treba spomenuti i još nekoliko svetačkih toponima naizgled starijeg porijekla na širem prostoru šibenskog zaljeva i Kanala sv. Ante, koji naizgled upućuju na sakralne objekte iz kasne antike ili ranog srednjeg vijeka, poput sv. Andrije (Jadrije) preko puta Tvrđave sv. Nikole,¹⁹⁶

¹⁹³ O povezanosti špilje sv. Ante i samostana sv. Nikole u kanalu bit će riječi u poglavlju *Upravljanje i patronat*.

¹⁹⁴ O toj problematici: Ostojić 1964, 247; Zelić 1999, 60.

¹⁹⁵ Fotografija i opis ulomka nalaze se u ostavštini don Luke Jelića: Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelića, IX. Sibenicensia, kut. 1, sv. Šibenik i okolica. O ulomku više vidi u: Pavić (u tisku). Njegova datacija ne može se odrediti preciznije. Da je utvrda na mjestu današnje Tvrđave sv. Mihovila funkcionirala u 9. stoljeću svjedoči nalaz keramičke uljne svjetiljke (Petrić 1997). U novijim arheološkim iskopavanjima na Tvrđavi navodno je pronađeno još ranosrednjovjekovnih nalaza, o čemu je izvješteno tek preliminarno (Krnčević 1998, 41; Periša 1994).

¹⁹⁶ Stošić 1941, 25-26.

sv. Andrije na predjelu Psar u Šibeniku,¹⁹⁷ sv. Martina (Martinske)¹⁹⁸ ili sv. Kuzme i Damjana (današnje Gospe van Grada),¹⁹⁹ međutim na tim lokacijama nisu pronađeni predromanički ostaci.

Posljednja lokacija koju uzimamo u obzir donosi i najkonkretniju poveznicu sa špiljom sv. Ante. Radi se o, u literaturi dobro obrađenom, lokalitetu Sv. Lovre u Donjem polju kod Šibenika.²⁰⁰ Mnoštvo ulomaka predromaničkog crkvenog namještaja, od kojih najstariji potječu iz 9. stoljeća, pronađeno je kao spoliji u srednjovjekovnim grobovima kod crkve sv. Lovre, ali su pripisani drugoj klesarskoj radionici.²⁰¹ Lokalitet je istraživao od kraja 19. stoljeća, no prepoznat je kao „starina“ još od renesanse.²⁰² Crkva je imala bogato nadarje i brojne patrone koji su se dogovarali oko izbora plovana.²⁰³ Od 1717. do 1760. godine plovao je Šimun Soppe Papalić, sin kneza Frane Soppea Papalića, koji je 1682. bio prokurator crkve u špilji sv. Ante, brat kneza Jurja Soppea koji se 1726. spominje kao naručitelj ili barem sudionik u kupnji oltara za špilju sv. Ante, te stric kneza Jacinta Soppea Papalića koji 1779. oporukom izražava želju da ga se sahrani u tu crkvu.²⁰⁴ Znamo da je crkva sv. Antuna u kanalu za obitelj Soppe u tom periodu imala veliko značenje – je li moguće naslutiti kako je Šimun poslao starijem bratu posvećene ulomke s prastare crkvice da ih ugradi u oltar u špilji? Kako o tome nemamo potvrdu u nekom arhivskom izvoru, ova zavodljiva dodirna točka u kojoj se sastaju ulomak rano-srednjovjekovnog pluteja, špilja sv. Ante i lokalitet Sv. Lovre, trenutno će morati ostati na razini kurioziteta.

¹⁹⁷ Ova lokacija povezana je s kasnijom gradnjom samostana sv. Frane (Zelić 1999, 64). Možda se s njom mogu povezati i „tri ornamentalna komada iz doba naše narodne samovladavine, koji žalibože nekako bez traga kasnije postradaše“, a koji su bili do kraja 19. stoljeća uzidani u istočni gradski bedem (Radić 1896, 180; Krnčević 1998, 60).

¹⁹⁸ Stošić 1941, 24-25; vidi i pojašnjenje značaja lokacije crkvice sv. Martina za prometni i prostorni razvoj Šibenika u: Zelić 1999, 31-33, 42-44.

¹⁹⁹ Krnčević 1998, 42-43; sve ove lokalitete povezuje i: Zelić 1999, 58-59.

²⁰⁰ Jakšić, Krnčević 1997; Marasović 2009, 556-560; Jakšić 2015, 198-199, 272-278.

²⁰¹ O *Trogirskoj klesarskoj radionici* vidi u: Jakšić 2015; Josipović 2013, 85-102.

²⁰² O tome: Stošić 1941, 47-51; Gunjača 1976, 48-50; Krnčević 1998, 37-40.

²⁰³ Stošić 1941, 51-52. Plovao, ponekad zvan istovremeno i rektor, župnik je crkve i skrbi o njenim posjedima. Odabiru ga osnivači crkve, bilo da je riječ o plemićkim obiteljima (patroni), bratovštinama, crkvenim redovima ili samoj biskupiji.

²⁰⁴ Stošić 1941, 19, 53; o genealogiji obitelji Soppe vidi kratko u: Galvani 1884, 194-196.

UPRAVLJANJE I PATRONAT

Dosad utvrđeni arhivski izvori o špilji sv. Ante omogućuju djelomičan uvid u upravljanje i skrbništvo nad ovom crkvom te koje su se promjene u tom pogledu tijekom vremena događale.

Nekoliko dokumenata iz 15. stoljeća i prve polovice 16. stoljeća povezuje špilju sa samostanom sv. Nikole koji se do gradnje istoimene tvrđave nalazio na zapadnom ulazu u kanal.²⁰⁵ Već uz najraniji dosad zabilježeni spomen špilje (1415.), upravo opat samostana sv. Nikole potvrđuje da je oporučni legat crkvi sv. Antuna izvršen.²⁰⁶ Dokaz ove povezanosti nalazimo i u ispravi Cvitana Bogdanića iz 1453. godine, u kojoj je izričkom navedeno da crkva sv. Antuna pripada šibenskoj opatiji sv. Nikole („*menbrum monasterii sancti Nicolai Sibinicense*“).²⁰⁷ U istoj ispravi, Cvitan daje pravnu punomoć Stjepanu, opatu samostana sv. Stjepana,²⁰⁸ a nedvojbeno se radi o Stjepanu Biličiću koji je svega koju godinu ranije bio opat samostana sv. Nikole.²⁰⁹ Dodatnu potvrdu pruža nam i dokument iz 1516. godine, prema kojemu crkva sv. Andrije, smještena na izlazu iz Kanala sv. Ante, ima isti status prema samostanu („*membrum abbacie Sancti Nicolai*“)²¹⁰ kao i crkva sv. Antuna šezdesetak godina ranije. U prilog tome da je opatija sv. Nikole prvo vrijeme upravljala špiljom sv. Ante navodimo i podatak da oko 1520. godine opatija ima vlasništvo nad velikim dijelom terena na obalama kanala i na pripadajućim poluotocima Srimi i Zablaću.²¹¹ Naposljetku, 1562. godine u popisu

²⁰⁵ Samostan sv. Nikole u Kanalu sv. Ante, koji se možda spominje krajem 11., a definitivno sredinom 13. stoljeća, konačno je porušen prilikom početka gradnje Tvrđave sv. Nikole 1540. godine. O njemu su pisali: Stošić 1941, 12-18; Ostojić 1964, 246-249.

²⁰⁶ Vidi bilješku 46.

²⁰⁷ Vidi bilješku 48.

²⁰⁸ Radi se o splitskom samostanu sv. Stjepana „pod borovima“ (*de pinis*).

²⁰⁹ Stošić 1941, 13. Stjepan Biličić autor je kratke kronike Šibenika koja donosi podatke iz prve polovice 15. stoljeća, a objavio ju je: Gundrum 1902.

²¹⁰ HR-DAŠI, BŠ, Frane i Donat Tranquillo (1514. – 1566.), kut. 30/I, 1514-1517, fol. 105v.

²¹¹ Prema Stošiću: „Po nekom izvješću oko g. 1520. doznaju se zemlje opatije, ali su nam neki nazivi danas nepoznati. Te su zemlje od Mikulinščice do uvale Zablaća, Zablaće sa svojim poljima, gajem i pašnjakom, zemlje od rta Mandaline do njezine uvale i crkve sv. Jeronima, zemlje od »Galbesina« prema jugu gdje je Velika kula (turris magna) do rta Paklenice i do pretoreve palače (palazzo pretorio), gdje se love srdele, zemlje do kraja brda Lobora nad šib. Kanalom, zemlje između Velikog Blata i solana Blato u Morinjama, neka mjesta zvana Collumnae Herculeae (Herkulovi stupovi), koje leže u kraju »Garmina« i blizu Kanala, neka lokva prema Krapnu, solane u Zablaću i zemlje u Srimi, Sičevici, Vrbici i Podlanovu.“ (Stošić 1941, 17). U nedostatku originalnog dokumenta i točnih izraza koji su u njemu doneseni, pokušat ćemo odgonetnuti toponime kako ih zapisuje Stošić: Mikulinščica je

prihoda i rashoda opatije sv. Nikole naveden je trošak od dvije lire za održavanje mise u špilji sv. Ante.²¹²

Teško je precizno utvrditi do kada je špilja bila u posjedu opatije sv. Nikole. U 15. stoljeću samostan nema redovnika, a opat ima sjedište u Šibeniku. Vrhovno vlasništvo nad znatnim posjedima opatije tada ima papa, koji sve do 18. stoljeća imenuje opate i tako ustupa prihode samostana. Postoje, međutim, podaci da su šibenski biskupi također dobivali, ili čak uzurpirali, upravljanje samostanskim posjedima. Ranije smo spominjali da krajem 15. stoljeća biskup Tolentić od pape dobiva na korištenje i posjede samostana.²¹³ Upravo tada se na obali pred špiljom gradi i lazaret za kojeg nije do kraja jasno je li izgrađen na samostanskom ili na biskupskom posjedu.²¹⁴ Svakako, 1642. godine biskup Marcello slobodno raspolaže hospicijem (nekadašnjim lazaretom) ispred špilje, a 1678. i 1682. godine biskup Calligari obavlja vizitacije špiljske crkve sv. Antuna.²¹⁵

Sljedeće arhivske vijesti o upravljanju i skrbi nad špiljom pojavljuju se od 18. stoljeća. Najprije su u 1710. i 1711. godinu datirane zanimljive crtice da jedan pustinjač plaća šibenskim dominikancima održavanje misa u špilji sv. Ante.²¹⁶ Ova dva podatka su preskromna osnova za zaključak o nekakvoj vezi špilje i nekadašnjeg samostana sv. Dominika u gradu, pogotovo zbog toga što su dominikanci primali sredstva za mise izgovorene i u drugim gradskim crkvama. No, nije isključeno da je neimenovani pustinjač bio na određeni način povezan sa samostanom.

U 18. i 19. stoljeću pokroviteljstvo (patronat, juspatronat) nad špiljskom crkvom sv. Antuna ima šibenska plemićka obitelj Soppe Papalić koja je nastala spajanjem ograna zadarskih plemića Soppea i splitskih Papalića – pripadnici obiju obitelji u 16. i 17. stoljeću doseljavaju u Šibenik. Obitelj Soppe veže se s Papalićima 1671. godine kada se Frane Soppe ženi Marijom Papalić.²¹⁷ Još 1663. godine plemić Juraj Papalić (Marijin otac) oporučno ostavlja crkvi sv. Antuna deset dukata²¹⁸ – taj zapis ipak ne ukazuje na snažnu obiteljsku povezanost s ovom crkvom budući da je *S. Antonio fra le torette* samo jedna u nizu sakralnih lokacija kojima je ostavljeno po deset dukata. No, u biskupskim

svakako jedna od uvala nasuprot samostanu, danas Tvrdavi sv. Nikole, dok je uvala Zablac današnja uvala Podsolarsko; Galbesina (Glavešina?) bi s obzirom na položaj sjeverozapadno od Velike kule mogla biti vrh Oštra glava; područje neposredno na sjever od hotelskog kompleksa Solaris i danas se zove Blato; Garmina (Garbina, Grmine) je rt unutar hotelskog kompleksa od kojeg je kanal vodio prema solanama; Sičevica, Vrbica i Podlanovo su danas nepostojeća naselja na poluotoku između Vodica i Zatona.

²¹² Vidi bilješku 55.

²¹³ Vidi bilješku 135.

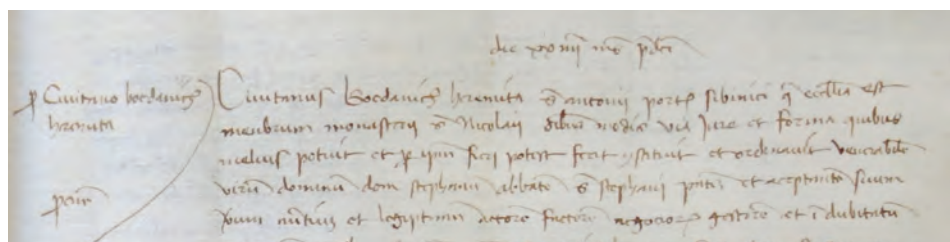
²¹⁴ Vidi poglavlje *Lazaret kod špilje*.

²¹⁵ Vidi bilješke 64, 70 i 71.

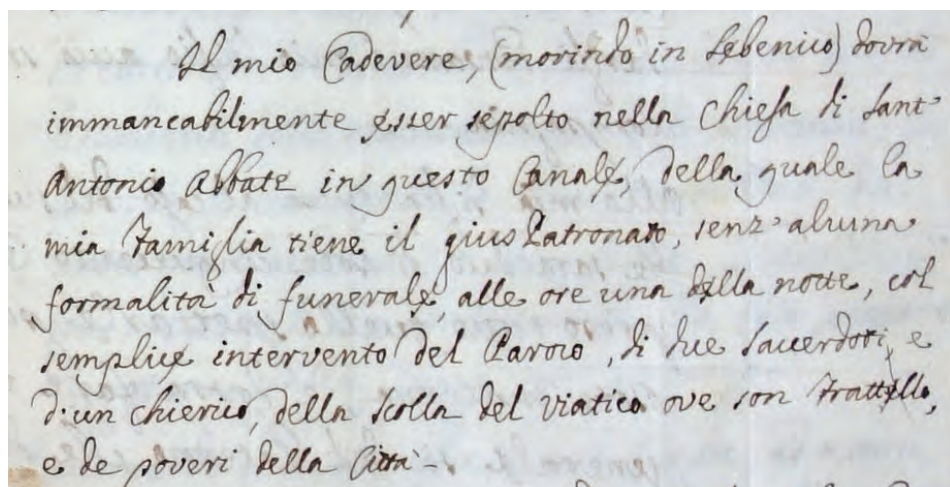
²¹⁶ Vidi bilješku 72.

²¹⁷ Galvani 1884, 166-167, 194-195.

²¹⁸ Vidi bilješku 69.

Sl. 46. Detalj isprave Cvitana Bogdanića od 24. prosinca 1453. (Državni arhiv u Zadru, fond HR-DAZD-16: Općina/Komuna Split (1341. – 1797.), kut. 10, sv. 24, fol. 101r)

Sl. 47. Detalj oporuke Jacinta Soppe Papalića od 24. veljače 1779. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Juraj Botti (1776. – 1807.), kut. 105/XI, fol. 366r)

vizitacijama 1678. i 1682. godine spominje se knez Frane Soppe Papalić,²¹⁹ i to (u vizitaciji iz 1682.) kao prokurator crkve, tj. zastupnik ili opunomoćenik, onaj koji nadzire i sklapa poslovne ugovore u ime vlasnika. Nije potpuno jasno tko je tada bio vlasnik (biskupija ili, pak, stoljećima neaktivni samostan), a ne znamo ni okolnosti pod kojima je prokuratorstvo obitelji Soppe Papalić prešlo u patronat. Primjerice, u oporuci don Martina Madonića (1726.)²²⁰ kaže se da je kupnju novog oltara za crkvu sv. Antuna našlo knez Juraj Soppe (drugi sin Frane Soppea i Marije Papalić), no nije rečeno koju

²¹⁹ Vidi bilješke 70 i 71.

²²⁰ Vidi bilješku 73. Skrećemo pažnju da je 150 lira (oko 24 dukata), koje Madonić potražuje, poprilično skromna svota za novi oltar. Primjerice, novi mramorni oltar sv. Križa u šibenskoj crkvi sv. Frane, dimenzijama nešto veći od onog u špilji, kupljen je 1707. godine za pet puta veću cifru – 120 dukata (Premierl 2005, 154). Skloni smo stoga sugerirati da Madonićeva sredstva nisu bila jedina koje je knez Soppe prikupio za tu svrhu.

vrstu autoriteta nad crkvom knez ima. Patronat je prvi put izravno spomenut u oporuci iz 1779. godine, u kojoj knez Jacint Soppe Papalić (Jurjev nećak) izražava želju da bude sahranjen u crkvi sv. Antuna Opata u kanalu nad kojom njegova obitelj ima juspatrionat.²²¹ Posljednji muški potomak obitelji je Jacintov sin Antun Stjepan, koji nije imao sinova pa prezime Soppe Papalić s njim izumire. Jedna od njegove četiri kćeri, Laura, udala se za Franu Draganića Vrančića i tako prenijela patronat u novu obitelj.²²² Naime, Laurini nasljednici 1880. i 1881. godine predaju crkvinarstvu katedralne župe²²³ ostavštinu od 110 forinti, namijenjenu crkvi sv. Antuna u kanalu. Dijelom tog legata plaćen je dug za držanje mise u špilji za prethodnih 15 godina, a ostatak je (uz dodatna sredstva koja je skupila biskupija) raspoređen za popravak crkve i za godišnju pjevanu misu na dan sv. Antuna Opata.²²⁴ Također je 1881. godine u ispravama crkvinarstva zabilježeno da je Frane Draganić Vrančić više godina brinuo za mise u špilji ili u gradu. Nedugo prije toga (1873.), Ivan Kukuljević Sakcinski napominje da je u špilji „grobište porodice Vrančićeve“, a možemo pretpostaviti da je taj podatak saznao izravno od članova obitelji budući da je kod njih „u Šibeniku nekoliko ugodnih trenutaka proživio.“²²⁵ Naposljetku, Stošić dodaje: „Negda se za ovu kapelu i svečevu svetkovinu (17. I.) brinula plemićka obitelj Draganić. Tada bi bila misa i običaj se držao sve do pred 20 godina. Tom prigodom bi se svecu stavila srebrna mitra, koja se danas nalazi na istoimenom kipu u gradskoj crkvi sv. Antuna.“²²⁶

Sudeći po podacima iz navedenih izvora, osnovne dužnosti patrona bile su održavanje crkve i plaćanje mise za svetkovinu sv. Antuna Opata svake godine.²²⁷ Patronat nad nekim crkvenim objektom uglednim svjetovnjacima, odnosno njihovim obiteljima dodjeljuje upravitelj. Kako nam svjedoče izvori vezani uz naslijeđe obitelji Soppe Papalić, odnosno Draganić Vrančić, najkasnije 80-ih godina 19. stoljeća upravljanje špiljom sv. Ante je u nadležnosti crkvinarstva šibenske katedralne župe. Pola stoljeća kasnije, iz pera šibenskog biskupa Jerolima Milete vidimo da je isto crkvinarstvo upravljalo špiljom sve do vojnog zauzeća ove lokacije.²²⁸

²²¹ Vidi bilješku 74.

²²² Više o Draganićima Vrančićima: Galvani 1884, 102-109, 195; Čoralić 1993.

²²³ Crkvinarstvo je crkveni odbor, odnosno uprava za ekonomske poslove župe.

²²⁴ Vidi bilješku 75.

²²⁵ Kukuljević Sakcinski 1873, 50. Vidi bilješku 81.

²²⁶ Stošić 1927, 3.

²²⁷ Uz dužnosti, patroni su imali i određena prava u odlučivanju o crkvi o kojoj skrbe. Primjerice, obitelj Dragojević u 16. stoljeću napominje šibenskom kaptolu da je u prošlosti imala patronat nad crkvom sv. Krševana u gradu, pri čemu je mogla utjecati na to tko će u crkvi biti sahranjen te je potvrđivala kapelane ili rektore crkve (Stošić, rukopis *Crkva sv. Grisogona ili Antuna Opata*, pohranjen u Muzeju grada Šibenika, str. 6). Zabilježeno je i da je u odlučivanju koga se može primiti u rekluzorij koji se nalazio uz crkvu sv. Krševana, dopuštenje patrona Dragojevića imalo veću važnost od stava dijecezanskih vlasti (Lonza 2021, 48-49, 71). Za patrone špilje sv. Ante nemamo podataka kakvim su pravima raspolagali.

²²⁸ Vidi bilješku 302.

PUSTINJACI

Sastavni dio povijesti špilje sv. Ante je njezin pustinjački aspekt, odnosno činjenica da je u arhivskim izvorima zabilježeno više pustinjaka koji su ovu lokaciju odabrali za mjesto svoje izolacije i askeze. Pustinjaštvo predstavlja radikalni odmak od uobičajenog načina življenja i redovništva, zbog čega su pustinjaci i njihova obitavališta uvijek intrigirali javnost. Stoga ne treba čuditi da je špilja sv. Ante u narodu zapravo poznatija kao nekadašnje boravište pustinjaka (eremitorij) nego kao nekadašnja crkva.

RAZVOJ PUSTINJAŠTVA

Pustinjaštvo se u brojnim religijama, čak i filozofskim pokretima, neovisno javlja kao običaj u kojem se pojedinac svojevolumino izolira kako bi kroz fizičku i mentalnu oskudicu, odnosno posvemašnju odvojenost od svjetovnoga, dosegnuo višu razinu vjerskog ili osobnog iskustva.²²⁹ U kršćanskom svijetu pustinjaštvo započinje u drugoj polovici 3. stoljeća naše ere na prostoru Egipta, Sirije i Palestine.²³⁰ Nedvojbeno inspirirani Kristovim iskušenjem u pustinji, kao i drugim likovima iz Starog i Novog zavjeta, prvi kršćanski pustinjaci povlače se na rubove gradova, a potom sve dalje, u izolaciju osamljenih koliba, špilja ili grobnica. Upravo je sv. Antun Opat najslavniji od nekoliko desetaka pustinjaka koji su tijekom 4. i 5. stoljeća stekli veliki ugled i postali poznati kao *Pustinjski oci*, a njihov primjer slijedili su i prilagođavali brojni kasniji učenici.²³¹ Tijekom 4. stoljeća nastaju i prvi samostani, zapravo zajednice osamljenih redovnika posvećenih molitvi s minimalnim resursima za preživljavanje.

Čak i nakon što se pustinjaštvo proširilo i u kršćanske regije s različitim klimatskim i geografskim uvjetima, *pustinja* još uvijek ostaje karakteristični pojam za taj način prakticiranja vjere, te mu se značenje proširuje na bilo koju vrstu lokacije udaljene od javnosti, s oskudnim uvjetima za život, koja pustinjacima omogućava mir i izolaciju.²³² Osim fizičkog, *pustinja* ponekad označava i mentalnu izolaciju, tj. „unutarnju osamu“ u koju su se vjernici mogli povući čak i u, primjerice, živahnim urbanim središtima.²³³ Važni elementi pustinjačkog života su asketski način života i odricanje od svih svakodnevnih blagodati i užitaka. Fizički rad je također bio poseb-

²²⁹ O tradiciji pustinjaštva u budizmu i na Dalekom istoku: Johnston, Kleinhenz 2015, 578-579. Najpoznatiji od antičkih filozofa koji je živio na pustinjački način bio je osebjuni cinik Diogen iz Sinopea.

²³⁰ Vidi bilješku 10.

²³¹ Johnston, Kleinhenz 2015, 371-373.

²³² Uroda 2019, 11, 37-39.

²³³ Lonza 2021, 20.

no važan u samostanskim zajednicama, a najpoznatiju na kršćanskom zapadu oblikovao je u 6. stoljeću Benedikt iz Nursije, i sam bivši pustinjač, uz geslo *Ora et labora* („Moli i radi“).²³⁴

Prve eremitorije na našem području spominje sv. Jeronim, koji u svojim pismima navodi da već početkom 5. stoljeća na dalmatinskim otocima ima i pustinjača i organiziranih samostanskih zajednica,²³⁵ što potvrđuje uklopljenost istočne obale Jadrana u tadašnje društvene trendove.²³⁶

Kao i drugi načini iskazivanja pobožnosti, pustinjaštvo je kroz idućih desetak stoljeća doživljavalo uspone i padove, tj. u nekim povijesnim periodima pustinjača je bilo više nego u drugima. Unutar pokreta razvio se i niz različitih formalnih ili neformalnih praksi, koje su ovisile o spolu, društvenom ili ekonomskom statusu pripadnika. Primjerice, razvijeni srednji vijek donio je cijeli spektar crkvenih i laičkih pobožnih pokreta.²³⁷ Novi crkveni redovi poput kamaldoljana osnivani su kako bi se vratili onim pustinjačkim načelima od kojih su se sve utjecajni i bogatiji benediktinci s vremenom ponešto udaljili.²³⁸ Laici koji su svoj život i djelovanje željeli što više približiti vjeri često su se okretali pokorništvu – dobrovoljnoj poniznosti i odricanju, tj. askezi.²³⁹ Važno je napomenuti da, dok je primjerice ulazak u samostan trajan i pritom redovnik više ne raspolaže vlastitim nekretninama ili pokretninama, laičko pokornišтво je moglo biti ograničenog trajanja, što je olakšavalo situaciju i omogućavalo ljudima da provedu u izolaciji nekoliko godina, kao i da zadrže imovinu.²⁴⁰ Pokornišтво, gotovo pa sinonim za pustinjaštvo, tako je uključivalo izolaciju, skromno odijevanje, ustezanje od tjelesnih užitaka te ograničeno ili pak potpuno nekorištenje svakodnevnih predmeta. Ponekad je uz takav stil života bio povezan i dobrotvorni društveni rad poput brige za siromašne ili

²³⁴ Leyser 1984, 11-12; Brown 2013, 224-226.

²³⁵ Sv. Jeronim doslovno piše o „svecima“, tj. „svetim ljudima“, međutim iz konteksta je jasno da je riječ o izoliranim zajednicama. Također, ne navodi o kojim je otocima riječ. Treba imati na umu da dalmatinski otoci u njegovo vrijeme podrazumijevaju sve otoke od Boke do Kvarnera, budući da se radi o rimskoj provinciji Dalmaciji koja je zauzimala znatno veće kopneno i nešto veće otočko područje nego današnja geografska regija tog imena (Uroda 2013, 114; Uroda 2019, 20).

²³⁶ Sveti Atanazije biografiju sv. Antuna Opata započinje obraćajući se biskupima u kršćanskom svijetu i utvrđuje da „već i kod vas, naime, ima samostana, i naziv 'monah' ima svoje značenje“ (Sveti Atanazije 1985, 18).

²³⁷ Pregled donosi Lonza 2021, 19-44.

²³⁸ Ostojić 1963, 126-137. Sv. Romuald, pustinjač i osnivač kamaldoljanskog reda, prema legendi je živio u špilji u Lirskom kanalu – današnjoj Romualdovoj pećini (Janković, Komšo 2021).

²³⁹ Od niza manjih pokorničkih pokreta možda je najzapaženiji bio flagelantski pokret, čiji članovi su se javno samokažnjavali bičevanjem. Bratovština flagelanata zabilježena je i u Šibeniku sredinom 14. stoljeća (Zelić 1999, 184).

²⁴⁰ Za dubrovačke primjere vidi: Lonza 2021, 76-79, 96-98.

Sl. 48. Crkva Gospe od Griblje s dozidanom (pustinjačkom?) prostorijom
(snimak: E. Podrug, 2022.)

bolesne.²⁴¹ Tako su, primjerice, na srednjem Mediteranu rekluze bile pobožne žene koje su se dale zatvoriti unutar malog objekta (rekluzorija) obično nadozidanog na crkvu.²⁴² Nešto otvoreniji tip bile su picokare koje su živjele u vlastitom domu ili u manjoj zajednici, a isticale su se karitativnim radom.²⁴³ Dominantni muški tip svjetovne pobožnosti bilo je, pak, klasično pustinjaštvo, izolacija na rubu urbanog područja, no osim laika, u pustinjački život su se znali povući i ostarjeli crkvenjaci.²⁴⁴ Unutar franjevačkog i dominikanskog pokreta također se javlja „treći red“ kroz koji mogu djelovati i laici. Kroz stoljeća srednjeg vijeka službena su crkvena tijela nastojala uspostaviti čvršću kontrolu nad svim tipovima pobožnosti, tj. svesti sve vjerske zajednice i istaknute pojedince pod ista pravila. Ti procesi jačaju krajem 15. i u 16. stoljeću kada mnoge picokare pristupaju trećoredicama, a pustinjači se u izvorima također sve češće spominju kao franjevci ili dominikanci.²⁴⁵

²⁴¹ Lonza 2021, 31. Treba napomenuti da su se tadašnji termini za potrebite (*pauperes; infirmi*) koristili kao općenite riječi za deprivilegirane ljude, bilo da je riječ o njihovom fizičkom, financijskom ili društvenom stanju (Fenelli 2011, 82).

²⁴² Lonza 2021, 33-34.

²⁴³ Lonza 2021, 38-39.

²⁴⁴ Primjer na našoj obali nalazimo još u ranom srednjem vijeku – u sarkofagu pronađenom u Zadru pokopan je „Juraj, grešnik, svećenik i reklauz“ (Vučić 2013. Vidi i: Lonza 2021, 127).

²⁴⁵ Lonza 2021, 44. U Splitu je samostan picokara – franjevki trećoredica osnovan krajem 15. stoljeća (Jurišić 1992).

ŠIBENSKI PUSTINJACI

Arhivski izvori srednjeg i novog vijeka u Šibeniku i okolici bilježe popriličan broj vjernika laika i monaha koji prakticiraju naglašeno pobožni i pokorni način života izvan samostana. Prema publiciranim podacima, ženski oblici svjetovnjačke pobožnosti (rekluze, picokare) zastupljeni su bitno skromnije od njihovih muških pandana (pustinjaka). Uz većinu njih navedena je lokacija na kojoj žive, što je obično uz neku crkvu. Dosad utvrđeni rekluzoriji u Šibeniku smješteni su pretežno unutar grada, i to uz crkve sv. Krševana, sv. Julijana, Svih Svetih, sv. Spasa i sv. Vida (koja se nalazila na mjestu današnjeg samostana sv. Luce).²⁴⁶ Jedan rekluzorij vjerojatno možemo locirati i u sjevernom predgrađu Šibenika – kod crkve sv. Nediljice, uz koju se pojavljuje spomen jedne *religiose*.²⁴⁷ U drugim dalmatinskim komunama rekluzoriji su locirani i u gradu i u njegovom distriktu²⁴⁸ te je sasvim izvjesno da je trenutna slika prostorne ograničenosti šibenskih primjera na prostor unutar bedema (s možebitnim izuzetkom onog kod Sv. Nediljice) samo odraz sadašnjeg stupnja istraženosti ove teme u arhivskoj građi.

S druge strane, pustinjaci su zastupljeni u daleko većem broju pa Ivan Pederin zaključuje da su bili „vrlo karakteristični za mističnu pobožnost u Šibeniku“.²⁴⁹ To se naročito odnosi na razdoblje 15. i 16. stoljeća u koje je datirana većina njihovih spomena u arhivskim izvorima. Svi su locirani *extra muros*, odnosno u predgrađima i neposrednoj okolici Šibenika. Pustinjaci (zabilježeni terminima *eremita*, *heremita*, *romito* i sl.) i/ili pustinjački stanovi (*heremitorium*, *romitorium* i sl.) spominju se uz sljedeće crkve:

- Sv. Kuzma i Damjan: u Katastiku nadarbina Šibenske biskupije oko 1460. godine zabilježeno je da se u blizini ove crkve nalazi pet vrtova, od kojih je jedan namijenjen pustinjaku.²⁵⁰ Na mjestu nekadašnje crkve sv. Kuzme i Damjana, uz šibensku Poljanu, danas se nalazi crkva Gospe van Grada.

²⁴⁶ Lokacije šibenskih rekluzorija donosimo prema: Pederin 1995, 261, 266; Lonza 2021, 48-49; Ladić 2021b, 541-545.

²⁴⁷ U brevijaru oporuke iz 1437. godine, oporučiteljica Dobra je zapisana kao *religiosa Sancte Dominice* (Birin 2009, 138). Premda se uobičajeno koristio za redovnice, termin *religiosa* se nerijetko primjenjivao i na žene koje žive u pobožnosti izvan samostana – kako na rekluze, tako i na one koje stanuju u obiteljskoj kući s rodbinom (za dubrovačke primjere vidi: Lonza 2021, 65, 191-194). Budući da je Dobra vezana uz manju crkvu uz koju nije postojao samostan, proizlazi da je kod sv. Nediljice jedno vrijeme mogao funkcionirati rekluzorij – zasad jedini od šibenskih koji je smješten *extra muros*.

²⁴⁸ Ladić 2021b.

²⁴⁹ Pederin 1995, 261.

²⁵⁰ HR-BAŠ-18/7, Nadarbine i zaklade, Catasticum Benefitiorum, fol. 30r-31r (prema: Juran 2020, 29).

- Sv. Martin: neimenovani pustinjač oko 1460. godine živi u vrtu pred Šibenikom koji je u vlasništvu crkve sv. Martina izvan zidina (na današnjem predjelu Vanjski).²⁵¹
- Sv. Marija Magdalena: neimenovani pustinjač oko 1460. godine koristi crkveni vrt i vinograd u blizini ove crkve na poluotoku Mandalina.²⁵² Godine 1461. pustinjač mandalinske crkve je fra Petar Bogdanić; iste se godine navodi da je pustinjačkov stan na tom mjestu izgorio te je donesena odluka o gradnji novog.²⁵³ Sljedeći zabilježeni pustinjač ove crkve je fra Jakov Lolić 1472. godine.²⁵⁴
- Sv. Nediljica: župnik ove crkve (danas u gradskom predjelu Crnica) 1538. godine za pustinjaka i elemozinara uzima Lovru Cukrovića koji crkvi ustupa svoju zemlju u Pakleni.²⁵⁵ Zatim, 1554. godine plovnik crkve Petar Mišić dodjeljuje pustinjaku Petru Zoraniću vrt, kuću i ključeve crkve; zaduženje mu je skupljati milodare, a ono što od toga pretekne njegove egzistencijalne potrebe, utrošit će se za potrebe crkve.²⁵⁶ Još jedan (neimenovani) pustinjač je uz crkvu sv. Nediljice zabilježen 1563. godine.²⁵⁷ Kako je već spomenuto, ova se crkva izdvaja od ostalih eremitorija po tome što se uz nju, stoljeće ranije od navedenih pustinjaka, vjerojatno nalazio (i) rekluzorij.²⁵⁸
- Gospa od Griblje: u godinama 1526. – 1528. neimenovani pustinjač živio je uz ovu crkvu na zapadnom kraju Donjeg polja. Prema Stošiću: „On je bio čuvar crkve, skupljao milostinju u novcu, ulju i vosku, a uprava crkve se brinula, da ga po siromašku prehrani. Tako mu je g. 1526. dala nešto kruha, mesa, vina, postole, barilo vode i žaru, velencu (pokrivač) i popravila krevet. Pustinjač je stanovao u kućici uz crkvu, od koje još postoje zidovi.“²⁵⁹

²⁵¹ HR-BAŠ-18/7, Nadarbine i zaklade, Catasticum Benefitorum, fol. 18r-v (prema: Juran 2020, 27).

²⁵² HR-BAŠ-18/7, Nadarbine i zaklade, Catasticum Benefitorum, fol. 19r (prema: Juran 2020, 27).

²⁵³ HR-DAŠI, BŠ, Kristofor pok. Andrije (1457. – 1484.), kut. 18/I, sv. d, fol. 59r-v; Stošić 1941, 39.

²⁵⁴ HR-DAŠI, BŠ, Kristofor pok. Andrije (1457. – 1484.), kut. 18/II, sv. d, fol. 7r.

²⁵⁵ HR-DAŠI, BŠ, Gverini Tranquillo (1514. – 1553.), kut. 29/III, sv. b, fol. 168v; Stošić 1941, 31.

²⁵⁶ HR-DAŠI, BŠ, Frane i Donat Tranquillo (1514. – 1566.), kut. 30/V, sv. 30.Vc, fol. 34v.

²⁵⁷ Stošić 1941, 31 (izvor nije naveden).

²⁵⁸ Vidi bilješku 247. Ova situacija nije bila neuobičajena: primjerice, na dubrovačkom je području zabilježen veći broj crkvenih lokacija na kojima žive i rekluze i pustinjaci – naravno, ne istovremeno (Lonza 2021, 148, 163-164, 168, 178-179, 182, 191).

²⁵⁹ Stošić 1941, 54 (izvor prema Stošiću: „Rač. N. crkve 1515–41., 131 i dalje“).

- Sv. Mihovil: uz ovu crkvu na brdu Vršine (istočno od Šibenika) spominje se 1415. godine pustinjač Antun koji prodaje glagoljski brevijar da bi mogao hodočastiti u Rim.²⁶⁰
- Sv. Ivan na brdu: o pustinjacima crkve *Sancti Ioannis de Monte* raspoložemo s nešto više podataka. Crkva danas nije očuvana, a nalazila se na brdu sjeveroistočno od šibenske gradske jezgre i Varoša, gdje je polovicom 17. stoljeća izgrađena Tvrđava sv. Ivana. Godine 1549. suci bratovštine sv. Ivana sklapaju ugovor s pustinjačkom imena Toma Kuka Jurjević Pavlović koji će služiti Bogu na brdu izvan zidina Šibenika na kojem se nalazi njihova crkva sv. Ivana.²⁶¹ Sljedeće godine je kao pustinjač ove crkve zabilježen Petar Murlaković.²⁶² Niz podataka o pustinjacima i eremitoriju kod crkve sv. Ivana donosi Stošić u novinskom članku iz 1925. godine, no bez navođenja referenci korištenih arhivskih izvora: „U jednoj izjavi apostol. nuncija 1615. g. ističe se, da je bratovština (sv. Ivana – op. a.) još uvijek vlasnica crkvice, te da drži njezine ključke, a vodi brigu i o pustinjačkoj kućici. (...) Uz kuću je bio vrt i bunar. Spomen o pustinjaku nalazi se već g. 1469. On je pazio crkvicu na brdu i obilazio gradom tražeći milostinju za službu Božju u njoj. Inače se bavio molitvom, duhovnim razmatranjem, krčio puteve i sadio stabla. Prije rata sa Turcima g. 1570.-1573. spominju se u kući tri pustinjaka, jedan za drugim: neki Duća, jedan Splićanin i neki Talijan (iz Padove ili iz Mletaka). Za rata su sami Šibenčani ovu kuću razorili, da ne bude zaklonište neprijatelju, no kasnije su je opet uredili. Sad je došao neki pustinjač Ivan, ali nakon što je otišao u Rim, više se ne povraća. Došao je neki pustinjač s Brača i ostao valjda do 1599. U g. 1613. bio je za malo klerik pustinjač Šimun Matasović, no već sljedeće godine spominje se Mlečić fra Filip Karara.“ Stošić zatim ukazuje i na zgodnu zanimljivost da se neimenovani pustinjač crkve sv. Ivana na brdu pojavljuje kao lik u poznatom spjevu *Vila Slovinka* pjesnika Jurja Barakovića s početka 17. stoljeća.²⁶³
- Špiljska crkva sv. Antuna (za pustinjake ove crkve vidi sljedeće poglavlje).

Šibenski pustinjaci, dakle, žive uglavnom u objektima uz manje izolirane crkve ili na drugim crkvenim zemljištima kao što su vrtovi i vinogradi.²⁶⁴ Neki od navedenih šibenskih primjera pokazuju da je za korištenje eremitorija koji je u crkvenom vlasništvu

²⁶⁰ HR-DAŠI, BŠ, Mihovil pok. Ivana (1414. – 1435.), kut. 3/II, sv. a, fol. 42v; Stošić 1941, 115.

²⁶¹ HR-DAŠI, BŠ, Gverini Tranquillo (1514. – 1553.), kut. 29/V, sv. b, fol. 215v. O ugovoru vidi dalje u tekstu.

²⁶² HR-DAŠI, BŠ, Frane i Donat Tranquillo (1514. – 1566.), kut. 30/V, sv. c, fol. 43v.

²⁶³ Stošić 1925, 6.

²⁶⁴ Zemljišta ustupljena od strane crkvenih tijela su pustinjaci, osim za smještaj, zasigurno koristili i za uzdržavanje. U Trogiru je zabilježeno da su pustinjacima na sličan način – ustupanjem zemlje za obradu – pomagale i svjetovne vlasti, tj. komuna i knez (Lonza 2021, 51-52).

Sl. 49. Šibenik i okolica na detalju karte nepoznatog autora, početak 16. stoljeća. 1) crkva sv. Nediljice i 2) crkva sv. Ivana s pripadajućim (pustinjačkim?) objektima; 3) špilja sv. Ante (Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, br. 1663)

trebalo imati dopuštenje upravitelja crkve (župnika, bratovštine, crkovinarstva).²⁶⁵ Pri tome su pustinjaci dobivali određene pogodnosti (osim samog smještaja, spominju se i milodari), ali i zaduženja (da crkvu i/ili eremitorij čuvaju i održavaju). U tom kontekstu zanimljive detalje sadrži ugovor između bratovštine sv. Ivana i Tome Kuke Jurjevića Pavlovića kojeg prihvaćaju za svog bratima, a uz to i za pustinjaka njihove crkve sv. Ivana na brdu iznad grada.²⁶⁶ Tomi je dopušteno nastaniti se u pustinjačkom stanu, a on obećava da će ga održavati. Određeno je i da će sakupljati milostinju i druge stvari, „kako je to već uobičajeno za pustinjake“. Pri tome će moći zadržati sav kruh koji dobije za milodar. Od svog dobivenog vina, ulja, žitarica, mahunarki i voća, Toma će bratovštini predati trećinu, a ostalo će ostaviti za sebe. Bratovštini će nakon njegove smrti pripasti sve druge stvari koje stekne tijekom boravka „u ovoj pustinji“ (*in ipso heremo*). Ovaj nam dokument pokazuje da je sklapanje ugovora između upravitelja crkve i pustinjaka, kojemu su time precizirana prava i obveze, postalo sastavni dio dobivanja suglasnosti za

²⁶⁵ Za dubrovačke rekluzorije smještene uz crkve nad kojima skrbe patronatske obitelji, dopuštenje za primanje novih rekluzu se traži od predstavnika patrona (Lonza 2021, 70-74). Slično se tvrdilo i za rekluzorij uz šibensku crkvu sv. Krševana u vrijeme navodnog patronata obitelji Dragojević (vidi bilješku 227). Je li takva praksa važila i za eremitorije vezane uz crkve s privatnim patronatom, nije nam poznato.

²⁶⁶ Vidi bilješku 261.

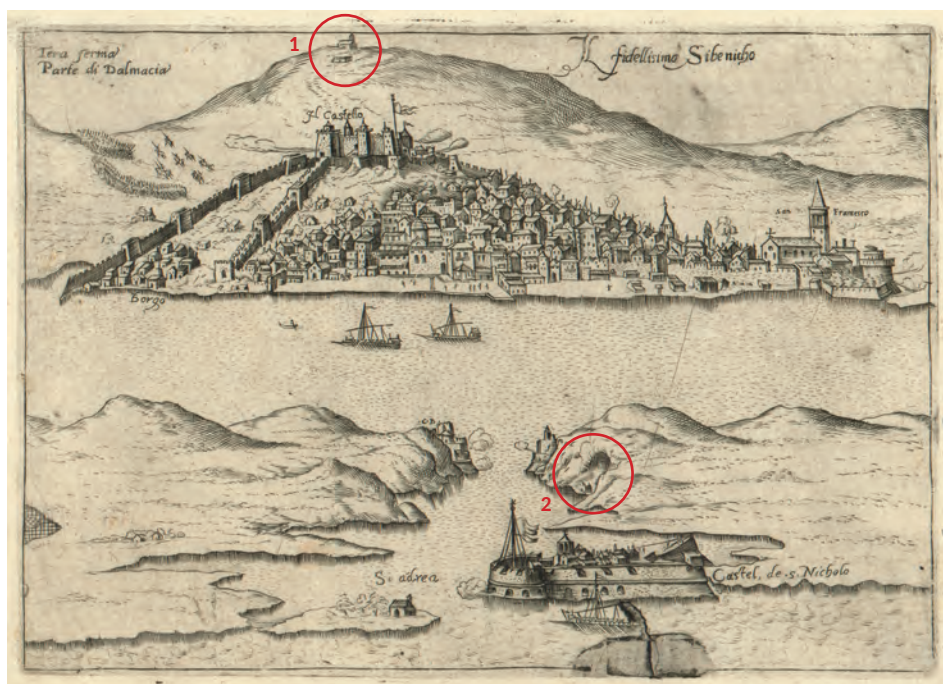

Sl. 50. Veduta Šibenika Giuseppea Rosaccija, 1598. 1) crkva sv. Nediljice s (pustinjačkim?) objektom; 2) špilja sv. Ante s lazaretom (Muzej grada Šibenika, Kartografska zbirka, MGS-3357)

nastanjivanje eremitorija. Odredbe ugovora pokazuju i da su u životu i djelovanju pustinjača postojali određeni običaji i obrasci ponašanja (*mores heremitarum*) koji su bili toliko ustaljeni da ih nije bilo potrebno dodatno objašnjavati.

O izgledu pustinjačkih stanova u okolici Šibenika izvori ne otkrivaju puno. Za eremitorij u Mandalini (*heremitorium*) može se pretpostaviti da je bio drveni objekt, budući da je u požaru 1461. godine bio uništen do te mjere da je trebalo graditi novi. Pustinjački stanovi se izrijeком spominju još i kod crkve sv. Ivana na brdu iznad Šibenika (*heremus*) i crkve sv. Nediljice u zapadnom predgrađu (*cassa, heremitorium*). Njih možda možemo prepoznati i na povijesnim prikazima Šibenika. Za kuću koju koriste pustinjaci kod crkve sv. Ivana, Stošić napominje: „Sredovječne je mape nikad ne zaboravljaju označiti.“²⁶⁷ I zaista, nešto niže od crkve, većina poznatih karata i veduta nastalih prije gradnje istoimene tvrđave, prikazuje jednostavnu građevinu (npr. sl. 49: 2; sl. 51: 1); najčešće je to jedina prikazana kuća na velikom praznom prostoru između grada i crkve. Nadalje, crkva sv. Nediljice redovito je ucrtana zapadno od gradskog bedema, a na više grafika je neposredno uz nju smješten manji jednostavni objekt. U tom je pogledu naročito indikativan najraniji poznati prikaz Šibenika nepoznatog autora s početka 16. stoljeća jer su crkva i manja građevina uz nju jasno izdvojeni od okolnog sklopa kuća i ograđeni u zasebnu cjelinu (sl. 49: 1). Sljedeća, Rosacciova veduta, nastala krajem tog stoljeća, također uz crkvu sv. Nediljice prikazuje jednu građevinu, no kako je riječ o samom rubu slike, ne možemo biti sigurni je li bila dio neke skupine objekata (sl. 50: 1).

²⁶⁷ Stošić 1925, 6.

Sl. 51. Veduta *Il fidellissimo Sibenicho*, 1568. 1) crkva sv. Ivana na brdu s (pustinjačkim?) objektom; 2) špilja sv. Ante s lazaretom (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa, GZGS 1907 zen 1)

Ništa od navedenog, međutim, danas na terenu nije očuvano. Među ovdašnjim crkvama koje su navedene kao lokacije eremitorija, samo Gospa od Griblje ima očuvanu dogradnju u obliku kamene potleuše, za koju se, s određenim oprezom, može pretpostaviti da je služila za smještaj pustinjaka (sl. 48).²⁶⁸

Pustinjaci se u potrazi za svojom *pustinjom* povlače i na otoke, što je dobro dokumentirano u srednjoj Dalmaciji.²⁶⁹ Primjerice, pustinjak Luka iz Šibenika je 1434.

²⁶⁸ Prostorija tlocrtnih dimenzija 6,5 x 3,4 m prislonjena je uz sjeveroistočni zid crkve (sama crkva u tlocrtu mjeri 10,5 x 5,3 m). Na ostale tri strane je omeđuju kameni zidovi koji su danas očuvani u visini 1,4-1,9 m. Prema Stošiću, radi se o ostacima pustinjačkog stana (vidi bilješku 259).

²⁶⁹ Kao otoci sa snažnom tradicijom svjetovnjačke pobožnosti, kako u izvorima, tako u legendama i u arhitektonskim ostacima na terenu, ističu se Čiovo i Brač (Lonza 2021, 50-52, 54-56). Većom koncentracijom pustinjačkih lokaliteta naročito se izdvaja južna strana Brača, gdje isprva skromne pustinjačke zajednice, koje su u 15. i 16. stoljeću naselile nekoliko špilja (Zmajevu, Dračevu i Ljubitovicu), svojim radom naposljetku prosperiraju u veće zajednice s pozamašnim samostanskim kompleksima (Dračeva luka, Dutić, Silvio, Stipančić i Pustinja Blaca) (Marinković 1993; Vrsalović 2003, 234-236).

godine za izolaciju odabrao otok Pašman.²⁷⁰ Na širem šibenskom području pustinjačke zajednice (točnije, zajednice crkvenih redova pustinjaka) zabilježene su na otocima Visovcu²⁷¹ i Prviću.²⁷²

Iz arhivskih izvora je dosad poznato i nekoliko šibenskih pustinjaka kojima se ne navodi lokacija eremitorija već ih izvori bilježe u kontekstu nekih privatnih i svakodnevnih situacija: npr. Marko Jurjević (1435.),²⁷³ Juraj (1437.),²⁷⁴ Ivan Korjačić (1471.).²⁷⁵ Općenito se može reći da o privatnim preokupacijama šibenskih pustinjaka iz izvora imamo tek ponešto šturih podataka: primjerice, za Korjačića je navedeno da je otac dječaku Benediktu, za Jurja da je vlasnik kuće u gradu, za Jurjevića da je vlasnik vinograda u Tribunju, a za Splićanina Trombetu (spomenut među pustinjacima špilje sv. Ante) možemo zaključiti da je bio ribar budući da u oporuci navodi svoj brod i parangale.²⁷⁶ Za nekoliko pustinjaka je navedeno da su redovnici. Naposljetku, za neke pustinjake je zabilježeno da su na područje Šibenika došli iz drugih mjesta (Split, Brač, Istra, Venecija).

²⁷⁰ HR-DAŠI, BŠ, Mihovil pok. Ivana (1414. – 1435.), kut. 3/III, sv. 3.III.b, fol. 12v; Pederin 1991, 830.

²⁷¹ Visovac na rijeci Krki danas je poznat po franjevačkom samostanu Majke od Milosti s crkvom Gospe Visovačke. No, prvi stanovnici Visovca bili su pustinjaci augustinci koji su na otočiću sagradili samostan s crkvom posvećenom pustinjaku sv. Pavlu. Nije poznato kad su pustinjaci doselili na Visovac, a napustili su ga zbog straha od osmanskih provala oko 1440. godine, nekoliko godina prije nego što su na isto mjesto doselili bosanski franjevci (Soldo 1997, 33-37; Trogrlić 2019, 21; Jurišić 2019, 39).

²⁷² Na Prviću su se franjevci trećoredci glagoljaši doselili 1461. godine i u Luci osnovali samostan s crkvom Gospe od Milosti. S obzirom da su se franjevci trećoredci u početku često nazivali pustinjacima, tako se i više arhivskih spomena pustinjaka u kontekstu Prvića tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća zapravo odnosi na pripadnike tamošnje samostanske zajednice (HR-DAŠI, BŠ, Karatus Vitale (1451. – 1470.), kut. 16/II, sv. a, fol. 201r; HR-DAŠI, BŠ, Gverini Tranquillo (1514. – 1553.), kut. 29/I, sv. 32c, fol. 323v; HR-DAŠI, BŠ, Gverini Tranquillo (1514. – 1553.), kut. 29/II, sv. b, fol. 80; Stošić 1941, 157, 158, 236). Nedavno je ukazano i na mogućnost postojanja eremitorija na otoku Kapriju, zbog toponima Remetić na sjeverozapadnom dijelu otoka (Lonza 2021, 45). U nedostatku arhivskih izvora, mišljenja smo da se u Remetiću, ipak, ne krije pustinjačko obitavalište, već bi mogla biti riječ o zemlji u posjedu spomenutih franjevaca s Prvića koji su na Kapriju nekada služili mise (Stošić 1941, 193) ili, pak, u posjedu zvonara crkve (remeta).

²⁷³ Marko Jurjević *heremita* prodaje i predaje Miliši Jurjeviću svoj vinograd u Tribunju (HR-DAŠI, BŠ, Mihovil pok. Ivana (1414. – 1435.), kut. 3/III, sv. 3.III.e, fol. 173r; Pederin 1991, 830).

²⁷⁴ Oporučiteljica Tiša Skitarić, u opisu lokacije svoje kuće u Šibeniku, između ostalog navodi da se nalazi pokraj kuće *Georgii heremitte* (HR-DAŠI, BŠ, Pietrobono Pagano (1436. – 1437.), kut. 3/III, fol. 20v; Pederin 1991, 830; Birin 2009, 160).

²⁷⁵ U ugovoru sklopljenom između *heremite* Ivana Korjačića i *ser* Lancelota navedeno je da će potonji uzeti Korjačićevog sina Benedikta na rad i nauk u svoju ljekarnu (HR-DAŠI, BŠ, Grgur pok. Lovrinca de Dominicis (1470. – 1494.), kut. 21/Ia, fol. 47; Ladić 2011, 89-90).

²⁷⁶ Vidi bilješku 54.

PUSTINJACI ŠPILJSKE CRKVE SV. ANTUNA

Pustinjaci su za svoja mjesta osame odabirali i prirodne zaklone kao što su špilje. Na mnogim područjima špilje su najbolje zastupljeni tip eremitorija iz jednostavnog razloga jer se radi o poznatim trajnim prirodnim objektima koje je stoga danas lako povezati s toponimom zabilježenim u izvorima ili legendama. To se naročito odnosi na špilje koje su zbog adaptacije u pustinjački stan doživjele arhitektonske intervencije i preobrazbu prostora.²⁷⁷

Pustinjaci u kontekstu nekog špiljskog lokaliteta su na šibenskom području zabilježeni jedino uz špilju sv. Ante. I u ovom slučaju prepoznaje se gore navedeni standard koji je na šibenskom području zabilježen većim brojem primjera – pustinjaci biraju crkveni prostor lociran u okolici grada. Špiljska crkva sv. Antuna im je svakako morala biti privlačna i zbog svog sveca titulara kojeg odlikuje snažan pustinjački predznak. Nije manje važno i da špilja sv. Ante sadrži dodatne prirodne pogodnosti koje, ukoliko ih se nauči koristiti, mogu bitno olakšati osnovne svakodnevne potrebe njezinih korisnika – primjerice, mogućnost sakupljanja vode cijednice te blizina mora kao resursa hrane.

U kontekstu špiljske crkve sv. Antuna su u arhivskim dokumentima zabilježeni sljedeći pustinjaci:

- 1434. godine Matej Gojčinić iz Petrovog polja je „*heremita habitator ad locum sancti Antonii*“;²⁷⁸
- 1453. godine Cvitan Bogdanić, redovnik samostana sv. Nikole, je „*heremita s. Antonii portus Sibenici*“;²⁷⁹
- 1552. godine Splićanin Jeronim Trombeta je „*heremita in speluncha ecclesie diui Antonii parvi (?) vltra turres huius portus Sibenici*“;²⁸⁰
- 1615. godine zadarski plemić Jeronim Detrico je „*eremita di san Antonio fra le grotte*“;²⁸¹
- 1638. godine fra Pavao je „*heremita s. Antonii*“;²⁸²

²⁷⁷ Među špiljama koje su povijesnim izvorima potvrđene kao eremitoriji, kao arhitektonski najviše dorađeni primjerci u Dalmaciji se izdvajaju Cirijakova špilja na Marjanu u Splitu (Kečkemet 1959; Fisković 1970, 183-185; Belamarić, Sardelić 2010, 26-27; Belamarić 2021) i Zmajeva (Dragonjina) špilja kod Murvice na Braču (Cambi et al. 2003; Uroda 2013, 115). Obje imaju pročelni kameni zid i podjelu na više prostorija: Cirijakova špilja podijeljena je na etaže (danas na dvije, a ranije, sudeći po rasporedu prozora, na tri etaže); Zmajeva špilja uz nekoliko većih prostorija sadrži i dvije manje cisterne i kapelicu, a najpoznatija je po zagonetnom reljefnom ukrasu koji prekriva špiljske stijene.

²⁷⁸ Vidi bilješku 47.

²⁷⁹ Vidi bilješku 48.

²⁸⁰ Vidi bilješku 54.

²⁸¹ Vidi bilješku 58.

²⁸² Vidi bilješku 62.

- 1642. godine pop Petar je „*romito di s. Antonio*“;²⁸³
- 1682. godine Ivan Ivančić iz Istre je „*eremita*“ pri „*ecclesiam s. Antonii Abbatis (... in Canal*“;²⁸⁴
- 1710. godine neimenovani pustinjač je „*romito di s. Antonio delle Torrette*“.²⁸⁵

Uz špilju sv. Ante su, dakle, zabilježeni pustinjaci iz redova svetovnjaka i redovnika, i to najkasnije od prve polovice 15. stoljeća. Za barem jednog pustinjača znamo da je u špilji i sahranjen (Jeronim Detrico, umro 1615.). Posljednji zabilježeni pustinjač kojeg pouzdano smještamo uz ovu lokaciju je, dakle, spomenut 1710. godine. Intrigantno je napomenuti da se prestanak spominjanja pustinjača u izvorima okvirno poklapa s uređenjem špilje, tj. s gradnjom novog oltara (prije 1726. godine) i periodom kada je brigu o crkvi čvrsto preuzela patronatska obitelj Soppe Papalić. Svakako, u svom opisu špilje iz 1818. godine, car Franjo I. za pustinjake koristi prošlo vrijeme,²⁸⁶ dok ih Kukuljević Sakcinski 1873. godine ne spominje uopće.²⁸⁷ Možemo zaključiti da je vjerojatno prije početka 19. stoljeća ova lokacija prestala biti korištena kao eremitorij.

Pitanje na koje trenutno ne možemo sa sigurnošću odgovoriti je: što je točno podrazumijevao eremitorij na lokaciji Sv. Antuna u kanalu, odnosno jesu li pustinjaci živjeli u špilji ili u nekom zasebnom objektu izvan špilje. Oba se rješenja mogu u određenoj mjeri potkrijepiti argumentima.

U prilog soluciji da su pustinjaci za život koristili unutrašnjost špilje ide, za početak, jedini arhivski izvor koji, osim pustinjača (*romito*), u kontekstu crkve sv. Antuna navodi i izvedenicu za njegovo obitavalište (*romitorio*). Iznosom koji daje „pustinjač Sv. Antuna kod kula“ 1710. godine, plaća se „održavanje misa u spomenutom eremitoriju“ („*romito di S. Antonio delle Torrette (...)* messe celebrate nel romitorio sudetto“); godinu kasnije vjerojatno isti *romito* plaća ostatak iznosa za „messe celebrate a S. Antonio“.²⁸⁸ Špiljska crkva i eremitorij ovdje su, dakle, poistovjećeni. Ipak, u pogledu točnosti tih podataka treba zadržati oprez, budući da se radi o kratkim, šturim zapisima kojima je glavna svrha računovodstvena evidencija. U kontekstu možebitnog boravka pustinjača unutar špilje znakovito je i odvajanje dijela unutrašnjosti pregradnim zidom od opeka. Pregradni zid danas nije očuvan, vjerojatno ga je uklonila vojska, no o njemu su prije toga opisom i skicom svjedočili Stošić i Jelić (sl. 27).²⁸⁹ Izdvajanje ove male prostorije u kojoj je smještena kamenica s vodom svakako privlači na zaključak da bi se moglo raditi

²⁸³ Vidi bilješku 63.

²⁸⁴ Vidi bilješku 71.

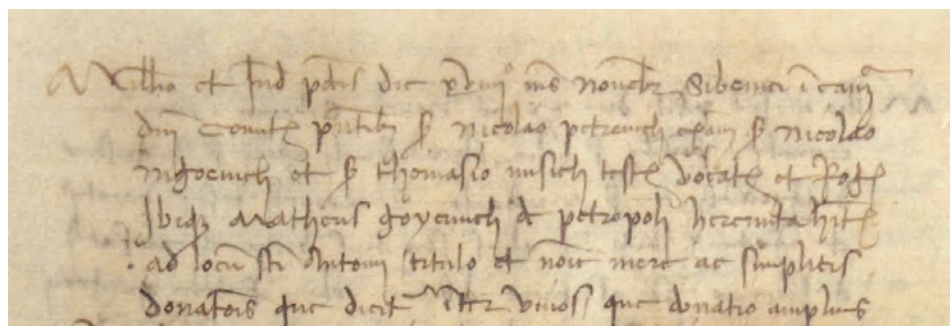
²⁸⁵ Vidi bilješku 72.

²⁸⁶ Vidi bilješku 80.

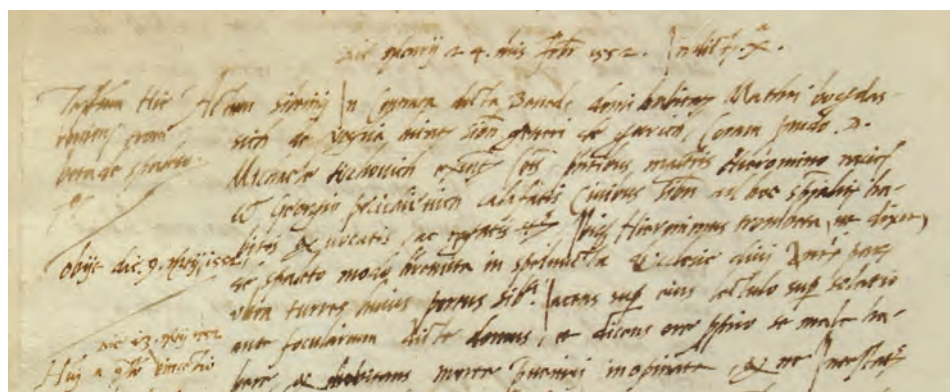
²⁸⁷ Vidi bilješku 81.

²⁸⁸ Vidi bilješku 72.

²⁸⁹ Vidi poglavlje *Nekadašnji izgled*.

Sl. 52. Detalj isprave Mateja Gojčinića od 19. studenog 1434. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Bartolomeus Arnulfus (1434. – 1435.), kut. 8, sv. 7.I.b, fol. 18r)

Sl. 53. Detalj oporuke Jeronima Trombete od 24. veljače 1552. (Državni arhiv u Šibeniku, fond HR-DAŠI-263: Bilježnici Šibenika (1414. – 1797.) [1804.], Kornelij Bonini (1533. – 1569.), kut. 36/VI, sv. a, 99v)

o formiranju pustinjačke izbe. Ipak, bočna vrata koja su u nju vodila otvorena su u pročelnom zidu tek u 19. stoljeću – svakako nakon 1818. godine (kada car Franjo I. opisuje pročelni zid s jednim vratima i jednim prozorom), a možda i tek nakon 1847. (ukoliko vjerujemo Högelmlüllerovom prikazu na sl. 19). Koju je namjenu imala dodatna prostorija s ulazom izvana, nije poznato; može se jedino zaključiti da je ulaz otvoren dosta kasno u kronologiji korištenja špilje, odnosno poprilično nakon posljednjih zabilježenih pustinjaka. Bočnu prostoriju s kamenicom može se eventualno povezati s pustinjacima jedino ukoliko je bila formirana mnogo ranije nego što je dobila zasebni ulaz. U tom slučaju bi se u nju ulazilo iz unutrašnjosti crkve, na sličan način kako su bili riješeni ulazi u neke rekluzorije.²⁹⁰ No, zbog nedostatka dokaza, izloženu soluciju treba uzeti tek kao labavu pretpostavku.

²⁹⁰ Usp. Lonza 2021, 207-211.

S druge strane, u prilog postojanju eremitorija izvan špilje sv. Ante intrigantan podatak donosi oporuka Ivana Tobolovića iz 1457. godine, u kojoj je predviđen legat od pet libara za gradnju nekakvih domova/kuća/stanova za pustinjake („*in fabrica domorum heremitarum sancti Antonii de Portu Sibenici*“).²⁹¹ Korištenje množine riječi *domus* može se protumačiti na dva načina: planirana gradnja podrazumijevala je više zasebnih građevina za pustinjake ili, pak, jedinstvenu građevinu podijeljenu u više jedinica – ćelija.²⁹² Na terenu ništa što bi tome odgovaralo danas nije vidljivo pa ne možemo biti sigurni je li projekt gradnje koji Tobolović donira uopće realiziran. U tom smislu zanimljiv je Stošićev navod o pronalasku zidanih struktura na terasi ispred špilje („Pred pećinom se našlo nekoliko grobova i onuda postoje zidići i sa starim opekama“).²⁹³ Za kraj, kao dodatan argument soluciji da eremitorij treba tražiti izvan špilje, podsjećamo da i pustinjaci i rekluze gotovo u pravilu kao nastambu koriste objekt uz crkvu, a ne sami sakralni prostor.

²⁹¹ Vidi bilješku 49. Intrigantno je, posebice u kontekstu lječilišnog aspekta često vezanog uz titular sv. Antuna, da Tobolović piše svoju oporuku i ostavlja sredstva za gradnju pustinjačkih kuća „u strahu od iznenadne smrti“ od kuge (*pestilentiam esse mortis eventus*). Dokument je ipak napravljen dva desetljeća prije gradnje lazareta (Ladić 2021a, 55).

²⁹² Nella Lonza slično tumači primjere dubrovačkih rekluzorija za koje se u izvorima koristi termin u množini, pogotovo kad se uzme u obzir da je za dosta rekluzorija (pa i nekih eremitorija) zabilježeno da ih istovremeno koristi više osoba (Lonza 2021, 205-206).

²⁹³ Stošić 1941, 19.

VOJSKA U ŠPILJI

Nedugo nakon početka 20. stoljeća crkva više nije u funkciji i prepuštena je propadanju. U siječnju 1927. godine Stošić u novinskom članku navodi da se u špilji posljednjih 20 godina više ne održava nekadašnji običaj služenja mise na svečev dan, a o stanju crkve piše: „Danas je kapela sv. Ante u desolantnom stanju. Sve je porušeno. Pristan uz more nikakav, do kapele dođeš uz pogibelj života, putić više ne postoji. Kamenje porazbacano. Zelenilo uništeno. Kapela bez vratnica i prozora. Pločnik raznesen, pobočni oltarić u živcu bez slike, glavni oltar bez kipa i slike i ponešto razbijen.“²⁹⁴ Na kraju članka zaključuje da je crkva „barbarski zapuštena“ te apelira na obnovu crkve.

Do obnove nije došlo. Špilja je nedugo nakon toga poprimila sasvim drugačiju namjenu koja će dovesti do daljnjeg propadanja i devastacije dijelova crkve sv. Antuna. Naime, strateško značenje Kanala sv. Ante, kao i Šibenika općenito, ponovo postaje aktualno tijekom Prvoga svjetskog rata kad su u njemu postavljene topovske i druge vojne bitnice.²⁹⁵ Tijekom i neposredno nakon rata događaju se oštećenja interijera crkve sv. Antuna jer špilju koriste austrijski i talijanski vojnici.²⁹⁶ Stošić bilježi i da je za vrijeme prve talijanske uprave (1918. – 1921.) skulptura sv. Nikole prenesena iz špilje u Tvrđavu sv. Nikole.²⁹⁷

Novo utvrđivanje morskog pristupa Šibeniku poduzima vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kojoj je fokus bio na izgradnji obalnih topovskih i mitraljeskih položaja (baterija) na šibenskim otocima i u Kanalu sv. Ante. Nakon što su razne vojske u prethodna dva desetljeća špilju sv. Ante koristile sporadično, vojska Kraljevine SHS sada potpuno prisvaja špilju i njezin okoliš te ona prestaje biti dostupna vjernicima. Prema podacima iz vojnog arhiva Kraljevine Jugoslavije, obalna baterija kod špilje sv. Ante je postavljena tijekom 1927. i 1928. godine (položaj je u vojnim dokumentima nazvan *Eremitaž*).²⁹⁸ Uslijedile su građevinske intervencije u prostor špilje radi njezine adap-

²⁹⁴ Stošić 1927, 3.

²⁹⁵ Zaninović 2015, 9.

²⁹⁶ „Bila je moja namjera, da se ta kapela popravi, jer je najviše nastradao uređaj i ostalo, kad su u njoj boravili austrijski te talijanski vojnici.“ (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske – Konzervatorski odjel u Splitu (dalje: MKM-KOS), Dopis don Krste Stošića Konzervatorskom uredu Split, ur. br. 57/19. 4. 1929.).

²⁹⁷ Stošić 1941, 18-19; Stošić 1927, 3.

²⁹⁸ Na temelju dokumenata iz arhiva nekadašnjeg Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (danas uklopljenog u Institut za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane), Kažimir Pribilović donosi podatke o utvrđivanju obalnog područja Šibenika koje je provela vojska Kraljevine SHS: „Radovi na utvrđivanju Šibenika započeli su, ako se može tako reći, sistematski od 1927. godine, kada je po naredjenju Ministarstva vojske i mornarice skinuto nekoliko topova sa utvrđenja u Boki Kotorskoj i prebačeno u Šibenik. Pored toga, iste su godine započeli radovi na uređenju položaja za obalnu bateriju u samom kanalu sv. Ante (položaji Eremitaž i Sv. Križ),

Sibenik 21. kolov. 1929.

Konservatorskom Uredu

Split.

Kolazici jučer kroz Monas w. Ante vidio sam
da su vojnici porušili na pećini - kapele stare pro-
zore i vrata i to sad grade u betonu. Čini se staroj
kapele, gdje su dva altara, starinska namenska, a vešt-
da i grobovi, rade potpuno modernu sobu se žbu-
kom, a to me bez ikakva upita ili dozvole arhivne
vešti, kojoj kapele pripada.

Izgleda podzati korake službeno, jer ja kao pri-
vatna osoba ne mogu ništa nego kao stana javiti.
Kao i biranuprstan Ordinarijatu.

Moguće mogu dati više razjašnjenja, ali li ko
od tamo doći da pregleda pećinu, kojim se se shao
propasti?

D. Krsto Stošić
poručnik

Konservatorski Ured
u SPLITU

Pril. 23/18 1929

Br. 130

Priloga _____

Sl. 54. Dopis don Krste Stošića Konservatorskom uredu za Dalmaciju u Splitu o vojnoj
uzurpaciji i devastaciji špilje sv. Ante, 21. kolovoza 1929. (Ministarstvo kulture i medija
Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Splitu, ur. br. 130/23. 8. 1929.)

tacije u skladište oružja i stražarnicu. Detaljnije o tome doznajemo iz korespondencije između don Krste Stošića, Biskupskog ordinarijata u Šibeniku i tadašnjeg Konservatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu tijekom 1929. godine.²⁹⁹ U prvom dopisu o vojnim radovima u špilji koji 16. travnja 1929. šalje konzervatorima, Stošić izvještava da „bez ikakve dozvole – pred više mjeseci počeli su vojnici u njoj raditi s namjerom, da u toj pećini načine posve modernu sobu za stražarnicu. Kad sam to doznao, posredovao sam i rad je bio obustavljen.“³⁰⁰ Stošićevi apeli nisu urodili plodom – u sljedećem dopisu konzervatorima, 21. kolovoza iste godine (sl. 54), navodi: „Prolazeći jučer kroz kanao sv. Ante vidio sam da su vojnici porušili na pećini-kapeli stare prozore i vrata i to sad grade u betonu. Oni u staroj kapeli, gdje su dva oltara, starinska kamenica, a valjda i grobovi, rade potpuno modernu sobu sa žbukom, a to sve bez ikakva upita ili dozvole crkvene vlasti, kojoj kapela pripada.“³⁰¹ Uslijedili su dopisi splitskog konzervatora Ljube Karamana i šibenskog biskupa fra Jerolima Milete upućeni Vojnoj komandi u Šibeniku s apelima da se radovi u špilji obustave i da se lokalitet vrati crkvi.³⁰² Sudeći po onome što

a završeni su 1928. Nakon toga su počeli radovi na uređenju položaja za obalne baterije oko Šibenika (Ražina, Luša, Prigrada), na otocima Logorun, Prvič, Murter (kota Raduč) i Zlarin (rt Rat). Zbog nedostataka financijskih sredstava radovi su izvođeni postupno, pa su kasnije prošireni i na druge položaje na otocima i obali u području Šibenika.“ (Pribilović 1980, 342).

²⁹⁹ Stošić je od 1925. godine voditelj novoosnovanog šibenskog Gradskog muzeja kralja Tomislava, ali i povjerenik Konservatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu, zadužen za Šibenik i okolice (Bačić 1995, 12 (bilj. 5), 85). O Stošićevoj konzervatorskoj aktivnosti i suradnji sa splitskim konzervatorom Ljubom Karamanom vidi u: Lambaša, Prijatelj Pavičić (u tisku). Korespondencija vezana uz pokušaje zaštite špilje sv. Ante datirana je u travanj i rujan 1929. godine. Veći dio korespondencije nalazi se u Konzervatorskom odjelu u Splitu (ukupno sedam dopisa: ur. br. 57/1929. i 130/1929.), dok je u Muzeju grada Šibenika pohranjen jedan dopis u Stošićevoj rukopisnoj ostavštini. Stošić u nekoliko dopisa dojavljuje o vojnoj devastaciji špilje i apelira da se to treba zaustaviti i lokalitet zaštititi. Dopise Biskupskog ordinarijata potpisuje šibenski biskup fra Jerolim Mileta, a dopise Konservatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu potpisuju najprije don Frane Bulić i Ljubo Karaman, a kasnije samo Karaman.

³⁰⁰ MKM-KOS, Dopis don Krste Stošića Konservatorskom uredu Split, ur. br. 57/19. 4. 1929.

³⁰¹ MKM-KOS, Dopis don Krste Stošića Konservatorskom uredu Split, ur. br. 130/23. 8. 1929.

³⁰² Karaman navodi da Konservatorski ured za Dalmaciju „sa svoje strane moli najtoplije, da ta Vojna Komanda obustavi radje u spomenutoj kapeli i u sporazumu sa crkvenom vlasti opet je povrati bogoslužju.“ (MKM-KOS, Dopis Ljube Karamana Vojnoj komandi Šibenik, ur. br. 130/4. 9. 1929.). Biskup Mileta šalje Vojnoj komandi podugačak dopis u kojem, između ostalog, stoji: „Još prošle godine velč. Don Krsto Stošić, konzervatorski povjerenik, upozorio je p. n. generala Maleševića, koji je rukovodio radnje u konalu, da je crkva sv. Ante vlasništvo crkveno te da se ne smije ticati bez dozvole ovog Ordinarijata. General je Malešević onda bio zaustavio radnje u spomenutoj kapeli. Nego sada ruši se ona kapela a da zato nije bila interpelirana crkvena vlast. Dapače, potpisani čuje – nezna u koliko je istina – da su se natrag dana otvarali i neki grobovi u crkvi te vadili kosti, a da zato nije bila upozorena crkvena

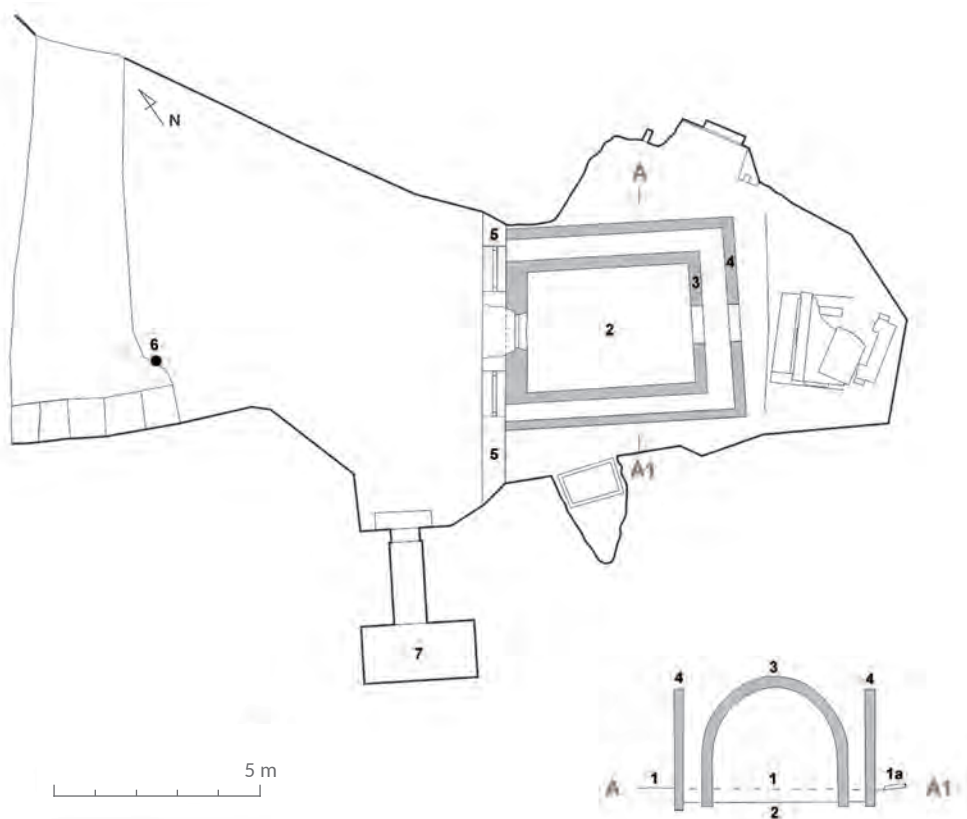
Sl. 55. Pročelni zid crkve s bunkerom (snimak: M. Škugor, 2009.)

je očuvano u dostupnim nam arhivima, čini se da Vojna komanda na dopise nije odgovorila. Nastojanja da se špilja zaštititi od vojnog prisvojenja nisu uspjela te Stošić kasnije o promjeni njezinog statusa iz sakralnog u vojni kratko navodi: „Danas pećina nije više ribarska crkvice i nalazi se u posjedu vojne vlasti od g. 1930.“³⁰³

Adaptacija špilje za potrebe vojske rezultirala je povelikom devastacijom pročelja i njezine unutrašnjosti. Sudeći po navedenom opisu događanja, intervenciju u pročelnom zidu treba datirati u 1929. godinu, a vjerojatno iste godine (ili tijekom 1930.

vlast. Treba znati, da je crkva sv. Ante u konalu historične važnosti. Ona opstoji još od 15. vijeka te su se u njoj pokopavali ugledni šibenski gragjani. U njoj se – do natrag nekoliko godina – obavljala i služba Božja te opstoji i jedan zavještaj, koju je uvijek vršilo u ovoj kapeli crkvinarstvo stolne crkve u Šibeniku. Crkvinarstvo je i imalo ključ ove kapele dok nepoznati, natrag nekoliko godina, ne prodeše u istu srušivši vrata. (...) Obzirom, da je kapela sv. Ante u šibenskom konalu bila uvijek u crkvenoj vlasti te da je istom upravljalo crkvinarstvo stolne bazilike u Šibeniku te obzirom, da je ona crkveni objekt potpisani zanima P. N. Vlast, da izvoli obustaviti radnje, koje, bez ovlaštenja crkvene vlasti, sada obavlja u njoj, da kapela sv. Ante u šibenskom konalu, interesantna crkvice radi lijepih tradicija te mila šibenskom gragjanstvu ostane samo crkvice, kako je bila za mnoga stoljeća, i bude, kako je bila dosada, pod vlašću crkvenom.“ (MKM-KOS, Dopis fra Jerolima Milete Vojnoj komandi Šibenik, ur. br. 130/3. 9. 1929.).

³⁰³ Stošić 1941, 19.

Sl. 56. Gore: tlocrt špilje sv. Ante i terase ispred špilje; dolje: poprečni presjek bunkera. 1) razina poda crkve; 1a) očuvani segment popločenja; 2) betonski pod bunkera; 3) i 4) zidovi bunkera; 5) pročelni zid crkve; 6) urezani natpis 1936 na betonskom ojačanju ogradnog zida terase; 7) prostorija izdubljena u stijeni (crtež: E. Podrug, M. Rak; podloga: Geodetska mjerenja d.o.o.).

godine, u koju Stošić datira pripojenje špilje vojnoj upravi) treba vidjeti i gradnju betonskog objekta – bunkera unutar špilje. Preobrazba pročelja podrazumijevala je probijanje najvećeg dijela donje polovice kamenog zida te oblikovanje novih otvora za jedna vrata i dva prozora u betonu i opeci (sl. 22; sl. 55). Iznad toga postavljena je horizontalna željezna traverza. Betonski bunker je frontalnom stranom naslonjen na unutrašnje lice pročelnog zida (sl. 23; sl. 55; sl. 56; sl. 59). U tlocrtu je imao pravokutni oblik dimenzija 4,5 x 3,5 m, dok mu je gornji dio bio izrađen u obliku svoda polukružnog presjeka maksimalne visine 2,85 m (sl. 56: 3). Bunker je imao dva nasuprotno postavljena otvora za vrata – na pročelju i prema glavnom oltaru (sl. 58). Bunker je s tri strane bio okružen strukturom od betonskih zidova visokih oko 2,7 m, čiji su vrhovi bili ravno odrezani, odnosno završavali su bez stropa (sl. 56: 4; sl. 57). Struktura je bila postavljena paralelno sa zidovima bunkera, s odmakom širine 40-50 cm, a imala je jedan otvor za prolaz prema glavnom oltaru. Bunker i navedena paralelna struktura bili su 40-50 cm ukopani u nekadašnji pod crkve (sl. 56: 2), zbog čega je došlo do uklanjanja najvećeg dijela kamenog

Sl. 57. Vrh bunkera (snimak: M. Škugor, 2009.)

Sl. 58. Rušenje bunkera (snimak: M. Škugor, 2010.)

Sl. 59. Ostaci bunkera (snimak: E. Podrug, 2013.)

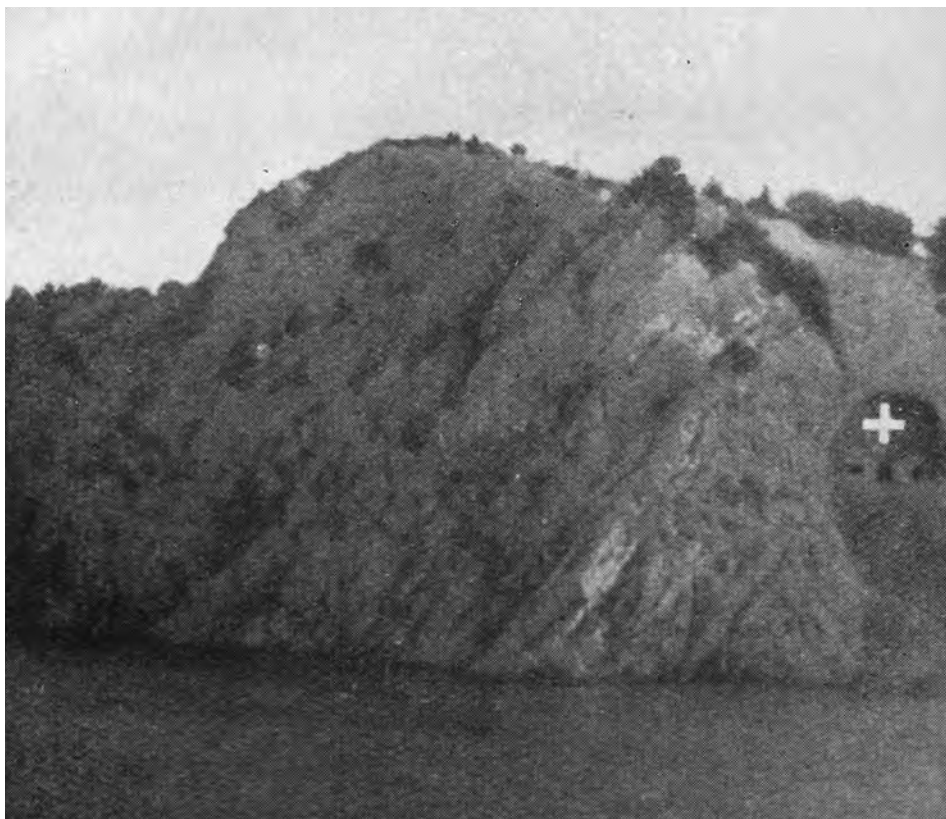
popločenja poda crkve i grobova (sl. 56: 1, 1a). Bunker je zauzimao veći dio špilje sve do 2010. godine kada je srušen.³⁰⁴

U vojne adaptacije špilje vjerojatno pripada i otvor u gornjem lijevom dijelu pročelja (sl. 22; sl. 63) kojeg nema na Uhliřovoj fotografiji nastaloj dvadesetak godina ranije (sl. 11). Možemo pretpostaviti da je taj novi otvor na visini bio potreban kao dodatni izvor danjeg svjetla nakon što je betonska gromada bunkera zamračila unutrašnjost špilje.

Špilja je kao dio vojne infrastrukture zabilježena među obavještajnim podacima o ratnoj mornarici Kraljevine Jugoslavije koje je objavio *Stato maggiore della Regia marina* (Glavni stožer mornarice) Kraljevine Italije.³⁰⁵ U kratkim opisima vojnih punktova u Kanalu sv. Ante, za „nekadašnju kapelicu“ sv. Antuna navodi se da je skladište oružja, da

³⁰⁴ Volontersku akciju uklanjanja bunkera organizirala je 2010. godine udruga građana Šibenski građanski forum, u suradnji s Turističkom zajednicom grada Šibenika i Konzervatorskim odjelom u Šibeniku te uz pomoć Zaklade „Kajo Dadić“ iz Splita. Tada je srušen najveći dio bunkera, osim njegovog frontalnog dijela i betonskog poda (na informacijama i fotografijama zahvaljujemo Vladimiru Kužini i Miroslavu Škugoru). Potom je 2016. godine, u organizaciji Javne ustanove Priroda Šibensko-kninske županije, uklonjen betonski pod. Zbog statičkih razloga je od bunkera *in situ* zasad ostavljen još samo njegov frontalni dio u punoj visini.

³⁰⁵ *Stato maggiore della Regia marina* (skraćeno *Maristat*) je od 1928. do 1943. godine tiskao veći broj monografija s obavještajnim podacima o stanju ratnih mornarica

Sl. 60. Pogled na špilju označenu bijelim križićem (Maristat 1934, 95)

su ispred nje postavljena dva mitraljeza, da je uz obalu podno špilje pristanište te da je uz njega, među stijenama, postavljeno nekoliko mitraljeza protuzračne obrane. Najbliži topovski položaj nalazio se na rtu Sv. Ante (*Punta Ante / Punta San Antonio*), oko 250 m zapadno od špilje, gdje su postavljena četiri topa kalibra 37 mm (podatak za 1934. godinu), odnosno 47 mm (podatak za 1941. godinu).³⁰⁶ Uz ove opise dodane su i foto-

te obrane obalnih i otočnih područja neprijateljskih država. Podaci za Kraljevinu Jugoslaviju zabilježeni su u dvjema monografijama – 1934. i 1941. godine. Zbog stroge tajnosti podataka, tiskane su u ograničenoj nakladi da bi poslužile isključivo za vojne potrebe Kraljevine Italije. Primjerak prve monografije o ratnoj mornarici Kraljevine Jugoslavije (Maristat 1934) koji smo koristili nalazi se u privatnoj zbirci gospodina Andela Miklića kojemu dugujemo veliku zahvalnost na suradnji i pomoći. Na uvidu u primjerak druge monografije (Maristat 1941) zahvalni smo djelatnicima arhiva *Ufficio storico della marina militare* u Rimu.

³⁰⁶ „S. Antonio (ex Cappelletta). – Nella caverna sottostante vi sono piazzate due mitragliere; banchina di approdo. Verosimilmente sbocco di una galleria che passando per la quota 68 giunge al Monte Kriz. (...) Punta Ante. – Quattro cannoni da 37 millimetri. Sembra sia collegata mediante una galleria con Monte Kriz e Valle S. Pietro.“ (Maristat

Sl. 61. Urezani natpis 1936 na završetku ogradnog zida terase ispred špilje (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

Sl. 62. Unutrašnjost prostorije izdubljene u stijeni (snimak: S. Štrkalj, 2022.)

grafije raznih pogleda na Kanal sv. Ante s mora i iz zraka, između ostalog i na pročelje špilje (sl. 60).³⁰⁷

Između dva svjetska rata ojačava se i ogradni kameni zid zemljane terase ispred špilje: na njegovo lice okrenuto prema špilji i na njegovu gornju plohu dodan je debeo sloj betona. Gornja betonska površina ima blagu kosinu prema kanalu. Na južnom kraju zida u betonu je ugreban grafit 1936 (sl. 56: 6; sl. 61). Ista godina može se razaznati i nekoliko metara dalje, na jednoj od priklesanih stijena hodne površine terase, uz ćiriličnim slovima ugrebano prezime Govedarica.

Vojnim građevinskim intervencijama pripada i mala prostorija izdubljena u matičnoj stijeni neposredno zapadno uz špilju. Prostorija ima tlocrt oblika slova T, a zidovi i strop su joj obloženi betonom i žbukom (sl. 21: 9; sl. 22: desno; sl. 56: 7; sl. 62). Ovo sklonište izgrađeno je s očitim ciljem zaštite od zračnog, a ne pomorskog napada, prostorni raspored sličan je bunkerima, a grafiti na zidovima su iz 1943. i 1944. godine, tako da možemo pretpostaviti da je nastalo tijekom Drugoga svjetskog rata.

Posljednji i najveći vojni građevinski zahvat u okolišu špilje događa se u Drugom svjetskom ratu: od kraja 1943. godine njemačka vojska gradi tunel na razini mora, zbog zaštite svojih torpednih brodova od savezničkog bombardiranja iz zraka. Tunel lučnog tlocrta, s otvorima na oba kraja, dovršila je poslije rata Jugoslavenska narodna armija, a lokalno je poznat pod nazivom Hitlerove oči.³⁰⁸

1934, 95). „Punta San Antonio. – Una batteria su 4 pezzi da 47 mm. Sembra sia collegata mediante una galleria con monte Croce (Kriz) e Valle San Pietro. San Antonio (ex Capelletta): Nella caverna sottostante la cappelletta vi sono piazzate due mitragliere. Sulla costa in corrispondenza di questa caverna vi è una banchina d'approdo. Sulla stessa punta esisterebbero appostate fra la roccia alcune mitragliatrici a.a. (...) Depositi munizioni: a) – Punta S. Antonio (nel canale) – Nei pressi della batteria, scavato nella roccia e chiuso da una porta metallica sul mare.“ (Maristat 1941, 17, 24). Navedeni opisi sadrže i neke nerealne podatke, primjerice da je špilja sv. Ante otvor tunela kojim je taj položaj povezan s brdom Križ i uvalom sv. Petra kod Mandaline (takav tunel bi bio dug između 2 i 3 km – op. a.).

³⁰⁷ Premda je fotografija na sl. 60 objavljena 1934. godine, nastala je više godina prije toga. Raspored i oblik prozora (lijevo) i dvaju vrata (u sredini i desno) odgovaraju izgledu pročelja špilje sv. Ante prije vojne devastacije koja se dogodila 1929. godine; usp. sa sl. 11.

³⁰⁸ Gulin 2011, 437.

Sl. 63. Unutrašnje lice gornjeg dijela pročelja s recentnim prozorom;
dolje se vidi vrh bunkera (snimak: J. Gracin, 2010.)

2. ISTRAŽIVANJE GROBOVA ŠPILJE SV. ANTE

Emil Podrug

Željka Bedić

Vlasta Vyroubal

Mario Šlaus

Sarah McClure

Željko Krnčević

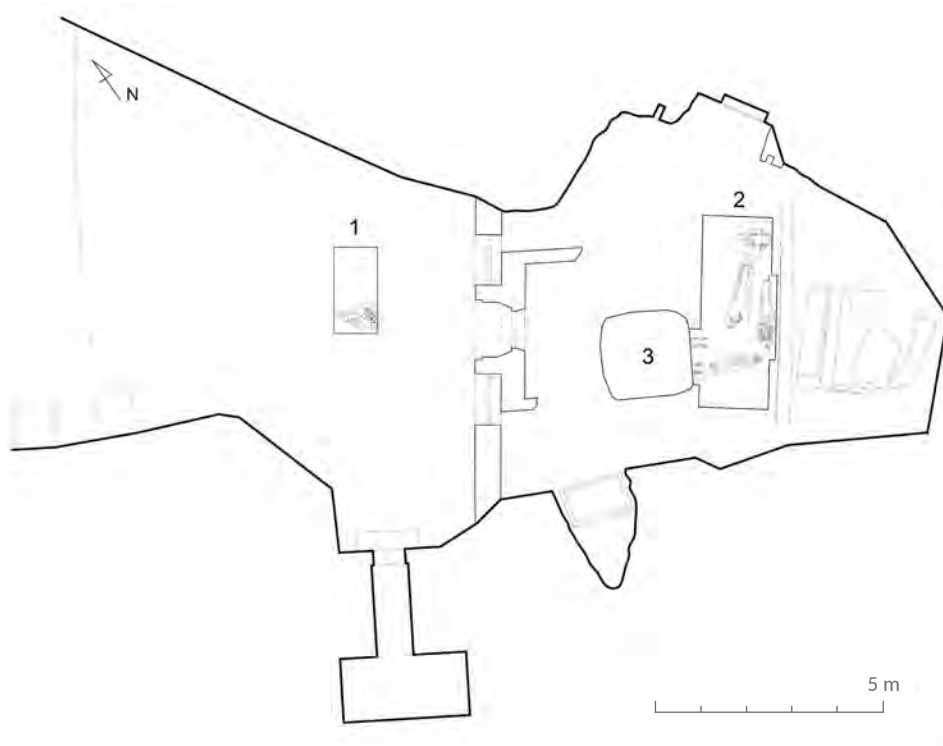
2. ISTRAŽIVANJE GROBOVA ŠPILJE SV. ANTE

ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA

U okviru pripremnih radnji za predstojeću obnovu crkve u špilji sv. Ante, djelatnici Muzeja grada Šibenika su 2013. i 2017. godine proveli arheološka iskopavanja u dvije sonde – jednoj na zemljanoj terasi ispred špilje, drugoj unutar špilje (sl. 64).³⁰⁹

U rujnu 2013. godine je na terasi ispred špilje otvorena sonda 1, dimenzija 1 x 2 m, orijentacije sjeveroistok – jugozapad (sl. 66). Matična stijena u sondi 1 se nalazila na dvjema relativnim dubinama: na 55-65 cm u jugozapadnoj trećini sonde (to odgovara izvornoj razini površine matične stijene koja ima blagi pad prema sjeverozapadu), odnosno na 95-110 cm u sjeveroistočne 2/3 sonde (na tom je mjestu matična stijena izdubljena). U jugozapadnoj trećini sonde se iznad matične stijene nalazio zemljani sloj SJ 2. Ovaj sloj je prosječno debeo oko 40 cm, smeđih nijansi, suh i tvrd, kompaktan, bez udjela kamenja. U njega su ukopani grobovi G-1 i G-2. Iznad sloja SJ 2 nalazio se tamnosmeđi zemljani sloj SJ 5, debljine 5-10 cm. Ovu je stratigrafsku sliku u ostatku sonde 1 poništila ukopana tvorevina SJ 10 (jama, rov ili sl.). Tvorevina SJ 10 je ukopana iz vrha sloja SJ 5, duboka je 80-95 cm, pri čemu je njezina donja polovica izdubljena u matičnoj stijeni. Zapuna tvorevine SJ 10 je u vertikalnoj dispoziciji sadržavala tri sloja: dno zapune zauzimao je do 30 cm debeo sloj gašenog vapna (SJ 8), a ostatak jame bio je zapunjen dvama zemljanim slojevima s velikim udjelom kamenja (SJ 4 i SJ 3). Svi slojevi zapune su sadržavali malu količinu recentnih nalaza (ulomke stakla, metalnih predmeta, lončarije). Ukupan oblik i dimenzije ukopane tvorevine SJ 10 nisu poznati jer se na tri strane proteže izvan gabarita sonde 1. Jedino su segment njezinog južnog, gotovo ravnog ruba i okomite stijenke definirani sjeverno od grobova G-1 i G-2 koje je

³⁰⁹ Podrug 2014; Podrug 2017. Iskopavanja je vodio Emil Podrug; dokumentaciju je vodila Jelena Jović. U radovima su sudjelovali i Mate Protega, Joso Gracin, Nenad Bilušić, Mile Rak i Alen Matić. Iskopavanja je financirala Javna ustanova Priroda Šibensko-kninske županije, sredstvima iz IPA IIIC programa Europske unije u okviru projekta *Turistička valorizacija Kanala sv. Ante u Šibeniku*.

Sl. 64. Pozicije arheoloških sondi iz 2013. (1) i 2017. godine (2) i jame zapunjene betonom (3) (crtež: M. Rak; podloga: Geodetska mjerenja d.o.o.)

SJ 10 presjekla.³¹⁰ Na vrhu stratigrafije u sondi 1 je čitava opisana situacija preslojena s 15-20 cm debelim tamnosmeđim slojem s velikim udjelom sitnog kamenja (SJ 1).

U rujnu 2017. godine provedeno je drugo sondažno iskopavanje, ovog puta unutar špilje. Sonda 2, dimenzija 4,2 x 1,5 m, orijentacije sjeveroistok – jugozapad, otvorena je u prostoru između glavnog oltara i recentne jame zapunjene betonom (sl. 64).³¹¹ Početni pravokutni tlocrtni oblik sonde 2 je tijekom iskopavanja dijelom proširen na dva mjesta na dužim stranicama sonde (sl. 67). Na vrhu stratigrafije nalazila su se dva arheološki sterilna sloja: sloj smrvljenog betona i žbuke preostao od uklonjenog poda bunkera (SJ 13) te, ispod njega, izrazito tvrdi zemljani sloj nivelacije podloge za gradnju

³¹⁰ Za radiokarbonsku analizu je s dna zapune tvorevine SJ 10 (iz SJ 8) izdvojen uzorak češera crnog bora (PSU-6020/UCIAMS-140270, 165 ± 20 BP; tab. 1; sl. 68). Kalibracijska krivulja uzorka je vrlo nepravilna i pokazuje više vremenskih intervala između polovice 17. stoljeća i sadašnjosti. To sugerira da je uzorak kontaminiran pa preciznije vrijeme ukopavanja tvorevine SJ 10 zasad nije moguće odrediti.

³¹¹ Nakon što je betonski pod bunkera uklonjen 2016. godine, pokazalo se da se samo na jednom mjestu, u jami dimenzija oko 2 x 2 m, beton proteže puno dublje od razine poda bunkera (sl. 64: 3). Nakon što je ispražnjeno dvadesetak cm betonske zapune jame, od daljnjeg pražnjenja se odustalo pa nije poznata njezina ukupna dubina.

Sl. 65. Jugoistočni profil u dijelu sonde 2 (snimak: E. Podrug, 2017.)

bunkera (SJ 14). Ispod sloja SJ 14, definiran je petnaestak cm debeo, tvrdi, kompaktno zbijeni zemljani sloj SJ 21 svijetlosmeđe boje. U sloj SJ 21 ukopani su grobovi kojih je unutar sonde 2 otkriveno pet (G-3 do G-7). Nakon što su grobovi istraženi, daljnje iskopavanje nastavljeno je samo u dijelu sonde, i to u sjeveroistočnih 1,2 x 1,5 m. Vertikalna stratigrafije između sloja SJ 21 i matične stijene sadržavala je niz geoloških slojeva (SJ 22, SJ 23, SJ 24, SJ 25, SJ 27) te jednu sigastu tvorevinu (SJ 26) (sl. 65; sl. 67: dolje). U većini njih nisu zabilježeni ikakvi pokretni arheološki nalazi; jedino je na dnu sloja SJ 27, neposredno iznad matične stijene, sakupljeno više fragmenata životinjskih kostiju.³¹² Površina matične stijene u ovom dijelu sonde je izrazito zakošena, pa je relativna dubina iskopa iznosila između 1,6 i 2,3 m od vrha sonde.

³¹² Od ukupno 32 ulomka životinjskih kostiju i zuba sakupljenih u sloju SJ 27, njih 14 je bilo taksonomski određivo. Od životinjskih vrsta zastupljene su: govedo (*Bos* sp. = 4, *Bos taurus* = 1), koza (*Capra hircus* = 3), ovca/koza (*Ovis/Capra* = 1), srna (*Capreolus capreolus* = 1), jelen (*Cervus elaphus* = 2), lisica (*Vulpes vulpes* = 1) i pas (*Canis familiaris* = 1). Ostale, taksonomski neodredive kosti su razvrstane u dvije kategorije: veliki sisavci (7) i srednji sisavci (11). Na kostima nema tragova rezanja, niti namjernog lomljenja; samo jedan fragment kosti iz skupine velikih sisavaca ima vidljive tragove gorenja. Zbog toga se ne može isključiti mogućnost da je špilja sporadično korištena i prije njezine sakralizacije. No, uslijed odsustva ikakvih drugih nalaza materijalne kulture, ne može se govoriti o intenzivnijem korištenju prostora prije srednjeg vijeka, odnosno prije početka ukopavanja pokojnika u sloju SJ 21.

GROBOVI

U dvjema arheološkim sondama otkriveno je ukupno sedam grobova: u sondi 1 (ispred špilje) grobovi G-1 i G-2 (sl. 66), te u sondi 2 (unutar špilje): grobovi G-3 do G-7 (sl. 67).

G-1. Grob je zemljana raka koja je, sudeći po očuvanom dijelu, vjerojatno imala tlocrtni oblik nepravilnog pravokutnika ili ovala. Orijentacija: jugoistok – sjeverozapad (glava na jugoistoku). Istražen je djelomično: krajnji jugoistočni dio (iza glave pokojnika) pruža se u profil sonde 1, a krajnji sjeverozapadni dio je uništen ukopavanjem tvorvine SJ 10. Grob je bio poklopljen većim, nepravilnim kamenim pločama. Dubina grobne rake: 30 cm; maksimalna širina: 45 cm; istražen je u dužini od 85-90 cm. Grob je sadržavao kosti muškarca starosti između 40 i 50 godina. Unatoč lošoj očuvanosti i djelomičnoj dislociranosti kostiju, nedvojbeno je da je riječ o ukupu u zgrčeni položaj, zbog čega je dužina rake izvorno vjerojatno iznosila oko 1 m. Pokojnik je položen na desni bok, noge su zgrčene i približene prsima. Kosti podlaktice lijeve ruke bile su dislocirane; desna ruka je bila potpuno savijena u laktu tako da su se prsti ruku nalazili ispod i pokraj kostiju lubanje. Patološke promjene uočene na kosturu: blaga zarasla ektokranijalna poroznost³¹³ prisutna je na zatiljnoj kosti. Blagi zarasli periostitis³¹⁴ prisutan je na lijevoj bedrenoj kosti, goljeničnim i lisnim kostima. Blagi degenerativni osteoartritis³¹⁵ prisutan je na desnom temporo-mandibularnom zglobu, desnom ramenu, laktovima, lijevom kuku, koljenima te tri vratna kralješka. Na zubima su prisutna četiri karijesa,³¹⁶ jedan apsces³¹⁷ te hipoplastični defekti³¹⁸ (sl. 72).

³¹³ Ektokranijalna poroznost je patološko stanje na vanjskoj površini lubanje koje se očituje u obliku sitnih rupica, a nije praćeno zadebljanjem kosti (Mann, Hunt 2005). Iako je neki autori povezuju s razdobljima neishranjenosti (McKern, Stewart 1957; Stirland 2013), etiologija ektokranijalne poroznosti nije još do kraja razjašnjena.

³¹⁴ Periostitis je upala periosteuma. Nespecifični periostitis može biti uzrokovan raznim faktorima koji uključuju nespecifične bakterijske infekcije, širenje specifičnih zaraznih bolesti hematogenim putem, lokalizirane traume, venozne insuficijencije te metaboličke bolesti poput skorbuta (Mann, Murphy 1990; Ortner 2003).

³¹⁵ Osteoartritis je degenerativna, kronična i progresivna bolest zglobova koja rezultira propadanjem zglobne hrskavice i njenim gubitkom. Karakterizira ga progresivan nastanak osteofita na rubovima zglobnih površina, a najčešći uzroci osteoartritisa su fizička aktivnost i mehaničko opterećenje zglobova (Hough, Sokoloff 1989; McKeag 1992).

³¹⁶ Zubni karijes nastaje kada organske kiseline koje nastaju kao rezultat fermentacije bakterija u ugljikohidratima demineraliziraju tvrdo zubno tkivo (Larsen 1997).

³¹⁷ Apsces uzrokuje upala i infekcija korijenskog kanala zuba čiji se nastanak najčešće veže uz pojavu karijesa i kalkulusa te istrošenost, a manifestira se kao gnoj koji izlazi kroz alveolarnu kost (Lukacs 1989).

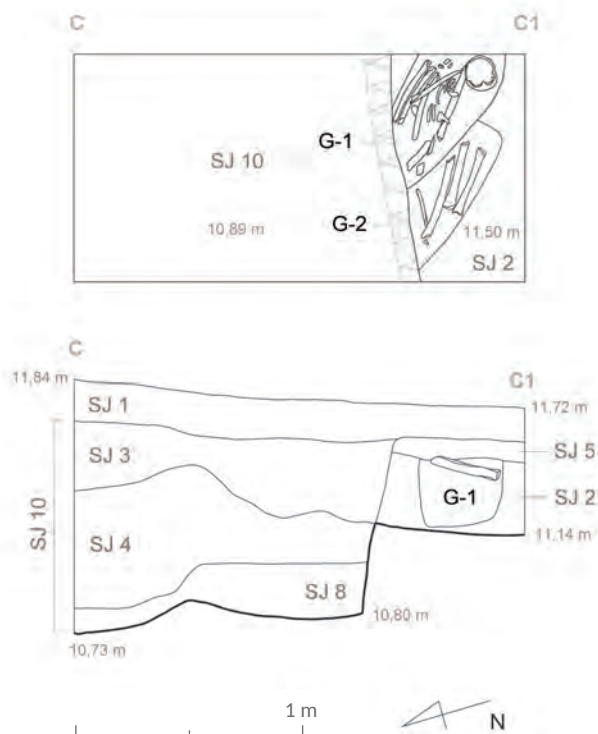
³¹⁸ Hipoplazija zubne cakline je poremećaj stvaranja organskog matriksa cakline, a prepoznaje se po makroskopskim defektima u obliku transverzalnih linija ili

G-2. Grob je zemljana raka orijentacije sjeverozapad – jugoistok (glava na sjeverozapadu). Istražen je djelomično: istočni dio groba je presjekla grobna raka G-1, dok je veći, sjeverozapadni dio groba presjekla ukopana tvorevina SJ 10. Sudeći po sačuvanom jugozapadnom kutu, može se pretpostaviti da je tlocrtni oblik grobne rake vjerojatno bio pravokutan. Grob je bio poklopljen nepravilnim kamenim pločama. Dubina grobne rake: 25 cm; maksimalna širina: 25 cm; istražen je u dužini od 65 cm. Grob je sadržavao kosti jedne odrasle osobe starosti između 20 i 30 godina; budući da su očuvane samo kosti potkoljenice i stopala te fragment dijafize lijeve bedrene kosti, nije moguće odrediti spol. Na dnu rake, ispod lijeve goljenične kosti, nađen je brončani prsten na čijoj se prednjoj, proširenoj strani nalazi plitka ovalna udubina za uložak (sl. 71; sudeći po ostacima materijala zaostalima na stijenkama udubine, uložak je bio načinjen od modrog stakla). Patološke promjene uočene na kosturu: blagi zarasli periostitis prisutan je na lijevoj goljeničnoj i lisnoj kosti.

G-3. Grob je zemljana raka orijentacije zapad – istok (glava na zapadu). Istražen je djelomično jer je zapadni dio groba presjekla jama zapunjena betonom. Od rake je očuvano donjih desetak cm visine, u dužini od 155 cm, maksimalne širine 45 cm. Vjerojatno je imala oblik izduženog ovala. Grob je sadržavao kosti jedne osobe – muškarca starosti između 40 i 45 godina. Kostur je očuvan od sredine prsnog koša naniže (uključujući i pojedine dislocirane kosti lubanje). Zbog dislociranosti dijela kostiju, položaj ruku nije bilo moguće definirati. Patološke promjene uočene na kosturu: blagi degenerativni osteoartritis prisutan je na lijevom koljenu.

G-4. Grob je zemljana raka orijentacije jugozapad – sjeveroistok (glava na jugozapadu). Raka je definirana djelomično (nisu očuvani njezini rubovi na jugozapadu) u svojih donjih desetak cm visine, u dužini od 150 cm, te maksimalnoj širini od 50 cm. Sadržavao je kosti jedne osobe – muškarca starosti između 35 i 45 godina. Zbog dislociranosti dijela kostiju, položaj ruku nije bilo moguće definirati. Patološke promjene uočene na kosturu: antemortalna (nastala za života i dobro zarasla) depresijska fraktura prisutna je na sredini čeonke kosti, dimenzija je 16 x 1 mm. Perimortalna (nastala u/oko trenutka smrti) trauma nanescena oštrobriđnim predmetom prisutna je na distalnoj lijevoj lisnoj kosti (sl. 73). Posjekotina se nalazi na lateralnoj (vanjskoj) strani kosti, ispolirana površina iznosi 12 x 3 mm te je smjer udarca odozdo prema gore. Pošto ostatak kosti postmortalno nedostaje, ne može se reći da li je čitava širina dijafize bila presječena.

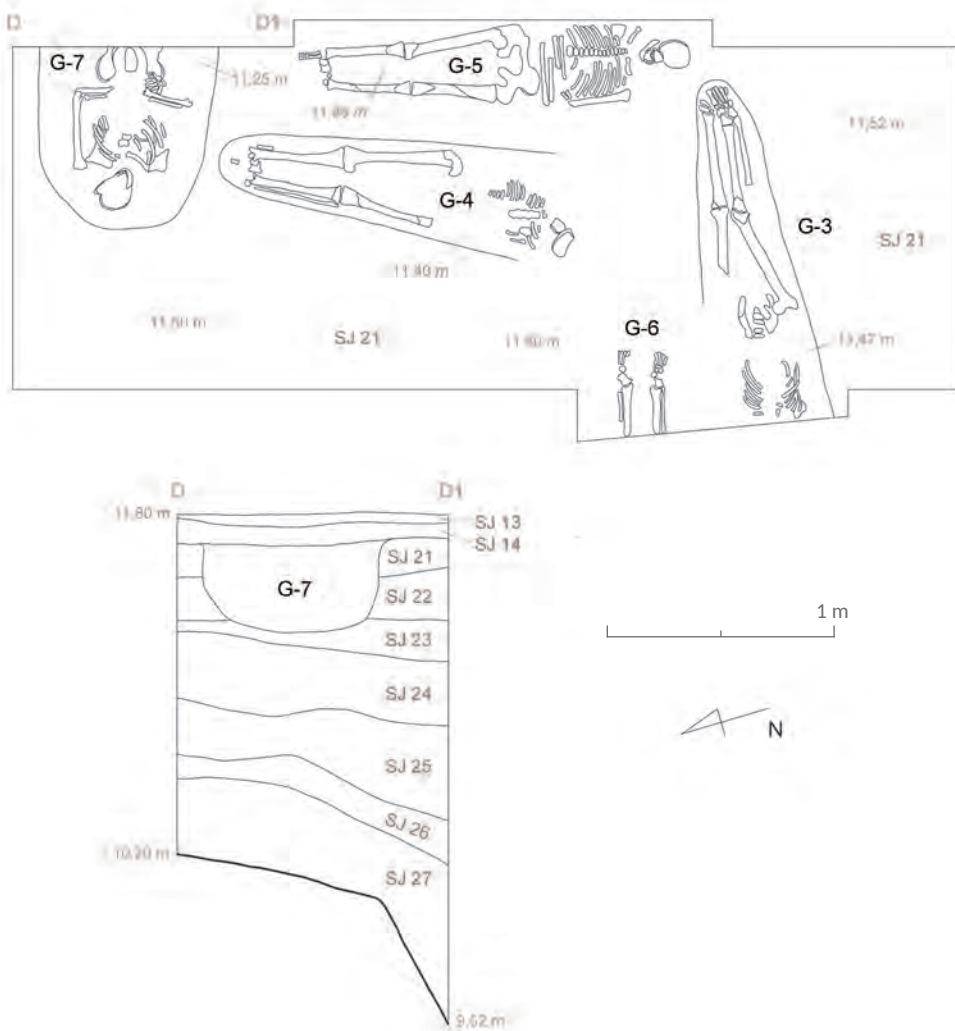
rupica na površini cakline (Pindborg 1970). Taj se poremećaj javlja u djetinjstvu, a uzrokuje ga akutni stres koji se veže uz neadekvatnu prehranu, nedostatak vitamina A, C ili D, prisutnost anemije te psihičke i/ili fizičke traume. Ovaj poremećaj bilježen je na trajnim centralnim sjekutićima gornje čeljusti i očnjacima gornje i donje čeljusti jer su ti zubi najosjetljiviji na hipoplaziju zubne cakline, često imaju najmanje mineraliziranog dentalnog plaka pa je hipoplazija lakše uočljiva i očnjaci se razvijaju i rastu relativno dugo – od 4. mjeseca do 6. godine života (Goodman, Armelagos 1985; Goodman, Rose 1991).

Sl. 66. Arheološka sonda 1. Gore: tlocrt grobova; dolje: jugoistočni profil sonde
(crtež: J. Jović, M. Rak)

G-5 (sl. 70). Obrise grobne rake nije bilo moguće definirati; dno je zemljano. Orijentacija: jugozapad – sjeveroistok (glava na jugozapadu). Istražen je djelomično: krajnji jugoistočni dio groba pruža se u profil sonde 2 (ispod podesta glavnog oltara). Sadržavao je kosti jedne osobe – muškarca starosti između 45 i 50 godina. Dužina kostura iznosila je 175 cm, maksimalna širina 35 cm. Ruke su savijene u laktu i preklapljene preko trbuha. Patološke promjene uočene na kosturu: na desnoj strani gornje čeljusti prisutan je upalni proces u obliku novog sloja kosti – nastao je kao posljedica apscesa na alveoli 2. kutnjaka koji je probio stijenku gornje čeljusti. Blagi degenerativni osteoartritis prisutan je na lijevom temporo-mandibularnom zglobu, jednom vratnom kralješku, desnom koljenu. Umjereni degenerativni osteoartritis prisutan je na dva vratna kralješka. Jaki degenerativni osteoartritis prisutan je na jednom vratnom kralješku. Na zubima su prisutna tri karijesa, jedan apsces i hipoplastični defekti.

G-6. Obrise grobne rake nije bilo moguće definirati; dno je zemljano. Orijentacija: zapad – istok (glava na zapadu). Istražen je djelomično: veći zapadni dio groba presjekla je jama zapunjena betonom. Grob je sadržavao kosti jedne

Sl. 67. Arheološka sonda 2. Gore: tlocrt grobova; dolje: jugoistočni profil u dijelu sonde (crtež: J. Jović, M. Rak)

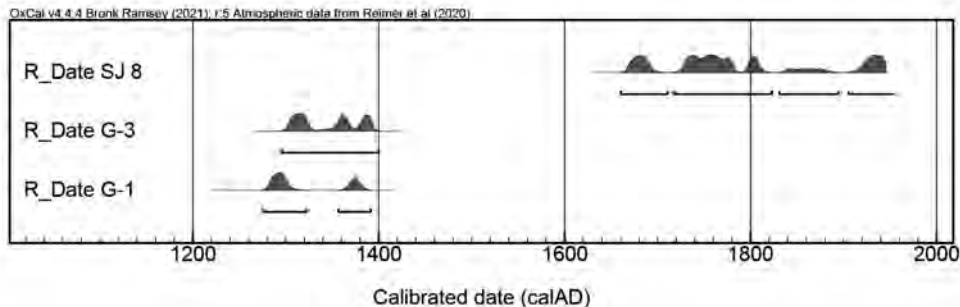
osobe – muškarca starosti između 30 i 40 godina. Kostur je očuvan samo od sredine potkoljenica naniže, u dužini od 38 cm, te dislocirani ulomak palčane kosti. Patološke promjene uočene na kosturu: blagi degenerativni osteoartritis prisutan je na lijevom laktu. Blagi zarasli periostitis i zadebljanje kosti prisutno je na obje goljenične i lisne kosti.

G-7 (sl. 69). Grob je zemljana raka orijentacije sjeverozapad – jugoistok (glava na sjeverozapadu). Istražen je djelomično: otprilike polovica groba na jugoistoku se pruža u profil sonde 2 (ispod podesta na kojem stoji glavni oltar). G-7 razlikuje se od ostalih grobova jer je ukopan znatno dublje, kroz zemljane slojeve SJ 21, SJ 22 i SJ 23. Očuvani dio rake je dubok 35-40 cm. Istražena sjeverozapadna polovica rake upućuje na tlocrtni

oblik izduženog ovala, te presjek u obliku raširenog slova U. Istražen je u dužini od 80 cm, maksimalna širina rake je 80 cm. Grob je sadržavao kosti jedne osobe – muškarca starosti između 25 i 30 godina. Kostur je istražen od zdjelice naviše. Ruke su savijene u laktu i preklapljene preko trbuha. Patološke promjene uočene na kosturu: blaga zarasla ektokranijalna poroznost prisutna je na čeonj kosti. Na zubima je prisutno pet karijesa i hipoplastični defekti.

Laboratorijska oznaka uzorka	Materijal	Arheološki kontekst	Starost prije sadašnjosti	Kalibrirani datum (2σ)
PSU-6020 UCIAMS-140270	Češer (<i>Pinus nigra</i>)	SJ 8 (SJ 10)	165 ± 20	1666 – 1950
PSUAMS-3470	Ljudska kost (<i>femur</i>) >30kDa gelatin	G-3	625 ± 15	1298 – 1396
PSU-5970 UCIAMS-137936	Ljudska kost (<i>femur</i>) >30kDa gelatin	G-1	680 ± 20	1277 – 1385

Tablica 1

Sl. 68. Kalibrirani radiokarbonski datumi

U zapunama većine grobnih raka u sondi 2 (osim u G-5) nađeni su fragmenti dislociranih ljudskih kostiju u svom sekundarnom položaju, koje ne pripadaju pokojnicima iz istraženih grobova, već nekolicini drugih odraslih osoba i djece. Ulomci dislociranih kostiju pronalazeni su i izvan grobnih raka na površini sloja SJ 21, pri čemu je jedna veća koncentracija kostiju različitih pokojnika (dvoje djece i jedne odrasle osobe) zabilježena uz jugozapadni profil sonde 2. Uzrok tome treba tražiti u činjenici da su veći dio poda crkve i grobova ispod njega devastirani ukopavanjem betonskog bunkera. Bunker je u pod špilje ukopan do 40-50 cm dubine, čime su uklonjeni gornji dijelovi grobnih

Sl. 69. Grob G-7 (snimak: E. Podrug, 2017.)

raka.³¹⁹ Od grobova G-3, G-4, G-5 i G-6 ostalo je očuvano tek donjih 5-10 cm grobne rake, a kosti pokojnika su se pojavile neposredno ispod sloja SJ 14, na samoj površini SJ 21. Iz tog je razloga kod nekih grobova bilo moguće tek djelomično definirati tlocrtne oblike grobnih raka (G-3, G-4), dok u dva slučaja (G-5, G-6) nisu uočeni ikakvi ostaci stijenki grobnih raka. Izuzetak čine grobovi G-1 i G-7: oba groba su zbog gabarita sonde istražena djelomično, no zbog manjeg stupnja devastacije, njihove grobne rake su bolje očuvane (G-7 jer je ukopan dublje od ostalih,³²⁰ a G-1 jer je tek manjim dijelom presječen ukopavanjem tvorevine SJ 10). U grobovima gdje se to moglo ustanoviti prema zemljanom dnu i očuvanim segmentima okomitih stijenki, radi se o jednostavnim zemljanim rakama. Grobovi G-1 i G-2, jedini očuvani u punoj visini, imali su pokrov od nepravilnih kamenih ploča.

Orijentacija grobova nije ujednačena: dva su položena u smjeru zapad – istok (G-3 i G-6: glave na zapadu), dva u smjeru jugozapad – sjeveroistok (G-4 i G-5: glave

³¹⁹ SJ 21 predstavlja tek petnaestak cm debeo donji, intaktno očuvani dio zemljanog sloja u koji su ukopani grobovi. Može se pretpostaviti da bi gornje razine grobnih raka mogle približno odgovarati nekadašnjoj razini popločenja poda crkve, od kojeg su ostali očuvani tek uski segmenti nepravilnih kamenih ploča (debljine 6-8 cm) duž stijenki špilje.

³²⁰ Četiri groba u sondi 2 pokazuju ujednačenost visina dna grobnih raka (između 11,40 m i 11,47 m n. v.); jedino je G-7 ukopan do 11,25 m n. v.

Sl. 70. Grob G-5 (snimak: E. Podrug, 2017.)

Sl. 71. Brončani prsten iz groba G-2 (snimak: E. Podrug, 2020.)

na jugozapadu), jedan u smjeru sjeverozapad – jugoistok (G-7: glava na sjeverozapadu), dva u smjeru jugoistok – sjeverozapad (G-1 i G-2, s tim što je glava u G-1 na jugoistoku, a u G-2 je vjerojatno bila na sjeverozapadu). U slučaju svih pokojnika kojima je bilo moguće odrediti spol (dakle, u svima osim G-2), radi se o odraslim muškim osobama. Gotovo svi pokojnici su položeni na leđa; u dva groba (G-5 i G-7) ruke pokojnika su bile preklapljene preko trbuha, a u većini ostalih grobova položaj ruku nije bilo moguće ustanoviti zbog neočuvanosti i/ili dislociranosti kostiju ruku. Svojim neobičnim ritusom izdvaja se G-1 s pokojnikom položenim na bok u zgrčenom položaju tijela.³²¹

Grobovi su sadržavali jedino osteološki materijal; iznimka je grob G-2 u kojem je nađen brončani prsten (sl. 71). Slojevi u koje su grobovi ukopani (SJ 2 u sondi 1 i SJ 21 u

³²¹ Ovakav položaj tijela pokojnika nije uobičajen na srednjovjekovnim i novovjekovnim grobljima. U dostupnoj literaturi nismo naišli na slične primjerke u Dalmaciji. Za neuobičajene položaje tijela pokojnika, među kojima i nekoliko primjeraka zgrčenaca na boku, na prostoru sjeverne Hrvatske vidi: Krznar, Bedić 2016; Krznar 2019.

sondi 2) također nisu sadržavali kronološki dijagnostičke pokretne nalaze. Tri groba kronološki pripadaju vremenu prije prvog spomena špilje sv. Ante u izvorima. Od toga je za pokojnike iz dva groba (G-1 i G-3) datacija određena radiokarbonskom analizom kostiju (tab. 1; sl. 68). Uzorak bedrene kosti iz G-1 datiran je u vremenski raspon zadnje četvrtine 13. i gotovo čitavog 14. stoljeća (PSU-5970/UCIAMS-137936: 680 ± 20 BP, 1277 – 1385 cal AD), a uzorak bedrene kosti iz G-3 kroz čitavo 14. stoljeće (PSUAMS-3470: 625 ± 15 BP, 1298 – 1396 cal AD). Grob G-1 je dijelom presjekao grob G-2 pa je samim time i ovaj potonji bio ukopan najkasnije u 14. stoljeću. Ostale grobove zasad nije moguće datirati.³²² Jedino se za G-5 i G-7 može navesti da su raniji od baroknog oltara iz 18. stoljeća jer se njihove grobne rake pružaju ispod podesta oltara.

Treba napomenuti da su grobovi na ovom lokalitetu nalaženi i ranije, i to na terasi ispred špilje, o čemu Stošić šturo navodi: „Pred pećinom se našlo nekoliko grobova i onuda postoje zidići i sa starim opekama. Valjda su to bili grobovi pustinjaka i drugih.“³²³ Prema dosad poznatim podacima iz oporuka, neki od grobova u špilji se sigurno mogu pripisati njezinim pustinjacima, kao što je bio Jeronim Detrico (umro 1615.).³²⁴ Još barem jedan oporučitelj zapisuje želju da u špiljskoj crkvi sv. Antuna bude sahranjen – Jacint Soppe Papalić (1779.),³²⁵ a možda i Antun Durini (1629.).³²⁶ No, nemamo potvrdu da je to naposljetku ispunjeno. Ovaj navod iz Jacintove oporuke, kao i oni iz putopisa Ivana Kukuljevića Sakcinskog,³²⁷ govore nam da su špiljsku crkvu sv. Antuna za svoje posljednje počivalište odabirali i pojedini članovi njezinih patronatskih obitelji Soppe Papalić i Draganić Vrančić. Sahranjivanje pokojnika na lokaciji špilje sv. Ante, koje je (prema radiokarbonskim datumima) započeto najkasnije u 14. stoljeću, može se, dakle, pratiti barem do druge polovice 19. stoljeća.

³²² Radiokarbonsko datiranje uzoraka kostiju iz drugih grobova sonde 2 nije uspjelo. Vlaga špiljskog sedimenta uzrokovala je propadanje kostiju. Zbog nedovoljne količine očuvanog kolagena, negativni rezultati radiokarbonske analize dobiveni su za uzorke ljudskih kostiju iz G-5 i G-7, te za uzorak kosti jelena iz sloja SJ 27.

³²³ Stošić 1941, 19. Na drugom mjestu Stošić pretpostavlja da bi se, zbog lazareta sagrađenog u blizini špilje, tu moglo naći i grobova okuženih (Stošić 1941, 20). Vidi i bilješku 302.

³²⁴ Vidi bilješku 58.

³²⁵ Vidi bilješku 74.

³²⁶ Vidi bilješku 61.

³²⁷ Kukuljević Sakcinski 1873, 50. Vidi bilješku 81.

DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I PATOLOŠKE PROMJENE NA LJUDSKOM OSTEOLOŠKOM MATERIJALU

Osteološki materijal je relativno loše sačuvan – primjerice, u grobu G-6 parcijalno su prisutne samo potkoljenice i stopala dok je u grobu G-7 prisutan samo gornji dio kostura do zdjeličnih kostiju. Nadalje, kosti su fragmentirane prilikom čega nedostaju važni koštani elementi na temelju kojih se može dokumentirati specifična patologija. Unatoč tome, dobiveni su određeni podaci koji pomažu u rekonstrukciji kvalitete i načina života pokojnika sahranjenih u špilji sv. Ante.

Na temelju standardnih antropoloških metoda,³²⁸ procijenjeni su spol, starost i patologije, a bioarheološke karakteristike uzorka iz špilje sv. Ante uspoređene su s tri kasnosrednjovjekovna uzorka iz Dalmacije kako bi se rezultati stavili u određeni prostorno-vremenski kontekst. Riječ je o nalazištima Nin – Sv. Asel,³²⁹ Dugopolje³³⁰ i Koprivno.³³¹ U obzir su uzeti samo muškarci jer se promatrani uzorak sastoji od većinom muških kostura.

U sedam istraženih grobova pokopano je šest muškaraca i jedna odrasla osoba neodređenog spola. Prosječna doživljena starost svih osoba iznosi 37,7 godina, a samo muškaraca 39,8 godina. Slična je starost zabilježena u Dugopolju (38,6 godina), dok su više doživljene starosti evidentirane u Koprivnu (41,0 godinu) i Ninu (44,3 godine). Razlog zašto Nin toliko odskaače od prosjeka, mogao bi biti u tome što je Nin u razdoblju kasnog srednjeg vijeka doživio povećan urbani razvoj³³² što se moglo odraziti na veću doživljenu starost.

Od sedam analiziranih kostura samo su tri imala sačuvanu denticiju za pregled dento-alveolarnih oboljenja, a treba uzeti u obzir i da je alveolarna kost bila rijetko sačuvana pa je iz tog razloga učestalost alveolarnih oboljenja nereprezentativna. Na 64 zuba prisutno je 12 karijesa (18,8 %). U ostalim su nalazištima zabilježene niže učestalosti karijesa: u Ninu 11 %, u Koprivnu 6,4 %, dok za Dugopolje podaci nisu bili dostupni. Statistički značajna razlika prisutna je samo u usporedbi s Koprivnom ($\chi^2=7.269$; $P<0.01$). Visoke učestalosti karijesa kakve su zabilježene u špilji sv. Ante pojavljuju se u

³²⁸ Buikstra, Ubelaker 1994; Aufderheide, Rodriguez-Martín 1998; Ortner 2003.

³²⁹ Novak et al. 2012.

³³⁰ Novak, Šlaus 2007; Novak, Šlaus 2012.

³³¹ Novak 2011.

³³² Novak et al. 2012.

populacijama koje su se bavile poljoprivredom,³³³ odnosno onima koje su se većinom prehranjivale namirnicama biljnog podrijetla, odnosno ugljikohidratima. Pošto su te namirnice sastavljene od šećera i škroba koji potiču stvaranje naslaga na zubima i rast bakterija, uzrokuju visoke učestalosti karijesa.³³⁴

Cribra orbitalia, koja se prepoznaje kao porozna, pomalo ispupčena kost u očnim orbitama i obično se smatra anemijom nastalom zbog nedostatka željeza uslijed neadekvatne prehrane, endemskog parazitizma, nehigijenskih životnih uvjeta ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja,³³⁵ u promatranom uzorku nije evidentirana, ali treba naglasiti da je bila riječ o samo dvije sačuvane orbite. U tri komparativna uzorka učestalost *cribrae orbitaliae* iznosi između 25 i 35 % kod odraslih, a kod muškaraca u Dugopolju 13,3 %, u Ninu 10 %. Patološka promjena etiološki slična ovoj je ektokranijalna poroznost i ona je zabilježena na dvije od četiri sačuvane lubanje (50 %). Ektokranijalna se poroznost u ostalim komparativnim uzorcima nije bilježila stoga usporedba nije bila moguća.

Hipoplazija zubne cakline u uzorku iz špilje sv. Ante zabilježena je u 100 % slučajeva, odnosno tri kostura koji su imali sačuvane zube imali su hipoplastične linije na svih pet sačuvanih zuba. U komparativnim uzorcima učestalost hipoplazije zubne cakline iznosi oko 50 %, no treba naglasiti da je jedino u Ninu ova patologija zasebno evidentirana kod muškaraca i žena.

Nespecifični periostitis je u špilji sv. Ante prisutan u 60 % slučajeva, odnosno na tri od pet kostura koji su imali sačuvane duge kosti. U sva tri primjera periostitis je bio evidentiran na potkoljenicama u zaraslom obliku. Jedino je u Ninu periostitis bilježen zasebno po spolovima, tako kod muškaraca on iznosi 15,8 %, međutim ta razlika nije statistički značajna ($\chi^2=2.889$; $P=0.08$). U Dugopolju je kod svih odraslih nespecifični periostitis registriran u 18,1 % slučajeva dok je u Koprivnom na razini čitavog uzorka (odrasli i djeca) zabilježen na 19 % kostura.

Špilja sv. Ante i ostala komparativna nalazišta nalaze se u sličnom ekološkom sustavu pa bi bilo za očekivati da imaju slične učestalosti bioloških pokazatelja stresa. Učestalost hipoplazije zubne cakline i nespecifičnog periostitisa veća je u špilji sv. Ante. Na pojavu ovih patoloških promjena, posebno tijekom djetinjstva, utječu razni faktori poput anemije uzrokovane neadekvatnom prehranom, parazitizmom, zaraznim bolestima, metaboličkim poremećajima, glađu i dr.³³⁶ Stoga je moguće da su osobe pokopane u špilji sv. Ante bile izložene većem fiziološkom stresu, odnosno da su imale lošije životne

³³³ Lukacs 1989.

³³⁴ Guthrie 1979.

³³⁵ Hengen 1971; Mensforth et al. 1978.

³³⁶ Stuart-Macadam 1991; Ortner 2003; Brickley, Ives 2008; Walker et al. 2009; Guatelli-Steinberg, Lukacs 1999.

Sl. 72. Hipoplazija zubne cakline na lijevom očnjaku gornje čeljusti; G-1, muškarac 40-50 godina starosti (snimak: V. Vyroubal, 2014.)

Sl. 73. Perimortalna posjekotina na lateralnom dijelu distalne lijeve lisne kosti; G-4, muškarac 35-45 godina starosti (snimak: V. Vyroubal, 2020.)

uvjete i nekvalitetniju prehranu. Ovdje treba naglasiti da je riječ o izuzetno malom uzorku te da treba biti oprezan prilikom donošenja ovakvih zaključaka.

Što se tiče degenerativnih promjena, bilježen je osteoartritis na velikim zglobovima (rame, lakat, koljeno i kuk) i kralješcima. Učestalost osteoartritisa na zglobovima iznosi 53,8 % (7/13), a na kralješcima 37,5 % (6/16). Podatak za učestalost osteoartritisa na zglobovima bio je dostupan samo za Koprivno (12,9 %) i ta je učestalost puno niža od one zabilježene u špilji sv. Ante što je i statistički značajna razlika ($\chi^2=6.151$; $P=0.01$). Velika je razlika zabilježena i u učestalosti osteoartritisa na kralješcima u odnosu na Koprivno (9,2 %) što je ponovo statistički značajna razlika ($\chi^2=7.783$; $P<0.01$). Sličniju učestalost špilji sv. Ante ima Nin (23,4 %) i ta razlika nije statistički značajna. Visoka učestalost osteoartritisa na kralješcima u Ninu vjerojatno je posljedica visoke doživljene starosti. Na formiranje osteoartritisa najviše utječu fizička aktivnost i mehanički stres³³⁷ pa se stoga može zaključiti da su osobe pokopane u špilji sv. Ante obavljale poslove koji zahtijevaju teški fizički rad. Na temelju učestalosti osteoartritisa može se procijeniti količina fizičkog rada koju je neka populacija vršila, međutim iz tih se podataka ne može iščitati o kojim je aktivnostima ili zanimanjima bila riječ.³³⁸

U uzorku iz špilje sv. Ante na četiri fragmentirane lubanje zabilježena je jedna fraktura (25 %) dok je na 24 dobro sačuvane duge kosti evidentirana samo jedna trauma (4,2 %). Obje traume uočene su na muškarcu iz groba G-4. Trauma na lubanji je depre-

³³⁷ Hough, Sokoloff 1989.

³³⁸ Waldron 1994.

sijjska dobro zarasla fraktura koja se nalazi na sredini čeone kosti, a na lijevoj lisnoj kosti prisutna je perimortalna posjekotina koja nije zarasla. Iako je trauma na lubanji zarasla, obje traume na ovom kosturu mogle bi se pripisati namjernom nasilju. Walker³³⁹ traume na prednjem dijelu lubanje dovodi u vezu s namjernim nasiljem, a perimortalne traume na kosturu upućuju da je riječ o smrtonosnom sukobu.³⁴⁰

Učestalost trauma na lubanji usporediva je jedino s uzorkom iz Dugopolja gdje muškarci bilježe 31,7 % trauma i ta razlika nije statistički značajna.

Učestalost trauma na dugim kostima u špilji sv. Ante (4,2 %) je nešto viša u odnosu na Nin (1,6 %) i Dugopolje (2,2 %). Međutim, ta razlika niti u jednom slučaju nije statistički značajna što je vjerojatno posljedica malog uzorka.

Muškarci i jedna osoba neodređenog spola koji su pokopani u špilji sv. Ante po prosječnoj doživljenoj starosti slični su Dugopolju i Koprivnu. Imaju višu učestalost pokazatelja subadultnog stresa od ostala tri komparativna nalazišta što ukazuje na veći fiziološki stres i nekvalitetniju prehranu. To potvrđuje i visoka učestalost karijesa koja govori u prilog većoj konzumaciji ugljikohidrata s malo proteina. Uz to, evidentirane visoke učestalosti osteoartritisa ukazuju na teški fizički rad muškaraca pokopanih u špilji sv. Ante. Jedan je muškarac bio žrtva namjernog nasilja što je vidljivo po prisutnosti dviju trauma od kojih je jedna perimortalna. Iako je analiziran vrlo mali uzorak, evidentno je riječ o lošijim uvjetima života u komparaciji s ostala tri kasnosrednjovjekovna nalazišta iz Dalmacije.

³³⁹ Walker 1989; Walker 1997.

³⁴⁰ Merbs 1989; Alvrus 1999.

3. UMJESTO ZAKLJUČKA: KRONOLOŠKI SAŽETAK I NEKA OTVORENA PITANJA

Emil Podrug

Josip Pavić

Ivana Prijatelj Pavičić

3. UMJESTO ZAKLJUČKA: KRONOLOŠKI SAŽETAK I NEKA OTVORENA PITANJA

Na temelju rezultata istraživanja povijesnog, umjetničkog i arheološkog aspekta prošlosti špilje sv. Ante koji su doneseni u prethodnim poglavljima, može se iznijeti kronološki sažetak razvoja lokaliteta.

Arheološka iskopavanja su pokazala da špilja nije bila intenzivnije korištena prije srednjeg vijeka. I dalje nam, međutim, nesiguran ostaje sam početak sakralizacije njezinog prostora. Zasad su najranije datirana dva groba čiji radiokarbonski vremenski rasponi pokazuju da je špilja postala mjesto ukopa pokojnika najkasnije u 14. stoljeću; pri tome dio vremenskog raspona uzorka iz groba G-1 ostavlja mogućnost i nešto ranije datacije – u zadnju četvrtinu 13. stoljeća (tab. 1; sl. 68). Na temelju ovih podataka je početak korištenja špilje kao mjesta ukopa, a samim time vrlo vjerojatno i kao sakralnog mjesta, pomaknut barem stoljeće ranije u odnosu na prve poznate spomene špiljske crkve sv. Antuna Opata u pisanim izvorima. S obzirom da su arheološkim iskopavanjima istražene male površine (odnosno tek dio grobova u špilji i ispred nje), te da se ni kod onih istraženih nije moglo provesti radiokarbonsko datiranje većeg opsega, trenutno nije moguće reći ima li na ovom lokalitetu i ranijih grobova.

Najraniji *in situ* očuvani crkveni element je bočni oltar, lijevo od ulaza, čiji je frontalni dio zidan i ožbukani, a stražnji uklesan u prirodnu stijenu špilje. Zbog lošeg stanja očuvanosti i nedostatka većeg dijela njegove opreme, može ga se po obliku jedino okvirno smjestiti u srednji vijek.

Špiljska crkva sv. Antuna je u arhivskim izvorima prisutna od početka 15. stoljeća, što nam ne govori mnogo o njejoj starosti. Raniji arhivski komunalni dokumenti su, naime, izgorjeli u napadu mletačke flote 1378. godine, tako da je iz prvih stoljeća povijesti Šibenika poznato svega nekoliko podataka iz drugih arhiva. Iz kasnijih bilježničkih dokumenata (ponajviše oporuka) saznajemo za niz donacija, kako novčanih tako i drugih vrsta poklona, kojima su vjernici darivali crkvu sv. Antuna. Prvi do sada utvrđeni arhivski spomen crkve sv. Antuna u kanalu je oporučna novčana donacija iz 1415. godine. U istom dokumentu nalazimo i prvu od nekoliko poveznica špilje sv. Ante sa samostanom sv. Nikole koji je najvjerojatnije upravljao špiljom barem do druge polovice 16. stoljeća. Za 15. stoljeće vezano je i nekoliko spomena ove lokacije kao boravišta pustinjaka (1434., 1453., 1457.), u sredinu stoljeća datiran je natpis na kamenici koja

je umetnuta u jednu od prirodnih niša špilje da bi sakupljala vodu cijednicu (1454.), a nedugo nakon toga zabilježena je i gradnja lazareta kod špilje (1478.).

Tijekom 16. stoljeća pisani izvori o špilji su rjeđi, no lokalitet se, zajedno s obližnjim lazaretom, pojavljuje na više grafičkih prikaza šibenskog područja. Usporedbom prikaza na tadašnjim grafikama koje uključuju špilju, predložena je datacija podizanja pročelnog zida u 16. stoljeće, čime je sakralizirani prostor dobio arhitektonski okvir. S obzirom na to da je špilja i prije toga već bila postala prepoznatljiv crkveni, grobišni i pustinjački lokalitet, nije isključeno da je njezin otvor i ranije bio zatvoren zidom. No, ukoliko je nekakav zid ili druga vrsta ograde postojala prije početka 16. stoljeća, nameće se pitanje zašto ga prvi poznati prikaz šibenskog područja iz oko 1510. godine ne ucrta. Zid koji djelomično očuvan vidimo danas, građen je dosta kasnije, negdje između polovice 17. i 19. stoljeća.

Najviše arhivskih dokumenata koji spominju Sv. Antuna u kanalu datirano je u 17. stoljeće, i to su mahom oporuke. Nekoliko je pustinjaka tada imenom zapisano uz spomen špilje sv. Ante (1615., 1638., 1642., 1682.). Jedan od njih je Jeronim Detrico (umro 1615.) koji je i jedina imenom zabilježena osoba sahranjena u špilji. Vjerujemo da je lokacija špilje sv. Ante prestala biti korištena kao eremitorij tijekom 18. stoljeća s obzirom da je zasad posljednji poznati pustinjač zapisan 1710. i 1711. godine te da početkom sljedećeg stoljeća (1818.) car Franjo I. o pustinjaku na ovom lokalitetu piše kao o nečemu iz prošlosti.

Tijekom 18. i 19. stoljeća patronat nad crkvom ima obitelj Soppe Papalić. Prvi je put to izrijekom spomenuto 1779. godine, no interes obitelji postoji i ranije, budući da se javljaju kao prokuratorji još u drugoj polovici 17. stoljeća.

U razdoblju od polovice 19. do početka 20. stoljeća (između Högelmlüllerove vedute iz 1847. i Uhlirove fotografije objavljene 1910. godine) dolazi do otvaranja dodatnih (desnih) vrata u pročelnom zidu zbog pristupa dijelu špilje koji je pregradnim zidom od opeka bio odvojen od dijela s oltarima. Razlog ove podjele unutrašnjosti špiljske crkve sv. Antuna nije poznat, kao ni je li prostor bio pregrađivan i ranije.

Krajem 19. stoljeća (1880.) se kao upravitelj crkve navodi crkovinarstvo šibenske katedralne župe, što je potvrđeno i pola stoljeća kasnije iz pera šibenskog biskupa Milete. Patronatsku skrb o crkvi je, nakon obitelji Soppe Papalić, preuzela s njom rodbinski povezana obitelj Draganić Vrančić. U to vrijeme (1881.) zabilježeni su neki popravci crkve u špilji. Posljednji poznati radovi na odražavanju crkve odnose se na nestručno obavljenu restauraciju glavnog oltara 1907. godine.

Nakon početka 20. stoljeća crkva se više ne koristi i ne održava te s vremenom postupno propada. Tome je naročito doprinijela potpuna promjena svrhe korištenja špilje koja već za Prvoga svjetskog rata postaje vojni punkt. Između dva svjetska rata, 1929. godine, uslijed prenamjene špilje u pomoćni objekt (skladište oružja i stražarnicu) obližnjih topničkih i mitraljeskih bitnica, u njoj se gradi betonski bunker. To je rezultiralo velikom devastacijom dijelova crkve, ponajviše pročelnog zida, poda i grobo-

va. Netom prije i tijekom Drugoga svjetskog rata dolazi do daljnjih vojnih građevinskih zahvata, uglavnom u okolišu špilje. Po završetku rata, u njezinom podnožju dovršava se kopanje tunela za torpedne brodove. Nije poznato u kojoj je mjeri špilja kasnije korištena od strane vojske. Crkvena funkcija joj do danas nije ponovo uspostavljena.

U razmišljanju koji je dojam nekad mogao ostavljati prostor špiljske crkve sv. Antuna Opata, može se ukazati na nekoliko srodnih talijanskih lokaliteta – špiljskih sakralnih objekata u kojima su sačuvani oltari i crkvena funkcija: primjerice, poznato svetište Grotta di San Michele Arcangelo na Garganu, zatim Grotta di San Michele kod Cagnano Varana, Grotta dell'Angelo kod Sant'Angelo a Fasanella ili Grotta di San Giovanni d'Antro (zvana i Landarska jama) u Pulferu. Radi se o sugestivnim svetim mjestima smještenima daleko od naselja, usred netaknutog okoliša, u kojima je osjećaj sakralnosti potenciran upravo misticizmom špiljskog prostora. Danas to nisu samo mjesta hodočašća, već i turističke meke. Kao prvorazredni kulturno-povijesni spomenik, lokalitet s nizom baštinskih specifičnosti, špilja sv. Ante za ovim primjerima ne bi ni najmanje zaostajala, što svakako treba imati na umu u daljnjim razmišljanjima i planovima o obnovi špilje i njezinog okoliša koji su u novije vrijeme inicirani.

Zaključno se može reći da je špilja sv. Ante sa svojim neposrednim okolišem iznimno zanimljiv lokalitet duge i kompleksne povijesti koji na jednom mjestu objedinjuje više aspekata spomeničke baštine: od prirodnog speleološkog objekta, preko crkve, eremitorija i lazareta, do vojnog punkta. Kako smo pokazali na prethodnim stranicama, dobar dio povijesti korištenja ovog lokaliteta može se rekonstruirati na temelju raznih izvora. Neka pitanja, međutim, ostaju i dalje otvorena. Najviše ih je vezano uz početke korištenja lokaliteta, primjerice: kada je špilja sakralizirana, kada i koje su bile prve intervencije u unutrašnjosti crkvenog prostora, kada je počelo sahranjivanje pokojnika u špilji, je li špilja prije 16. stoljeća imala neku vrstu pročelja ili ograde na ulazu. Nadalje, ne može se sa sigurnošću utvrditi kada je sagrađen bočni oltar, kao ni kome su oltari u špilji bili posvećeni. Naime, jedan od oporučnih legata odnosi se na plan gradnje oltara sv. Nikole i sv. Jakova, ali ne znamo je li je to ostvareno. Uz to, u kontekstu špilje spominju se i kip sv. Antuna, slika i kip sv. Nikole, ali i slika Gospe, no bez izravne asocijacije tih umjetnina uz pripadajuće oltare. U pogledu eremitorija, nedostaju nam podaci kad su ga pustinjaci počeli i kad su ga prestali koristiti, zatim gdje je bio i kako je izgledao, je li ga ponekad koristilo više pustinjaka istovremeno, itd.

Navedena, kao i druga pitanja pokazuju da je ovom knjigom priča o špilji sv. Ante tek započela te se nadamo da će je buduća arhivska i ostala istraživanja nadopuniti.

Sl. 74. Kanal sv. Ante (snimak: Ž. Krnčević, 2007.)

Tijekom istraživanja o špilji sv. Ante stručnu pomoć i podršku pružili su nam brojne suradnice i suradnici: Kristijan Juran, Emil Hilje, Anita Babačić Ajduk, Josip Belamarić, Ivan Josipović, don Zdenko Dundović, Anamarija Kućan, Jelena Jović, Siniša Štrkalj, Marina Lambaša, Bruno Brakus, Gorana Barišić Bačelić, don Oleg Petrović, Nataša Mučalo, Sineva Juras, Draženka Požar-Perković, Anđelo Miklić, Miroslav Škugor, Vladimir Kužina, Vilijam Lakić, Mario Šustić, Frane Trlaja, Dragan Zrnčević, Mira Miletić-Drder, Nikolina Uroda, Andrija Nakić, Ljubomir Radić, Arsen Duplančić, Marko Silov, Ivo Šprljan, Darko Gulin, Sandi Bulimbašić, Željko Primorac, fr. Zvonko Džankić, fr. Domagoj Augustin Polanščak, Tomislav Galović, Martina Dubolnić Glavan, Angela Bujas, Karmen Krnčević, Tina Dragutin Burić, Marko Plenča Mudrić, Dino Baljkas, Mate Pavin, Mate Protega, Joso Gracin, Nenad Bilušić, Mile Rak, Emily Zavodny, Mario Jareb, Matej Šabić, Alen Matić.

Svima dugujemo veliku zahvalu!

**4. A CHURCH, DESERT, BUNKER /
CAVE OF ST ANTHONY IN THE
CHANNEL FACING ŠIBENIK
(SUMMARY)**

4. A CHURCH, DESERT, BUNKER / CAVE OF ST ANTHONY IN THE CHANNEL FACING ŠIBENIK (SUMMARY)

The Cave of St Anthony is located in the channel of the same name, which connects the city of Šibenik and its port with the open sea. This speleological feature, nestled amidst the rocks on the south-east coast of the channel, was sacralised and converted into a church dedicated to St Anthony the Great (also called St Anthony of the Desert and St Anthony of Egypt) in the Middle Ages. The cave has one chamber with a large opening facing north-west, which is closed by a stone wall; the rest of the cave interior is bounded by natural rock that was carved in several places. As soon as we enter the cave, we are instantly impressed by its spaciousness and high rocky vault as well as by the sight of two stone altars in the semi-darkness of the cave environment. In addition to a portion of the front wall and altars, there are other preserved elements of the former Church of St Anthony such as the stone basin (a large square stone container for collecting water) and some parts of the stone-paved floor.

Besides being a religious site, the Cave of St Anthony used to be a hermitage. This location has been mentioned in archival documents as a place where hermits retired from society and lived a life of asceticism. Given that hermitage represents a radical departure from the usual way of life and monasticism, the Cave of St Anthony is better known among the local people as the former abode of hermits than as the former church.

There are a wide variety of historical sources for the research of this site, from notarial and church documents, pictorial representations (maps, photographs, etc.), to documents stored in the archives of conservation and military institutions. In addition to these documents, there are results of the archaeological excavations and analyses of the preserved parts of the church that enable us to present the following chronological summary of the use and development of the site.

Archaeological excavations have shown that the cave was not intensively used before the Middle Ages. In two excavation units inside and in front of the cave, seven graves were explored, which is definitely only part of the cemetery of the church. Radiocarbon dates on bone samples reveal that two of these graves are from the 14th century. Explored graves contained remains of six male persons and one adult person of unspecified sex. The average age of all the buried persons is 37.7 years, with 39.8 years

being the average age of the male persons only. The deceased have a higher frequency of indicators of subadult stress than other comparative sites in Dalmatia, which indicates increased physiological stress and poorer diet quality. These findings are supported by a high frequency of dental caries, which suggests excess carbohydrate intake and protein deficiency. In addition, the recorded high incidence of osteoarthritis points to hard physical work of the men buried inside the Cave of St Anthony. One man was a victim of intentional violence, as evidenced by two traumas, one of them perimortal. Despite the small sample size, it is safe to say that the analysis revealed more precarious living conditions in comparison with other researched late medieval cemeteries in Dalmatia.

One of the earliest elements of the church is the side altar, which is located in a natural niche to the left of the entrance. Its front portion was built of stone and plastered, while its rear portion was carved into the bedrock. Its shape makes us tentatively conclude that it dates back to the Middle Ages but it cannot be confirmed due to its poor state of preservation and lack of its equipment.

The Cave Church of St Anthony has been present in archival sources since the beginning of the 15th century. Notarial documents (mostly last wills) contain a number of monetary donations and other gifts made by worshippers. A money donation as part of a testament from 1415 represents the oldest recorded mention of the Church of St Anthony. The same document contains the first of several links of the Cave of St Anthony with the nearby Monastery of St Nicholas, which most likely managed this cave church at least until the 16th century. In the 15th century this location was sporadically mentioned as an abode of hermits (in 1434, 1453, and 1457), while the inscription on the stone basin dates back to the mid-15th century.

In 1478, in the immediate vicinity of the cave, the construction of a lazaretto commenced, but its remains have not been preserved. The location of the lazaretto in the channel corresponds to the usual standard of constructing such facilities along the access routes but at a safe distance from the town. The choice of the location of this lazaretto was certainly influenced by the healing aspect of the titular saint of the nearby religious site – St Anthony the Great. This phenomenon can also be discerned in some other Dalmatian cities with repeated spatial patterns of his sanctuaries and lazarettos or isolation hospitals.

During the 16th century there are fewer written sources related to the cave, but the site, together with the lazaretto, appears in several graphic representations of the Šibenik area. By comparing the maps which included the cave, we suggest that the front wall, clearly discernible on them, was constructed in the 16th century. Given the fact that the cave had by then become a well-known religious, burial and hermitage site, there is a reasonable possibility that it had some architectural framework even before that. The front wall that closes the cave today, however, was built much later, between the mid-17th and 19th centuries.

Most archival documents mentioning the church or the toponym of St Anthony in the channel date back to the 17th century. Few hermits' names at the site of the Cave of St Anthony were recorded in the first half of the 17th century (in 1615, 1638, and 1642). One of them is Jeronim Detrico (died in 1615), who is the only person known by name among those who were buried in the cave. As it stands, the last recorded hermit of the hermitage of St Anthony dates to 1710 and 1711. Considering that Emperor Francis I, while writing about the hermit of the Cave of St Anthony in his travelogue of Dalmatia in 1818, used the past tense, we believe that this location ceased to be used as a hermitage during the 18th century.

In the 18th and 19th centuries the church was under the patronage of the Soppe Papalić family. This piece of information was explicitly mentioned for the first time in 1779; however, the patronage must have started earlier, given that the Soppe family is said to have provided the new high altar half a century before. The baroque high altar is located opposite the entrance and today it lies derelict, broken into several pieces. According to the proposed conceptual reconstruction, it can be defined as an altar with an aedicular retable, extended by a pair of pilasters with an arch.

Sometime between the mid-19th century and the beginning of the 20th century a new (right-hand) door in the front wall was opened to enable access to the part of the cave that was separated by a brick partition wall. The reason for this division of the cave interior remains unknown.

At the end of the 19th century the Church of St Anthony was managed by the administration of the Šibenik Cathedral Parish (mentioned in a document from 1880), which was confirmed fifty years later in a letter written by Jerolim Mileta, the Bishop of Šibenik. The patronage of the church was taken over by the Draganić Vrančić family that was related to the Soppe Papalić family. The last known church restoration works were carried out in 1907, when the high altar was inexpertly restored.

At the beginning of the 20th century the church was no longer used or maintained, and gradually fell into disrepair. A complete change in use of the cave contributed hugely to this, as it was turned into a military post during World War I. In 1929 a concrete bunker was built and the cave was converted into an auxiliary facility (armoury and guardhouse) of the nearby artillery and machine gun batteries. This resulted in some parts of the church being severely devastated, especially the front wall, floor and graves. Just before and during World War II the site saw other military building interventions, mainly in the surroundings of the cave. The extent to which the cave was later used by the military is not known. Its religious function hasn't been restored ever since.

To conclude, the Cave of St Anthony with its surrounding area admittedly represents an exceptionally interesting site with a long and complex history that reflects different aspects of monumental heritage: from a natural speleological object to a church, hermitage, lazaretto, and eventually a military post. The presented synthesis of research results provides the opportunity for a significant portion of the history of this site to

be reconstructed. Some questions, however, remain open – the very beginning of the sacralisation of the cave, the titular saints of the altars, and the way the related hermitage functioned, to name a few. Obviously, this book is just the beginning of the story of the Cave of St Anthony and we hope that it will be complemented by future archival and other research.

5. LITERATURA

5. LITERATURA

Alvrus 1999

Annalisa Alvrus, Fracture Patterns Among the Nubians of Semna South, Sudanese Nubia, *International Journal of Osteoarchaeology* 9, 1999., 417-429.

Aufderheide, Rodriguez-Martín 1998

Arthur C. Aufderheide, Conrado Rodríguez-Martín, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Babić 2016

Ivo Babić, *Trogir. Grad i spomenici*, Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2016.

Bačić 1995

Stanko Bačić, *Don Krsto Stošić (1884. – 1944.): bibliografija i rukopisna ostavština*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1995.

Badurina 2000

Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.

Badurina 2006

Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske* [elektronička građa], Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.

Badurina, Tadić 1989

Anđelko Badurina, Marko Tadić, Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, 1989., 58-63.

Band 1910

Moriz Band, *Dalmatien das Land der Sonne – Eine Wanderfahrt an der Adria*, A. Hartlebens Verlag, Wien – Leipzig, 1910.

Banić 2016a

Silvija Banić, O misnom ornatu od „Jelisavetina plašta“ u župnoj crkvi u Novigradu, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Sveučilište u Zadru, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, Općina Novigrad, Zadar, 2016., 302-317.

Banić 2016b

Silvija Banić, *Ranonovovjekovne tkanine s uzorkom na liturgijskim predmetima Zadarske nadbiskupije. Svezak I.*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2016.

Barbarić 2001

Josip Barbarić, Šibenik, šibenska biskupija, šibenski biskupi, u: J. Čuzela et al. (ur.), *Sedam stoljeća šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Šibenska biskupija od 1298. do 1998.“*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2001., 79-164.

Belaj 2007

Marijana Belaj, Sveci zaštitnici u pobožnosti zajednice: studija o Krivome Putu kod Senja, *Studia ethnologica Croatica* 19, 2007., 47-76.

Belamarić 2021

Josip Belamarić, *Sveti Jere na Marjanu. Kultura renesanse u Dalmaciji u znaku svetog Jeronima*, katalog izložbe, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Javna ustanova za upravljanje park šumom Marjan, Institut za povijest umjetnosti, Bratovština svetog Križa, Split, 2021.

Belamarić, Sardelić 2010

Joško Belamarić, Mirko Sardelić, Marjanske crkvice i pustinja, *Hrvatska revija. Časopis Matice Hrvatske* X/2, 2010., 25-28.

Berljak et al. 1996

Matija Berljak, Velimir Blažević, Stanko Kos, Aldo Starić, Nikola Škalabrin, Stjepan Večković (ur.), *Zakonik kanonskog prava, proglašen vlašću pape Ivana Pavla II, s izvorima*, Glas Koncila, Zagreb, 1996.

Birin 2009

Ante Birin, Šibenski bilježnici – Pietrobono Pagano (1436. – 1437.), *Povijesni prilozi* 37, 2009., 117-189.

Boccaccio 2018

Giovanni Boccaccio, *Dekameron*, prev. Jerka Belan i Mate Maras, Šareni dućan, Koprivnica, 2018.

Božanić 2018

Joško Božanić, Poslovice otoka Visa, paremiološke i stilističke interpretacije, korpus i leksik, *Čakavska rič* 46 (1/2), 2018., 5-157.

Brickley, Ives 2008

Megan Brickley, Rachel Ives, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Elsevier, Amsterdam, 2008.

Brown 2013

Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity*, A.D. 200-1000, 10th anniversary rev. ed., Wiley-Blackwell, Chichester, 2013.

Buikstra, Ubelaker 1994

Jane E. Buikstra, Douglas H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44, Fayetteville, 1994.

Cambi et al. 2003

Nenad Cambi, Heinrich Kusch, Ingrid Kusch, Ivan Mužić (ur.), *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*, Naklada Bošković, Split, 2003.

Caner 2002

Daniel Caner, *Wandering, Begging Monks: Spiritual Authority and the Promotion of Monasticism in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley, 2002.

Cappelli 1999

Adriano Cappelli (ur.), *Lexicon abbreviaturarum: Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, 6. ed., reprint, Edizione Ulrico Hoepli, Milano, 1999.

Čoralić 1993

Lovorka Čoralić, Draganić – plemićka obitelj u Šibeniku, *Hrvatski biografski leksikon III* (Č-Đ), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1993., 539-542.

Čvrljak 1986

Krešimir Čvrljak, Humanist, polihistor i filozof Ivan Polikarp Severitan Barbula Šibenčanin i njegov komentar Seneki pogrešno atribuiranih etičkih distiha Dionizija Katona (1472 - ?), *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 12 (1-2), 1986., 177-217.

Čvrljak 1993

Krešimir Čvrljak, Humanist, polihistor i poligraf Giuseppe Rosaccio i Skradin, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 26 (1), 1993., 269-274.

Ćuzela 1992

Josip Ćuzela, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u Kanal sv. Ante kod Šibenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33, 1992., 51-76.

Ćuzela 2005

Josip Ćuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2005.

Delonga 1988

Vedrana Delonga, Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta* 18, s. III, 1988. (1990.), 39-89.

Elaborat 2015

Crkva sv. Ante (Kanal sv. Ante) – Konzervatorski elaborat, izradio: Domkonzalting d.o.o – Šibenik, Šibenik, 2015. (neobjavljena studija; bez paginacije)

Faričić et al. 2020

Josip Faričić, Tome Marelić, Patrick Levačić, Đurđa Šinko-Depierris, Hrvatski otoci na kartama u Velikom izolaru i peljaru Andréa Theveta, *Hrvatski geografski glasnik* 82 (2), 2020., 39-79.

Fenelli 2011

Laura Fenelli, *Dall'eremo alla stalla: Storia di sant'Antonio Abate e del suo culto*, Laterza, Bari – Roma, 2011.

Fisković 1952

Cvito Fisković, Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta* 2, s. III, 1952., 129-178.

Fisković 1970

Igor Fisković, Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XII, 1970., 165-189.

Fortis 1974

Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmatia I · II (1774) (Mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder)*, Sagners Slavistische Sammlung, Band 2, Verlag Otto Sagner, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, München – Sarajevo, 1974.

Fortis 1984

Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo M. Maras, prilog s latinskog preveo D. Novaković, Globus, Zagreb, 1984.

Fosco 1891

Antun Josip Fosco, *Storia della Diocesi di Sebenico. Biografie de' suoi Vescovi. XXIII. Luigi Marcello Veneto. 1635 – 1653, Folium dioecesanum: organon curiae episcopalis Sebenicensis* X/11, 1891., 91-92.

Fučić 1998

Branko Fučić, *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998.

Galović 2018

Tomislav Galović, Šibenik u kartularu *Libellus Policorion*, u: I. Kurelac (ur.), *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „950 godina od prvog spomena Šibenika“* (Šibenik, 26. do 28. rujna 2016.), Muzej grada Šibenika, Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Šibenik – Zagreb, 2018., 101-119.

Galvani 1884

Federico Antonio Galvani, *Il Re d'Armi di Sebenico: con illustrazioni storiche*, vol. I-II., Prem. Stabil. Tip. di Pietro Naratovich, Venezia, 1884.

Glavaš 2014

Ivo Glavaš, O revitalizaciji prostora nekadašnjeg samostana sv. Dominika u Šibeniku, *Juraj: bilten Društva za očuvanje šibenske baštine „Juraj Dalmatinac“* 3, 2014., 56-59.

Glavaš 2017

Ivo Glavaš, Barutane (polveriere) na tvrđavama sv. Nikole i sv. Ivana u Šibeniku, *Ars Adriatica* 7, 2017., 213-225.

Glavaš 2020

Ivo Glavaš, Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 43/44, 2019./2020., 23-32.

Glavaš, Pavić 2016

Ivo Glavaš, Josip Pavić, Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40, 2016., 91-104.

Glavaš, Šprljan 2018

Ivo Glavaš, Ivo Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante – neodvojivi dio šibenskih fortifikacija, *Ars Adriatica* 8, 2018., 47-60.

Goja 2015

Bojan Goja, Prilozi venecijanskoj baroknoj oltaristici i kiparstvu u Dalmaciji i na Kvarneru: Marco Torresini i Carlo Tagliapietra, *Peristil* 58, 2015., 65-75.

Goodman, Armelagos 1985

Alan H. Goodman, George J. Armelagos, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985., 479-493.

Goodman, Rose 1991

Alan H. Goodman, Jeremy C. Rose, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, u: M. Kelley, C. Larsen (ur.), *Advances in dental anthropology*, Wiley-Liss, New York, 1991., 279-294.

Gorys 2003

Erhard Gorys, *Leksikon svetaca*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2003.

Grmek 1976

Mirko Dražen Grmek, Zdravstvene prilike i medicina u Šibeniku do početka 20. stoljeća, u: S. Grubišić (ur.), *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1976., 521-539.

Guatelli-Steinberg, Lukacs 1999

Debbie Guatelli-Steinberg, John R. Lukacs, Interpreting sex differences in enamel hypoplasia in human and non-human primates: Developmental, environmental and cultural considerations, *Yearbook of Physical Anthropology* 42, 1999., 73-126.

Gulin 2011

Darko Gulin, *Ratna luka Šibenik*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2011.

Gundrum 1902

Fran Gundrum, Latinski rukopis svećenika Dalmatinca iz petnaestog stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6 (1), 1902., 210-214.

Gunjača 1976

Zlatko Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, u: S. Grubišić (ur.), *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1976., 27-58.

Guthrie 1979

Helen A. Guthrie, *Introduction to Nutrition*, C. V. Mosby Company, St. Louis, 1979.

Harmless 2004

William Harmless, *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Harmless 2008

William Harmless, Monasticism, u: S. A. Harvey, D. G. Gunther (ur.), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2008., 493-517.

Hengen 1971

O. P. Hengen, Cribra orbitalia: pathogenesis and probable etiology, *Homo* 22, 1971., 57-75.

Herkov 1977

Zlatko Herkov, Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu – nastavak, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 8, 1977., 143-215.

Herkov 2019

Zlatko Herkov, Stare šibenske mjere, u: Ž. Krnčević, G. Lambaša (ur.), *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, 2. izdanje, prijevod i popratni tekstovi: Z. Herkov, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2019., 391-406.

Hilje 2013

Emil Hilje, Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe, *Ars Adriatica* 3, 2013., 135-158.

Högel Müller 2009

Johann Högel Müller, *Erinnerung an Dalmatien (Sjećanje na Dalmaciju)*, Faksimilni pretisak, ur. D. Budiša, J. Zaninović, Školska knjiga – Gradski muzej Drniš, Zagreb – Drniš, 2009.

Horvat-Levaj 2015

Katarina Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2015.

Hough, Sokoloff 1989

Aubrey J. Hough, Leon Sokoloff, Pathology of osteoarthritis, u: D. J. McCarty (ur.), *Arthritis and Allied Conditions*, Lea & Febiger, Philadelphia, 1989., 1571-1594.

Ivančević 2001

Radovan Ivančević, Šibenska stolnica – udio renesansne skulpture, u: J. Čuzela et al. (ur.), *Sedam stoljeća šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Šibenska biskupija od 1298. do 1998.“*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2001., 831-858.

Jakšić 2015

Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2015.

Jakšić, Krnčević 1997

Nikola Jakšić, Željko Krnčević,
Predromanički reljefi iz crkvice sv. Lovre
u Morinju kraj Šibenika, *Starohrvatska
prosvjeta* 24, s. III, 1997., 91-110.

Janković, Komšo 2021

Ivor Janković, Darko Komšo, Romualdova
pećina – od prapovijesti do današnjih
dana, u: I. Janković, I. Drnić, D. Paar (ur.),
*Arheologija i speleologija: iz tame podzemlja
do svjetla spoznaje*, Arheološki muzej u
Zagrebu, Zagreb, 2021., 27-33.

Jeremić, Tadić 1938

Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju
zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, knj. I.,
Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda,
Beograd, 1938.

Johnston, Kleinhenz 2015

William M. Johnston, Christopher
Kleinhenz (ur.), *Encyclopedia of
Monasticism*, Routledge, London – New
York, 2015.

Josipović 2013

Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na
teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje
i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorska
disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski
fakultet, Zagreb, 2013.

Juran 2020

Kristijan Juran, Katastik nadarbina Šibenske
biskupije iz druge polovice 15. stoljeća, *Croat-
ica Christiana periodica* 44 (86), 2020., 23-35.

Juran et al. 2019

Kristijan Juran, Karen-edis Barzman, Josip
Faričić, Kartografija u službi mletačke
države: karta sjeverne i srednje Dalmacije
nepoznatog autora s početka 16. stoljeća,
Geoadria 24 (2), 2019., 93-139.

Jurišić 1992

Karlo Jurišić, Samostan franjevačkih
trećoredica „picokara“ sv. Ciprijana u Splitu,
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 33
(1), 1992., 327-361.

Jurišić 2019

Fra Hrvatin Gabrijel Jurišić, Duh i život, u:
A. Galić, S. Cvetnić, A. Došen (ur.), *Visovac.
Duhovnost i kultura na Biloj Stini*, Muzej za
umjetnost i obrt, Zagreb, 2019., 39-42.

Kalauz et al. 1998

Ksenija Kalauz, Željko Krnčević, Gojko
Lambaša, Tomislav Pavičić, *Na slavu Božju:
700 godina Šibenske biskupije*, katalog
izložbe, Muzej grada Šibenika, Šibenik,
1998.

Kečkemet 1959

Duško Kečkemet, Crkvice i eremitaža sv.
Jere na Marjanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u
Dalmaciji*, 11, 1959., 92-105.

Kolanović 1994

Josip Kolanović, Šibenski metrološki sustav
u XV. stoljeću, *Arhivski vjesnik* 37, 1994.,
189-207.

Kolanović, Križman 1997

Josip Kolanović, Mate Križman (ur.),
*Zadarski statut: sa svim reformacijama,
odnosno, novim uredbama donesenima do
godine 1563.*, Matica Hrvatska, Hrvatski
državni arhiv, Zadar, 1997.

Krnčević 1998

Željko Krnčević, *Srednjovjekovna arheološka
topografija na području Županije šibenske*,
magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu,
Filozofski fakultet, Šibenik, 1998.

Krnčević, Lambaša 2019

Željko Krnčević, Gojko Lambaša (ur.), *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, 2. izdanje, prijevod i popratni tekstovi: Z. Herkov, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2019.

Krznar 2019

Siniša Krznar, The reflection of folk beliefs in burial customs in the Early Modern period in northern Croatia, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 35 (2019.), 2020., 179-186.

Krznar, Bedić 2016

Siniša Krznar, Željka Bedić, Neuobičajeni ritis pokopanja u srednjem i novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske, u: S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, T. Tkalcćec, J. Belaj (ur.), *Grobља i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik Instituta za arheologiju, Knjiga 4, Zagreb, 2016., 203-220.

Kukuljević Sakcinski 1873

Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije od Ivan Kukuljević Sakcinski*, p. o. iz Hrvatskog sokola i Viena, Zagreb, 1873.

Ladić 2011

Zoran Ladić, Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima-segrtima u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama, u: M. Mogorović Crljenko (ur.), *Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. 4. istarski povijesni biennale. Zbornik radova*, Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile – Odjel za humanističke znanosti, Poreč, 2011., 69-96.

Ladić 2018

Zoran Ladić, O šibenskim hospitalima i leprozorijima kasnog srednjeg vijeka prema bilježničkim spisima, u: I. Kurelac (ur.), *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „950 godina od prvog spomena Šibenika“* (Šibenik, 26. do 28. rujna 2016.), Muzej grada Šibenika, Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Šibenik – Zagreb, 2018., 153-174.

Ladić 2021a

Zoran Ladić, Epidemije kuge i zdravstvena kultura u Šibeniku u kasnom srednjem vijeku, *Povijesni prilozi* 40 (60), 2021., 39-73.

Ladić 2021b

Zoran Ladić, Female Reclusion in Dalmatia from the Thirteenth to Fifteenth Centuries, *Quaderni di storia religiosa medievale. Ripensare la reclusione volontaria nell'Europa medievale* 24/2, 2021., 539-585.

Lambaša, Prijatelj Pavičić (u tisku)

Marina Lambaša, Ivana Prijatelj Pavičić, Konzervatorska suradnja Ljube Karamana i don Krste Stošića 1925. – 1940., Zbornik radova znanstvenog skupa „Ljubo Karaman – pedeset godina poslije“ (u tisku).

Larsen 1997

Clark S. Larsen, *Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Leyser 1984

Henrietta Leyser, *Hermits and the New Monasticism: A Study of Religious Communities in Western Europe 1000-1150*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1984.

Lonza 2021

Nella Lonza, Ana, Pavo, Grlica: *rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*, Monografije – Knjiga 41, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2021.

Lukacs 1989

John R. Lukacs, Dental Paleopathology: Methods for Reconstructing Dietary Patterns, u: M. Y. Iscan, K. A. R. Kennedy (ur.), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Alan R. Liss, New York, 1989., 261-286.

Madunić 2012

Domagoj Madunić, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645-1669)*, doktorska disertacija, Central European University, Budapest, 2012.

Mann, Hunt 2005

Robert W. Mann, David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, Charles C. Thomas, Springfield, 2005.

Mann, Murphy 1990

Robert W. Mann, Sean P. Murphy, *Regional Atlas of Bone Disease. A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Charles C. Thomas, Springfield, 1990.

Marasović 2009

Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 2. – *Korpus arhitekture: Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 2009.

Marasović 2011

Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 3. – *Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 2011.

Marinković 1993

Ivan Marinković, Pustinje Murvičke, u: I. Marinković (ur.), *Samostani otoka Brača*, Galerija umjetnina „Branko Dešković“ – Bol, Fond za kulturu Općine Brač – Supetar, Bol – Supetar, 1993., 101-117.

Maristat 1934

Monografia militare marittima della Jugoslavia, Copia N. 233, Ufficio del capo di Stato maggiore della R. marina, Anno XII, Roma, 1934.

Maristat 1941

Monografia militare marittima della Jugoslavia (dal Mare di Novegradi alla Boiana) II, Copia N. 33, Ufficio di Stato maggiore della R. marina. Reparto informazioni, Anno XIX, Roma, Aprile 1941.

Marković 2010

Predrag Marković, *Katedrala sv. Jakova u Šibeniku: prvih 105 godina*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

Marković 2013

Predrag Marković, Dekonstrukcija rekonstrukcije: o krstionici trogirске katedrale ponovo i s razlogom, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 37, 2013., 45-60.

Marković 2016

Predrag Marković, Juraj Dalmatinac i Andrija Aleši u Splitu: majstori, radionice, suradnici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 43, 2016., 151-191.

McKeag 1992

Douglas B. McKeag, The Relationship of Osteoarthritis and Exercise, *Clinics in Sports Medicine* 11, 1992., 471-478.

McKern, Stewart 1957

Thomas W. McKern, Thomas D. Stewart, *Skeletal age changes in young American males. Technical Report EP-45*, Quartermaster Research and Development Center, Natick, 1957.

Mensforth et al. 1978

Robert P. Mensforth, C. Owen Lovejoy, John W. Lallo, George J. Armelagos, Part Two: The role of constitutional factors, diet, and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology* 2(1), 1978., 1-59.

Merbs 1989

Charles F. Merbs, Trauma, u: M. Y. Iscan, K. A. R. Kennedy (ur.), *Reconstructing of life from the skeleton*, Alan R. Liss, New York, 1989., 161-190.

Miagostovich 1898

Vincenzo Miagostovich, *Il nuovo cronista di Sebenico V-VI/1897.-1898.*, Trieste, 1898.

Miladinov 2008

Marina Miladinov, *Margins of Solitude. Eremitism in Central Europe between East and West*, Leykam International d.o.o., Zagreb, 2008.

Miliša 2016

Miona Miliša, Motiv virovite ruže na predromaničkom liturgijskom namještaju, u: Đ. Kovačić, M. Petranović (ur.), *Radovan Ivančević, 1931.-2004.: zbornik radova znanstveno-stručnog skupa*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 2016., 35-52.

Neralić 2007

Jadranka Neralić, Late Medieval Hospitals in Dalmatia, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115/3-4, 2007., 271-289.

Neralić 2016

Jadranka Neralić, Svi papini ljudi: dalmatinska biskupska sjedišta u 15. stoljeću između Rima i Venecije, *Istorijski zapisi* 89 (1-2), 2016., 53-82.

Novak 1964

Grga Novak (ur.), *Commisiones et relationes Venetae*, sv. IV., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1964.

Novak 1972

Grga Novak (ur.), *Commisiones et relationes Venetae*, sv. VII., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972.

Novak 2011

Mario Novak, Bioarchaeological analysis of the human skeletal remains from the late mediaeval cemetery of Koprivno, southern Croatia, *Bulletin of the International Association for Paleodontology* 5, 2011., 13-23.

Novak et al. 2012

Mario Novak, Ozana Martinčić, Davor Strinović, Mario Šlaus, Skeletal and dental indicators of health in the late mediaeval (12-15th century) population from Nin, southern Croatia, *Homo* 63 (6), 2012., 435-450.

Novak, Šlaus 2007

Mario Novak, Mario Šlaus, Učestalost i distribucija cribrae orbitaliae u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja, *Starohrvatska prosvjeta* 34, 2007., 451-475.

Novak, Šlaus 2012

Mario Novak, Mario Šlaus, Frequency and patterning of bone trauma in the late medieval population (13-16th century) from Dugopolje, southern Croatia, *Anthropologischer Anzeiger* 69, 2012., 335-350.

Ortner 2003

Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Elsevier, New York, 2003.

Ostojić 1963

Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. I. – Opći povijesno-kulturni osvrt*, Benediktinski priorat Tkon, Split, 1963.

Ostojić 1964

Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. 2. – Benediktinci u Dalmaciji*, Benediktinski priorat Tkon, Split, 1964.

Pavić 2000

Milorad Pavić, Plovidbena ruta sjevernim Jadranom u izolatu Giuseppea Rosaccija, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42, 2000., 173-193.

Pavić 2013

Milorad Pavić, Otočnici (izolari) – svjedočanstva o europskom i mediteranskom identitetu Hrvatske, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 1, 2013., 199-213.

Pavić 2019

Josip Pavić, *Arhitekti obrane – profili autora šibenskih utvrđenja 16. i 17. stoljeća*, katalog izložbe, Tvrdava kulture Šibenik, Šibenik, 2019.

Pavić (u tisku)

Josip Pavić, Utvrđenja Šibenika i okolice u ostavštini Luke Jelića, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa „Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa“ (u tisku).

Pederin 1983

Ivan Pederin, Car Franjo I. o Šibeniku u svom putnom dnevniku iz 1818. godine, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru* 29-30 (1982.-1983.), 1983., 179-206.

Pederin 1991

Ivan Pederin, Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440, *Archivio storico italiano* 149, No. 4, 1991., 811-885.

Pederin 1995

Ivan Pederin, Šibensko društvo u drugoj polovici XV. st., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 37, 1995., 249-293.

Pelc 1997

Milan Pelc, *Život i djela šibenskog bakroresca Martina Rote Kolunića*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Zagreb – Šibenik, 1997.

Periša 1994

Branimir Periša, Što dokazuju arheološka iskopavanja na utvrdi Svetog Mihovila – Prvi „Šibenčani“ bili su opasni gusari Liburni, *Šibenski list*, god. XXXII, broj 1582, 23. travnja 1994., 8.

Pešorda Vardić 2012

Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, Dubrovnik – Zagreb, 2012.

Petric 1997

Slavka T. Petric, Bratovštine u Šibeniku, *Croatia Christiana Periodica* 21 (39), 1997., 97-136.

Petrić 1997

Nikša Petrić, Ranosrednjovjekovne svjetiljke iz Dalmacije, *Diadora* 18-19 (1996-1997.), 1997., 365-378.

Pindborg 1970

Jens J. Pindborg, *Pathology of the dental hard tissues*, W. B. Saunders, Philadelphia, 1970.

Podrug 2014

Emil Podrug, Lobor – Špilja sv. Ante, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013.), 2014., 520-522.

Podrug 2017

Emil Podrug, Lobor – Špilja sv. Ante, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14 (2017.), Zagreb (u tisku).

Premperl 2005

Daniel Premperl, Ranobarokni drveni oltari u Crkvi sv. Frane u Šibeniku – podrijetlo arhitekturnog tipa i pitanje Mondellina autorstva, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, 2005., 137-156.

Premperl 2009

Daniel Premperl, *Drveni oltari 17. stoljeća u Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2009.

Pribilović 1980

Kažimir Pribilović, *Ratna mornarica Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918. - 1941.)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar, Split, 1980.

Prijatelj 1952

Kruno Prijatelj, Arhitekt Ivan Skoko i domaći majstori šibenskog baroka, *Zbornik zaštite spomenika* 3, 1952., 105-120.

Prijatelj 1982

Kruno Prijatelj, Barok u Dalmaciji, u: R. Matejčić, K. Prijatelj, A. Horvat, *Barok u Hrvatskoj*, Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti, Zagreb, 1982., 651-916.

Prijatelj Pavičić 2021

Ivana Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju dviju glava porijeklom iz crkve-pećine Sv. Ante opata u šibenskom Kanalu sv. Ante, *Ars Adriatica* 11, 2021., 129-150.

Prijatelj Pavičić, Čoralić 2004

Ivana Prijatelj Pavičić, Lovorka Čoralić, Prilog poznavanju dvaju oltara u bolskoj dominikanskoj samostanskoj crkvi, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28, 2004., 146-161.

Radić 1896

Frano Radić, Izvješće o radu hrvatskog starinarskog društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta* 2 (3), 1896., 179-181.

Rubenson 1995

Samuel Rubenson, *The Letters of St. Antony: Monasticism and the Making of a Saint*, Fortress Press, Minneapolis, 1995.

Selva 2015

Orietta Selva, Per mare e per terra verso l'oriente: l'opera cartografica di Giuseppe Rosaccio, *Atti XLV*, 2015., 147-175.

Sijerković 2001

Milan Sijerković, *Pučko vremenoslovlje*, Pučko otvoreno učilište Zagreb, Zagreb, 2001.

Sironić et al. 2021

Andreja Sironić, Alexander Cherkinsky, Damir Borković, Suzana Damiani, Jadranka Barešić, *Mortar dating: A new procedure in the Zagreb Radiocarbon Laboratory*, poster, 15th International Conference on Accelerator Mass Spectrometry, Sydney, 2021.

Sirovica 1995

Stjepan Sirovica, Šibenik Hospital, Its Physicians and Benefactors throughout the Centuries, *Croatian medical journal* 36/3, 1995., 198-211.

Slukan Altić 2007

Mirela Slukan Altić, *Povijesna geografija rijeke Krke: kartografska svjedočanstva*, Javna ustanova „Nacionalni park Krka“, Šibenik, 2007.

Soldo 1997

Fra Josip Ante Soldo, Samostan Majke od Milosti na Visovcu, u: M. Ivić, Š. Samac (ur.), *Visovački zbornik. Zbornik radova simpozija u prigodi 550-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445.-1995.*, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja – Split, Franjevački samostan Visovac, Visovac, 1997., 29-102.

Stirland 2013

Ann J. Stirland, *The men of the Mary Rose: Raising the dead*, The History Press, Stroud, 2013.

Stojan 2003

Slavica Stojan, Kult svetog Antuna Opata u Dubrovniku i okolici, *Hrvatska revija* 3/2, 2003., 114-119.

Stošić 1925

Krsto Stošić, Crkva sv. Ivana; Pustinjakova kuća; Juraj Baraković, *Narodna straža*, god. V., br. 26., 25. srpnja 1925., 5-6.

Stošić 1927

Krsto Stošić, Pećina sv. Ante opata u šibenskom kanalu, *Narodna straža*, god. VII., br. 4., 15. siječnja 1927., 2-3.

Stošić 1930

Krsto Stošić, Oltari crkve sv. Frane u Šibeniku, *Novo doba*, god. XIII., br. 296., 25. decembra 1930., 29-30.

Stošić 1941

Krsto Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Tiskara Kačić, Šibenik, 1941.

Stuart-Macadam 1991

Patty Stuart-Macadam, Anaemia in Roman Britain: Pound-bury Camp, u: H. Bush, M. Zvelebil (ur.), *Health in past societies. Biocultural interpretations of human skeletal remains in archaeological contexts*, British Archaeological Reports – International Series 567, Oxford, 1991., 101-113.

Sveti Atanazije 1985

Sveti Atanazije, *Život svetog Antuna Pustinjaka* (preveo Damjan Damjanović), Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.

Šitina 2017

Ana Šitina, Opus Bernardina Ricciardija na istočnoj jadranskoj obali, *Ars Adriatica* 7, 2017., 195-212.

Šitina 2020

Ana Šitina, *Slikarstvo 16. i 17. stoljeća u Šibenskoj biskupiji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti, Zadar, 2020.

Šižgorić 1981

Juraj Šižgorić, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, ur. S. Grubišić, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1981.

Škrobonja 2004

Ante Škrobonja, *Sveti od zdravlja: ilustrirani leksikon svetaca zaštitnika*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.

Šourek 2015

Danko Šourek, *Altarističke radionice na granici: barokni mramorni oltari u Rijeci i Hrvatskom primorju*, Leykam international, Zagreb, 2015.

Špoljarić 2021

Luka Špoljarić, In the Footsteps of St. Jerome: Dalmatian Humanists on their Renaissance of Letters, u: É. Crouzet-Pavan, J. B. Delzant, C. Revest (ur.), *Panthéons de la Renaissance: Représentation des grands hommes et mythologie du temps présent (Italie/Europe, 1300-1700)*, Publications de l'École française de Rome, Rome, 2021., 73-93.

Šprljan 1996

Ivo Šprljan, *Skradin. Arhitektonski elementi i detalji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb, 1996.

Tomić 1993

Radoslav Tomić, Djelatnost altarista Pija i Vicka Dall'Aqua u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 17/2, 1993., 67-79.

Tomić 1995

Radoslav Tomić, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.

Tomić 2014

Radoslav Tomić, Oltari Marka Torresinija u Dalmaciji, *Adrias: Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu* 20, 2014., 129-153.

Tosato 2014

Stefano Tosato (ur.), *Fortezze veneziane dall'Adda all'Egeo. Le difese della Repubblica di Venezia nei disegni della Biblioteca Comunale di Treviso (secoli XVI-XVIII)*, Marco Polo System, Venezia, 2014.

Trogrlić 2019

Marko Trogrlić, Visovac u prošlosti, u: A. Galić, S. Cvetnić, A. Došen (ur.), *Visovac. Duhovnost i kultura na Biloj Stini*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2019., 21-36.

Uroda 2013

Nikolina Uroda, Beginnings of monasticism on central Dalmatian islands – problems and perspectives, *Hortus Artium Medievalium* 19, 2013., 113-120.

Uroda 2019

Nikolina Uroda, *Arheološka baština pustinjaka i redovničkih zajednica u srednjoj Dalmaciji od njihovih početaka do 12. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2019.

Vežić 2018

Pavuša Vežić, Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse, *Ars Adriatica* 8, 2018., 17-46.

Vrsalović 2003

Dasen Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, 2. izdanje, Graphis, Zagreb, 2003.

Vučić 2013

Jakov Vučić, „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106/1, 2013., 231-247.

Waldron 1994

Toni Waldron, *Counting the Dead: The Epidemiology of Skeletal Populations*, John Wiley & Sons, Chichester, 1994.

Walker 1989

Phillip L. Walker, Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric southern California, *American Journal of Physical Anthropology* 80, 1989., 313-323.

Walker 1997

Phillip L. Walker, Wife beating, boxing, and broken noses: skeletal evidence for the cultural patterning of violence, u: D. L. Martin, D. W. Frayer (ur), *Troubled times: Osteological and archaeological evidence of violence*, Gordon and Breach, New York, 1997., 145-180.

Walker et al. 2009

Phillip L. Walker, Rhonda R. Bathurst, Rebecca Richman, Thor Gjerdrum, Valerie A. Andrushko, The Causes of Porotic Hyperostosis and cribra orbitalia: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis, *American Journal of Physical Anthropology* 139, 2009., 109-125.

Zaninović 2015

Joško Zaninović, *Šibenska ratna luka u Prvom svjetskom ratu*, Državni arhiv u Šibeniku, Šibenik, 2015.

Zelić 1999

Danko Zelić, *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1999.

Živanović 1988

Duško Živanović, Vrata i monumentalni portali dubrovačkih kuća i palata, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 26, 1988., 135-173.

Žmegač 2009

Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.

Žmegač 2016

Andrej Žmegač, Priručnik za Dalmaciju: De Trauxov opis iz 1805., *Ars Adriatica* 6, 2016., 199-208.

ARHIVSKI IZVORI

Arheološki muzej Split – Arhiv Luke Jelića –
IX. Sibenicensia

Hrvatska – Arhiv Hrvatske dominikanske
provincije (HR-AHDP) – fond: Knjige
prihoda, rashoda i računa

Hrvatska – Biskupijski arhiv Šibenik (HR-
BAŠ) – fond 18/2: Šibenska biskupija,
Kanonske vizitacije 1481./1980.; fond
18/7: Nadarbine i zaklade

Hrvatska – Državni arhiv u Šibeniku (HR-
DAŠI) – fond 263: Bilježnici Šibenika
(1414. – 1797.) [1804.]; fond Miscellanea

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru (HR-
DAZD) – fond 1: Generalni providuri za
Dalmaciju i Albaniju; fond 16: Općina/
Komuna Split (1341. – 1797.)

Italija – Archivio di Stato di Venezia
(IT-ASVe) – fond 0040: Senato,
Dispacci, Rettori, Dalmazia; fond 0450:
Soprintendenti alle decime del clero

Ministarstvo kulture i medija Republike
Hrvatske – Konzervatorski odjel u Splitu
(MKM-KOS) – Arhiv

Muzej grada Šibenika – Rukopisna
ostavština don Krste Stošića

